

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1 (36)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2011 р.

ББК 67.9
3 11

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (36) 2011 р.
Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік.

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Співзасновники:

Національна академія наук України;
Інститут історії України НАН України;
Служба безпеки України;
Державна архівна служба України;
Національна спілка краєзнавців України.

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Геннадій Боряк — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Валерій Васильєв, Олександр Лошицький,
Ігор Верба, Наталія Маковська,
Семен Глузман, Руслан Пиріг,
Василь Даниленко, Олександр Реєнт,
Олександр Ішук, Володимир Репринцев,
Станіслав Кульчицький, Петро Тронько,
Володимир Лозицький, Юрій Шаповал.

**ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL
ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ
RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ"**

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України
до переліку наукових фахових видань з історичних наук
(«Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Усі права застережені. Журнал зареєстровано
у Міністерстві у справах преси та інформації України в квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

3 11

**3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (36) 2011 р. /
Харків: Права людини, 2011. – 416 с.**

ББК 67.9

ISBN 978-617-587-051-8

© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією», 2011

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Ляковська С. Боротьба економічних підрозділів ДПУ УСРР
з фальшивомонетництвом у 1920-ті рр. 7

Подкур Р. Створення архівних підрозділів радянських
органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.) 34

Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР
у 1980-ті рр. проти поширення правди
про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні 63

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр.
як засіб боротьби проти повстанського руху 89

Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ
на Київщині у 1919–1980-ті рр. 156

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Прокопчук В. Доля Дмитра Богацького: від голови
Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН
до «ворога народу» 235

Потильчак О. Ігор Борисович Шумський (1898–1974):
сходінками службової кар'єри керівника
УПВІ НКВС Української РСР 243

Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби 259

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Безручко О.** Сергій Олексійович Гіляров:
доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни 295
- Пагіря О.** Протистояння і переговори між УПА та
угорськими окупаційними військами
на Волині та Південному Поліссі в 1943 р. 333

РЕЦЕНЗІЇ

- Шаповал Ю.** Про книгу Нормана Наймарка,
дослідження геноциду та інше 397

IN MEMORIAM

- ТРОНЬКО Петро Тимофійович (12.07.1915—12.09.2011) 409
- ДО ВІДОМА АВТОРІВ 415

CONTENT

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Lyaskovska S.** Combating counterfeiting led by economic
departments of the SPA in the USSR of the 1920-s 7
- Podkur R.** The founding of archival departments of Soviet state
security bodies (1920 – the beginnings of 1940th) 34
- Danylenko V.** The struggle of Ukrainian KGB against
the dissemination of the truth about the Great Famine
of 1932–1933 in Ukraine during the 80th: the documents 63

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

- Vasylenko V.** Bolshevik amnesties as the means of struggle against
insurgent movement at the beginning of 1920th 89
- Bazhan O.** Repressive activity of VYChK–GPU–NKVD–KGB bodies
in Kyiv region during 1919–1980th 156

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Prokopchuk V.** The fate of Dmytro Bogatsky from the head
of Kamyanets-Podilsky Society AUAS
to the «enemy of the people» 235
- Potylchak O.** Igor Shumsky (1898–1974): the steps of service
career of the head of UPVI NKVD of the Ukrainian SSR 243
- Shapoval Yu.** Ivan Dzyuba case 259

THE HISTORY OF WORLD WAR II

Bezruchko A. Serhiy Hilyarov: the fate of the scientist
and art critic of the war 295

Pahyrya A. The encounter and negotiation of UPA and Hungarian
occupation troops in Volyn and Southern Polissya 333

REVIEWS

Shapoval Yu. About Norman Naimark's book
genocide study and others 397

IN MEMORIAM

TRONKO Petro Timofiyovich (12.07.1915—12.09.2011) 409

INFORMATION FOR AUTHORS 415

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Світлана Ляковська**

Боротьба економічних підрозділів ДПУ УСРР з фальшивомонетництвом у 1920-ті рр.

У статті досліджуються проблеми формування організаційних структур у системі ДПУ УСРР для боротьби з фальшивомонетництвом, досвід оперативної діяльності, взаємодії різних підрозділів органів державної безпеки та їхньої співпраці з правоохоронними та іншими державними установами в питаннях протидії даному кримінальному злочину.

Ключові слова: фальшивомонетництво, економічне управління, карний розшук, зовнішнє спостереження, інформатор, оперативна розробка.

У кримінальному праві небезпечним злочином, спроможним порушити правильний грошовий обіг країни і тим самим завдати серйозних збитків її грошовій системі, є діяння, визначені як підробка і збут підробних грошей, або фальшивомонетництво.

Історії відомі випадки, коли до виготовлення фальшивих грошових знаків, а також до підробки справжніх — з виправленням номіналу купюри, були причетні не лише кримінальні

* Ляковська С. — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії національних спецслужб Національної академії Служби безпеки України.

ділки, але й вельми поважні люди — підприємці, банкіри, окремі політики, державні посадовці і навіть короновані особи. Фальшивомонетництво завжди давало чималі прибутки тим, хто певною мірою були причетні до нього, а тому охочих швидко розбагатіти або «вирішити» якісь нагальні економічні проблеми завжди було вдосталь. Протягом століть вдосконалювалися і способи підробки грошових знаків, й засоби та прийоми протидії цьому небезпечному явищу.

Значний досвід у боротьбі з фальшивомонетництвом у СРСР був нагромаджений у 1920-ті рр. органами державної безпеки. Цьому сприяло формування підвалин радянського законодавства з протидії фальшивомонетництву, пошук оптимальних організаційних структур для запобігання цьому злочину, напрацювання специфічних (оперативних) методів та засобів.

Вивченню даної конкретної проблеми, на відміну від інших аспектів діяльності органів ДПУ–ОДПУ СРСР, присвячена лише незначна кількість наукових досліджень. Серед українських праць вирізняється монографія В. Т. Окіпнюка «Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз»¹, в якій розглянуто й досліджено організаційно-правові підстави функціонування спецслужби загалом та визначені окремі напрями її діяльності, в тому числі і з протидії фальшивомонетництву. Зокрема, автор вивчав створення у 1925 р. Всеукраїнської трійки для боротьби з фальшивомонетництвом, підсудність кримінальних справ про фальшивомонетництво.

Російський дослідник діяльності економічних підрозділів органів державної безпеки О. Б. Мозохін теж оприлюднив цікаву наукову розробку, присвячену боротьбі ВНК–ОДПУ СРСР з фальшивомонетництвом². Автор на різноманітному матеріалі Центрального архіву ФСБ РФ, який він уперше увів до наукового обігу, розглянув передумови «ударної боротьби» спец-

служби з фальшивомонетництвом та правові основи протидії цьому злочину. В статті використаний багатий первинний матеріал щодо конкретних оперативних розробок, проведених Економічним управлінням (ЕКУ) ОДПУ СРСР та ЕКУ ДПУ РСФСР як у межах всієї країни, так і в певних регіонах, зокрема на Північному Кавказі. У роботі згадуються і фальшивомонетники, що діяли на території УСРР, проте дані, наведені автором, не розкривають специфіки роботи спецслужби в даному напрямі в республіці. Хоча, безперечно, загальні тенденції протидії даному злочину були характерними також і для УСРР.

У його монографії «Право на репресії»³ також означена проблема надання органам державної безпеки позасудових повноважень у період 1920–1950-х рр., в тому числі і стосовно фальшивомонетників. Робота насичена цікавим і різноманітним архівним матеріалом, але, разом із тим, у ній не спостерігається глибокого аналізу проблеми, відсутні оціночні позиції автора.

Певний інтерес становить стаття російського науковця А. М. Павлова⁴, в якій автор досліджує проблему боротьби міліції Петрограда зі злочинністю в період нової економічної політики, в тому числі й фальшивомонетництвом. На особливу увагу заслуговують тези про взаємодію міліції й органів ДПУ, а також спроби розмежувати функції даних структур у справі протидії кримінальним злочинам.

Подальша робота з архівними матеріалами дозволила уточнити, конкретизувати деякі твердження, висловлені попередніми дослідниками (зокрема В. Т. Окіпнюком), та докладніше на українських матеріалах вивчити досвід організаційної та оперативної діяльності економічних підрозділів ДПУ УСРР, місцеву специфіку протидії фальшивомонетництву.

На початку 20-х рр. ХХ ст. фальшивомонетництво набуло нечуваного розмаху. За даними карного розшуку НКВС від 11

¹ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз: Монографія. – К.: Вид-во Нац. акад. СБ України, 2002. – 290 с.

² Мозохин Олег Борисович. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с фальшивомонетничеством // <http://mozohin.ru/article/print-8.html>.

³ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Монография / Олег Борисович Мозохин. – Москва: Кучково поле, 2006. – 480 с.

⁴ Павлов А.Н. Борьба милиции с преступностью в годы нэпа / А. Н. Павлов // Вопросы истории. – 2004. – № 10. – С. 135–144.

квітня 1923 р., 20–25% грошової маси, що перебувала в обігу на території РСФРР, складали підроблені грошові знаки⁵.

Не кращою була ситуація й в Україні. Певною мірою поширенню фальшивомонетництва сприяло розмаїття паперових грошей, що перебували в обігу в різних місцевостях України. Підробити паперові гроші було просто, ще простіше — збути їх, оскільки пересічних громадян можна було легко ввести в оману — не всі знали, як відрізнити гроші, випущені певними урядами, від підробок. Інколи на цьому ґрунті траплялися навіть курйозні випадки. Наприклад, у березні 1920 р. до ЦК КП(б)У звернулися члени Одеської делегації, що прибули до Харкова на Всеукраїнську партійну конференцію, з проханням обміняти добові гроші в розмірі 52 550 карбованців одеського випуску, видані їм на відрядження, на радянські грошові знаки, оскільки в Харкові «одеські» гроші не визнавалися засобом платежу⁶.

Перехід до непу спричинив розвиток вільної торгівлі, збільшення кількості магазинів, базарів, трактирів, розважальних закладів, де було легко збувати підроблені грошові знаки. Все це відбувалося при послабленні державного контролю над економічними процесами.

У зв'язку з четвертою та п'ятою річницями Радянської влади були проведені великомасштабні амністії засуджених, більша частина яких знову починала скоювати злочини. Радянські органи міліції і карного розшуку ще тільки починали опановувати методи і засоби розшукової роботи, їхні співробітники відрізнялися низьким рівнем професіоналізму, а тому вони не могли швидко й ефективно протидіяти кримінальним елементам — переважно досвідченим професіоналам-рецидивістам, якими були фальшивомонетники.

За 1922 р. в Україні лише офіційно було зареєстровано 358 випадків виявлення фальшивих банкнот, за п'ять місяців 1923 р. — 147. Найбільш неблагонадійними щодо розповсюд-

⁵ Павлов А.Н. Борьба милиции с преступностью в годы нэпа. – С. 137.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 200, с. 134.

ження фальшивих грошових знаків вважалися Одеська (47 зареєстрованих випадків), Київська (41 випадок) та Катеринославська (41 випадок) губернії.

Найнебезпечнішим було те, що на території України мав місце не лише збут, а й виготовлення фальшивок. Протистояли фальшивомонетникам губернські управління карного розшуку. Так, у березні 1923 р. Подільським губернським карним розшуком (губрозшуком) була виявлена підпільна фабрика з виготовлення фальшивих золотих «п'ятірок» у м. Летичеві, Київським губрозшуком — фабрика з виготовлення купюр вартістю 10 000 зразка 1922 р. в м. Києві. У квітні того ж року підпільна фабрика з виготовлення 50-рубльовок випуску 1923 р. була викрита в м. Переяславі, в червні — в м. Харкові, у серпні — в Ялті та Миколаєві⁷.

Водночас зростання торгових оборотів державного, кооперативного і приватного секторів потребувало стабільної грошової одиниці. Раднарком РСФРР 11 жовтня 1922 р. ухвалив рішення про випуск банкнот (червінців), які на 25% були забезпечені дорогоцінними металами та іноземною валютою і на 75% — товарами, які користувалися попитом, та короткостроковими зобов'язаннями. Здійснення грошової реформи потребувало наведення порядку в грошовому обігу радянських республік і, перш за все, ліквідації (чи хоча б зменшення) фальшивомонетництва.

Важливим елементом боротьби з фальшуванням було визначення його як злочинного діяння на законодавчому рівні. У Кримінальному кодексі (КК) УСРР 1922 р. фальшивомонетництво було включене в частину 2 «Злочини проти порядку управління» розділу I «Державні злочини». Передбачаючи однакову відповідальність за підробку як грошових знаків і цінних паперів, так і марок та інших знаків державної оплати, ст. 85 КК УСРР встановлювала суворі покарання аж до застосування вищої міри — розстрілу⁸. Разом із тим, КК не передба-

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 16, 19, 46.

⁸ Уголовный кодекс УССР. 1922 г. – Харьков: Вукоопспілка, 1922. – С. 16.

чав кримінальної відповідальності за збут підробних грошей, що було певною прогалиною у законодавстві.

Причини неефективної протидії даному виду злочинної діяльності, на думку керівництва правоохоронних органів, полягали у відсутності налагодженої планової боротьби та взаємодії губернських карних розшуків. Діяльність же окремих груп фальшивомонетників часто виходила за межі певної губернії, набуваючи республіканського масштабу. Так, викрита фабрика в м. Переяславі «розповсюджувала» свою продукцію на території трьох губерній: Полтавської, Київської та Волинської. Водночас, на місцях велися самостійні агентурні розробки, фігурантами в яких інколи проходили одні й ті самі особи, напроцьовувалися заходи, нагромаджувався певний досвід.

Усе це призвело до необхідності створити орган, який би у всеукраїнському масштабі зосередився б на боротьбі з фальшивомонетництвом. Спочатку функцію нагляду та протидії даному злочину взяло на себе Центральне управління карного розшуку (Центророзшук). Саме до нього надходила вся інформація про факти появи фальшивих грошових знаків. Дієвість Управління була особливо помітною, коли йшлося про одночасне розповсюдження ідентичних фальшивок на території декількох губерній. Центророзшук, як правило, поєднував різні справи на місцях в одне провадження, залучаючи до розробки найбільш досвідчених працівників; координував, спрямовував та контролював розробки, які велися місцевими органами карного розшуку⁹.

До його компетенції також належав облік усіх осіб, які будь-коли брали участь у виготовленні або збуті фальшивих грошей, і осіб, які за професійною кваліфікацією теоретично могли бути залучені до виготовлення фальшивок. Здійснювався також облік усіх випадків збуту фальшивок у межах республіки¹⁰.

⁹ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 4.

¹⁰ Щодо необхідності притягнення до відповідальності осіб, що займалися збутом підробних грошей, і пошуку через них тих, хто безпосередньо виготовляв фальшивки, практика випереджала закон.

Перехід до завершального етапу грошової реформи в 1923 р. потребував уточнення кількості усіх наявних паперових грошей. Необхідно було зменшити їхню кількість відповідно до валютних фондів Державного казначейства Держбанку. У межах здійснення цих заходів боротьба з фальшивомонетництвом набувала загальнодержавного характеру. Як завжди в таких випадках, до справи долучилися органи державної безпеки.

Ф. Е. Дзержинський 1 липня 1923 р., ознайомившись зі станом боротьби з фальшивомонетництвом, у записці заступнику по ВНК Й. С. Уншліхту писав:

«Було б бажано встановити розміри підробок і вжити драконівських заходів проти підсобників, склавши план їх піймання та викорінення [...]. Я думаю, що карний розшук не справляється і не справиться, ДПУ могло б цим зайнятися в порядку короткого ударного завдання, поставивши кампанію у всьому СРСР та за кордоном»¹¹.

Рада праці та оборони (РПО) СРСР 29 серпня 1923 р. створила спеціальну комісію в складі представників ДПУ, НКВС, НКФ, Держбанку та Держзнаку, яка ухвалила рішення об'єднати зусилля кількох відомств у справі боротьби з фальшивомонетництвом, створивши при ЕКУ ДПУ СРСР Центральну трійку для протидії фальшуванню грошей. Очолив її начальник ЕКУ Кацнельсон, до складу увійшли начальник управління карного розшуку Ніколаєвський та начальник таємно-оперативного відділу Московського губернського відділу (МГВ) ДПУ Михайлов¹². Подібні трійки необхідно було створити при всіх повноважних представництвах ДПУ.

Організаційне засідання Всеукраїнської трійки для боротьби з фальшивомонетництвом відбулося 28 вересня 1923 р. До її складу увійшли представники ДПУ (за посадою — начальник економічного відділу), Центрального управління карного розшуку (начальник управління) та Народного комісаріату фінан-

¹¹ Цит. за: *Мозохин О.Б.* Борьба органов ВЧК–ОГПУ с фальшивомонетничеством...

¹² *Мозохин О.Б.* Право на репрессии... – С. 112.

сів (НКФ). Головою трійки став Куропатенко (із заміщенням Александровським) — від ДПУ УСРР, Федотов (із заміщенням Яновським) — від Центrorозшуку, прізвище представника НКФ повинен був пізніше зазначити нарком¹³.

Подібні трійки протягом вересня–листопада 1923 р. створювалися й на місцях¹⁴. У губерніях, де була зафіксована найбільша кількість фактів виявлення фальшивих грошових знаків (Одеська, Київська, Катеринославська) до складу трійок увійшли також і представники Держбанку¹⁵.

У 1925 р. через адміністративно-територіальну реформу і перехід на триступеневу систему управління замість губернських створювалися окружні трійки, до складу яких входили начальник окружного відділу ДПУ або його заступник (голова), начальник окружного відділу карного розшуку і завідувач окружним відділом фінансів.

Спеціальна директива¹⁶ дозволяла залучати для роботи трійки у сільській місцевості співробітників міліції, а також сільських виконавців¹⁷.

Уся активна розшукова робота з виявлення виробників і розповсюджувачів фальшивих грошей здійснювалася через апарат карного розшуку. В його складі була виділена спеціальна група з п'яти інспекторів із залученням, у міру необхідності, таємних співробітників («сексотів»). У найбільш серйозних справах використовувалися оперативні можливості ДПУ. Лише органи державної безпеки мали право здійснювати оперативно-розшукову діяльність з метою попередження, припинення, розкриття злочинів і розшуку злочинців¹⁸. Облік фальшивомонетників і звітність про них велися як в органах карного розшу-

¹³ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 1.

¹⁴ Там само, арк. 5, 42, 59.

¹⁵ Там само, арк. 1.

¹⁶ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 4254, арк. 4.

¹⁷ До інституту «сільських виконавців» зараховували осіб із трудового населення, які були громадськими помічниками органів міліції. Вони працювали гласно під керівництвом виконкому відповідної сільради.

¹⁸ Павлов А.Н. Борьба милиции с преступностью. – С. 140.

ку, так і в органах ДПУ на місцях. Для заохочення співробітників, які займалися боротьбою з даним злочином, було прийняте рішення встановити принцип преміальності при розкритті збувальників та підпільних фабрик¹⁹. Президія трійки повинна була розробити кошторис витрат, який відправляли на затвердження трійки при ЕКУ ДПУ СРСР. Водночас на Держбанк і Наркомат фінансів УСРР покладалося матеріальне забезпечення проведення операцій з викриття фальшивомонетників. Усі ці заходи, на думку керівників правоохоронних органів, мали сприяти більш успішній боротьбі з даним злочинним явищем.

Крім боротьби безпосередньо з фальшивомонетниками, трійки займалися пошуком осіб, які підробляли різні види паперових документів, використовуваних як еквівалент грошових одиниць, що були в обігу в той час: картки біржі праці з печаткою «пільговий», бони з витравленими штемпелями, облігації внутрішньої позики тощо²⁰. Особливою «популярністю» серед фальшивомонетників користувалися облігації.

У 1922 р. в СРСР була випущена перша державна внутрішня довгострокова 6%-ва позика. Період її обігу становив 11 років, а продаж облігацій, виплата доходів здійснювалися в карбованцях за курсом, забезпеченим золотом. Позика наділяла користувачів багатьма перевагами, зокрема звільненням доходів від податків, щорічними виграшними тиражами, можливістю застави облігацій тощо. Проте бажаючих придбати облігації було небагато, що спричинило їх примусове нав'язування, перш за все, приватникам — так званим нетрудовим елементам. Такі облігації Народний комісаріат фінансів позначав штемпельним клеймом, що, на відміну від звичайних облігацій, виключало їх з обігу.

Проте, за інформацією Всеукраїнської трійки для боротьби з фальшивомонетництвом, облігації зі змитими та витравленими штемпелями стали предметом купівлі-продажу. З'явилися навіть цілі організації, що витравляли, скуповували і перепродували їх²¹.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 1–1 зв.

²⁰ Там само, арк. 60.

²¹ Держархів Донецької обл., ф. Р-1469, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

Ці події спричинили появу циркуляра Народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР від 19 грудня 1923 р. за підписами народного комісара юстиції і прокурора республіки М. Скрипника, прокурора при НКЮ і завідувача підвідділу нагляду за ДПУ Янського, прокурора при НКЮ і завідувача загального підвідділу відділу прокуратури Лупилова, в якому підкреслювалося, що злочинна діяльність організацій із витравлення штемпелів на облігаціях загрожує зривом державних заходів щодо зміцнення фінансового становища республіки, а тому губернським прокуратурам пропонувалося вжити низку заходів щодо посилення боротьби з даним явищем. Перш за все, необхідно було встановити повний нагляд за органами ДПУ при проведенні зазначеної кампанії, а також докласти всіх зусиль для прискорення дізнання і слідства у вказаних справах.

Даний циркуляр цікавий ще й тим, що в ньому губернським органам прокуратури пропонувалося «проявити максимум ініціативи» до організації та проведення у великих торгових центрах низки показових процесів над злочинцями, під час яких «стосовно до організаторів і активних учасників витравлення штемпелів, скупників і продавців цих облігацій» встановлювати «вищу міру покарання», передбачену за даний злочин ст. 85 КК УСРР 1922 р.²²

Отже, перші судові показові процеси мали відбутися ще в 1923 р. над фальшивомонетниками, протизаконні дії яких руйнували підвалини фінансової політики держави.

Щотижня місцеві трійки надсилали до Управління міліції і карного розшуку, ДПУ УСРР повідомлення про хід боротьби з фальшивомонетництвом у регіоні. Контроль здійснювався і з боку союзних органів.

Трійка для боротьби з фальшивомонетництвом, створена при ЕКУ ДПУ СРСР, намагалася не лише скоординувати роботу відповідних структур на місцях (усі її розпорядження й накази були обов'язковими для виконання), а й вимагала також в обов'язковому порядку надсилати всю інформацію у справах про фальшивомонетництво. Особливо це стосувалося найбільш ре-

²² Держархів Донецької обл., ф. Р-1469, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

зонансних справ. Так було, наприклад, із викритою фабрикою з виготовлення фальшивих грошових знаків у м. Києві, де було конфісковано фальшивих купюр на 2,5 трлн карбованців²³. Ще на стадії дізнання надійшла вимога передати справу до Москви, проте Київський губернський прокурор видав розпорядження про передачу матеріалів справи лише після її остаточного завершення.

Були й інші невідповідності у розпорядженнях Всеукраїнської трійки і Центральної, створеної при ЕКУ ДПУ СРСР. 15 вересня 1923 р. на місця був розісланий циркуляр Центральної трійки для боротьби з фальшивомонетництвом при ЕКУ ДПУ СРСР за № 10845/т, в якому не лише зазначалися заходи боротьби з даним злочином, а й містилася вказівка про те, що всі розпорядження та накази Центральної трійки є обов'язковими для виконання, та вимога всі нові дані про випадки виявлення підrobних грошей в обов'язковому порядку передавати до ЕКУ ДПУ СРСР²⁴. А вже за кілька днів, 28 вересня 1923 р., Всеукраїнська трійка на першому засіданні звернулася з проханням до Держбанку і Наркомфіну видати розпорядження своїм місцевим органам заборонити пересилати вилучені підrobні грошові знаки безпосередньо до Москви, натомість передавати їх місцевим трійкам для боротьби з фальшивомонетництвом²⁵.

Складалося враження не стільки неузгодженості дій союзної та республіканської трійок, скільки певної конкуренції між ними. Такий паралелізм у роботі інколи заважав місцевим органам зосередитися і визначитися, які саме структури (місцеві, республіканські чи союзні) будуть відповідати за доведення справи до судових інстанцій, і куди саме надсилати інформацію про фальшивомонетництво. На це неодноразово вказували керівники місцевих та республіканських органів²⁶.

У 1920-ті рр. відбувався пошук найбільш ефективних форм оперативно-розшукової діяльності. Велике значення в бороть-

²³ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 45.

²⁴ Там само, арк. 71.

²⁵ Там само, арк. 1 зв.

²⁶ Там само, арк. 71, 93, 148.

бі зі злочинністю мали створення і розвиток обліково-реєстраційної системи. Кримінальна реєстрація полегшувала спостереження за злочинними елементами, забезпечувала контроль за їхньою діяльністю, сприяла вжиттю попереджувальних заходів стосовно осіб, здатних до скоєння злочинів. Для більш ефективної протидії фальшивомонетництву було вирішено створити централізовану базу даних на всіх осіб, які колись тією чи іншою мірою були причетні до підробки грошових знаків.

ЕКУ ДПУ СРСР 15 вересня 1923 р. надіслало циркулярне розпорядження за № 10847/т про постановку на оперативний облік і організацію подальшого спостереження за всіма особами, які раніше мали судимість за фальшивомонетництво, а також імовірними фігурантами у подібних справах: фотографами, літографами, ювелірами, граверами, продавцями паперу тощо. Це завдання покладалося на губернські трійки для боротьби з фальшивомонетництвом²⁷.

Передбачалося і створення республіканської, в межах УСРР, бази даних про фальшивомонетників: усі губернії повинні були надіслати копії складених списків до Центррозшуку в Харків²⁸. Проте на місцях така робота проводилася повільно. Тому у квітні 1925 р. на засіданні Всеукраїнської трійки для боротьби з фальшивомонетництвом члену трійки Гуве і представнику від ЕКУ ДПУ УСРР доручалося за книгами довідок про судимості, що випускалися НКЮ, взяти на облік у межах республіки всіх осіб, засуджених за фальшивомонетництво²⁹.

Відповідно до розпорядження ДПУ УСРР від 3 листопада 1923 р. № 71728, агентам (оперативним працівникам), які займалися виключно боротьбою з фальшивомонетництвом, були надані широкі повноваження: самостійно вербувати інформаторів (внутрішніх агентів), «знімати» (тобто виявляти) квартири, встановлювати зовнішнє спостереження тощо³⁰.

З метою профілактики систематично проводилися агентурні перевірки базарів, бірж, фінансових установ, шинків, ка-

в'ярень, ресторанів та інших розважальних закладів. До співпраці з трійками активно залучалися державні й торгові органи, що давало можливість своєчасно виявляти випадки збуту фальшивих купюр.

У процесі боротьби з фальшивомонетниками напружувалися специфічні (негласні) методи оперативно-розшукової роботи. Широко застосовувалося зовнішнє спостереження, яке дозволяло виявити місця збуту та переховування підроблених грошових знаків, контакти осіб, причетних до збуту та переховування фальшивок. Проте більш дієвим у боротьбі з даним видом злочинів вважалося внутрішнє освідомлення, тобто введення у середовище правопорушників секретних співробітників. Наприклад, у провадженні Одеського губернського управління карного розшуку з червня 1922 р. перебувала агентурна справа № 673 «Про виготовлення фальшивих грошових знаків в м. Одесі». За час роботи над справою було зібрано дуже багато різноманітних матеріалів, особливо даних зовнішнього спостереження, проте виявити фабрику з виготовлення фальшивок довго не вдавалося. Лише введення до складу банди внутрішнього агента дало змогу у жовтні 1923 р.³¹ викрити не лише весь склад зловмисників (101 член банди), а й знайти фабрику, на якій виготовлялися фальшиві гроші (кліше, літографічний верстат, інше обладнання)³².

Для викриття фабрики фальшивомонетників в м. Києві влітку 1923 р. в злочинне угруповання, яке складалося з шести осіб, був уведений інформатор Х. Особливість даної розробки полягала в тому, що оперативникам були відомі прізвища учасників банди, але вони не знали, де саме знаходилася фабрика з виготовлення фальшивок. На вечірці, де зібралися члени банди і на яку було запрошено Х., він показав пачку грошей і висловив своє бажання «вкласти» ці гроші у справу, яка б принесла йому чималий прибуток. Х. було запропоновано увійти у пайщики фабрики, проте місце її перебування від нього приховували. Тоді, за рішенням керівника оперативної групи, яка «розкру-

²⁷ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 148.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, спр. 4254, арк. 3.

³⁰ Там само, спр. 2075, арк. 6.

³¹ До введення секретної агентури розробка справи тяглася більше року.

³² ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 5, 22.

чувала» цю банду, Х. почав вимагати повернення йому вкладених «у справу» грошей. Лише після тривалих суперечок між ним і членами банди інформатора запросили на квартиру до Степана С. по вул. Великій Васильківській, буд. 118, де виготовлялися фальшивки. В результаті операції з ліквідації банди і фабрики, під час якої не обійшлося без застосування зброї, було вилучено надрукованих з одної сторони фальшивих купюр загальною вартістю близько 2,5 трлн карбованців³³. Саме ця операція стала предметом пильної уваги керівництва ОДПУ СРСР та прокуратури СРСР, про яку згадувалося вище.

Найбільш відомі розробки, проведені Київською губернською трійкою у середині 1920-х рр. — «Даєш долари» та «Красс». У першій розробці активно працювали три інформатори, відряджені безпосередньо з Харкова Всеукраїнською трійкою. Друга розробка також перебувала під контролем Всеукртрійки, на засіданнях якої розглядалися родинні зв'язки головного фігуранта — Красса, деталі введення в його оточення сексота «Горштейна» з Новоград-Волинського тощо³⁴.

Внутрішня таємна агентура, яка широко використовувалася для виявлення банд фальшивомонетників, вербувалася, як правило, з осіб із кримінального середовища, або тих, хто раніше був засуджений за фальшивомонетництво. Грошове забезпечення за співпрацю з правоохоронними органами вона не отримувала, працювала на умовах премій за конкретні викриті організації, а тому керівництво трійок і ДПУ УСРР неодноразово зверталось як до місцевих фінансових установ, так і безпосередньо до Наркомату фінансів з проханням виділити кошти на оплату праці секретної агентури, а також на проведення операцій (оптова закупівля партій фальшивих грошових знаків, витрати на проникнення в злочинне угруповання тощо). Враховуючи «ударність» боротьби з фальшивомонетництвом, агентам видавалися ще й додаткові кошти³⁵.

³³ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 45.

³⁴ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 4254, арк. 5.

³⁵ Там само, арк. 9, 45; ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 6.

Допомога Наркомату фінансів, представники якого входили до складу трійок, у боротьбі з фальшивомонетництвом полягала не лише в забезпеченні коштами. Всі касири отримували циркуляри від валютного управління НКФ зі зразками і поясненнями, як відрізнити фальшиві червінці і грошові знаки від справжніх. При виявленні фальшивок місцеві фінансові установи повинні були скласти у трьох примірниках акт про вилучення, вимагаючи від пред'явника вказати точне місце і час, де він їх отримав. Один примірник акта з фальшивими грошовими знаками чи банкнотами передавався у місцеве відділення ДПУ, другий — у відділ грошових знаків НКФ, третій залишався у місці виявлення фальшивки³⁶. Своєчасне виявлення підробних грошей і повідомлення про випадки виявлення фальшивок сприяли оперативності в роботі відповідних структур.

З середини 1924 р. перший примірник акта й фальшиві банкноти надсилалися до Москви³⁷. Економуправління ОДПУ СРСР запровадило централізований облік усіх фальшивих грошових знаків і банкнот, а також перевіряло, чи дані підробки виготовлені нещодавно, чи були продуктом уже розкритих організацій³⁸.

Для цього всі надіслані купюри ЕКУ ОДПУ СРСР (чи ЕКВ ДПУ УСРР, якщо фальшивки надходили до нього) переправляло до Наркомфіну СРСР чи УСРР (за належністю). На спеціалістів цього відомства покладалося завдання здійснювати експертизу на предмет підробки грошових знаків та банкнот³⁹, що дозволяло виявити різні прийоми друкування фальшивих грошей. Одні виготовлялися друкарським способом на папері з відлитою водяними знаками, інші — методом металогравії, але підписи підроблялися за допомогою друкарні, треті друкувалися на звичайному папері з відтиском спеціального кліше тощо.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1243, арк. 71.

³⁷ Там само, спр. 2043, арк. 102.

³⁸ Там само.

³⁹ Протягом 1922–1924 рр. одночасно перебували в обігу радянські грошові знаки й червінці.

Це давало можливість розпізнавати «почерк» фабрики або окремих «спеціалістів» з виготовлення фальшивок. Наприклад, 8 липня 1925 р. до Економічної частини ДПУ УСРР надійшов лист начальника валютного управління НКФ республіки такого змісту:

«Надіслана Вами купюра в три червонці ВХ 910737 характеризується наступним: відсутня водяна віньєтка. На малюнках селянина-сіяча, герба і правій віньєтці не завершені тіні; на номері і серії, а також на штемпелі у лівому кутку ще не накладена фарба червона. Очевидно, цей виріб повинен бути зразком для накладання на камінь і виготовлення фотографічним способом»⁴⁰.

Подібні характеристики фальшивих купюр були надзвичайно важливими, оскільки ЕКУ ОДПУ СРСР і ЕКУ ДПУ УСРР, починаючи з 1925 р., стали готувати і надсилати до місцевих органів циркуляри як про ліквідовані, так і про нерозкриті організації фальшивомонетників, зазначаючи час і місце появи фальшивок, серії та номери фальшивих банкнот, способи їх виготовлення й характерні особливості нанесення малюнків. Така інформація сприяла об'єднанню зусиль усіх зацікавлених органів для виявлення нерозкритих організацій.

Застосування різних оперативних методів боротьби з фальшивомонетництвом дало позитивні результати. Протягом 1924 р. на території УСРР були ліквідовані 14 злочинних угруповань, що займалися виготовленням «грошових сурогатів» різних видів і вартості. Серед виявлених організацій найбільшими за розмахом діяльності були підпільні фабрики, розташовані: одна — в с. Кременному Донецької губернії (виготовляли банкноти вартістю в 1 червінець), друга — в м. Києві (виготовляли казначейські білети вартістю в 50 копійок)⁴¹.

Загалом же протягом 1923–1925 рр. у СРСР було розкрито майже 100 центрів з виготовлення фальшивих грошей та заведено понад 2000 фальшивомонетників⁴². За іншими дже-

релами, в період з 15 вересня 1923 р. до 1 березня 1925 р. в СРСР було ліквідовано 174 організації з виготовлення фальшивих і підроблених грошових знаків радянського зразка, до діяльності яких були причетні 1487 осіб⁴³.

Підrobкою радянських червінців «умільці» займалися не лише всередині країни, а й за її межами. Активну допомогу ЕКУ в даній справі надавав Іноземний відділ (ІНВ) ОДПУ СРСР. У лютому 1926 р. в Берліні генералом Максом Гофманом⁴⁴ була проведена нарада, в якій взяли участь колишні великі акціонери кавказьких нафтових промислів брати Л. і Р. Нобелі, колишні банкіри і землевласники з Грузії, а також депутати рейхстагу. На цій нараді вперше була висловлена пропозиція «скинути уряд (СРСР. — Авт.) шляхом випуску фальшивих грошей». Пізніше це питання неодноразово обговорювалося зацікавленими особами під час зустрічей в Гаазі та Лондоні. Основна ідея полягала в тому, щоб паралізувати фальшивими грошима економіку Радянської Росії, чи хоча б завдати їй суттєвих збитків. З оперативних даних було відомо, що до діяльності цієї групи причетні й особи з білоемігрантського середовища, які продовжували вишукувати всілякі способи економічного підриву влади більшовиків (так звана нова тактика, ініціатором якої був один із лідерів партії конституційних демократів П. Мілюков).

Реалізуючи задумане, в 1926 р. змовники створили в Мюнхені підпільну типографію Йоганна Шнайдера. Восени там було виготовлено 15 000 фальшивих банкнот радянського червінця, з яких близько 12 000 переправлені до Радянського Союзу. Потім фабрику перенесли до Берліна. Під час арешту даної групи прусською кримінальною поліцією було вилучено 120 000

⁴² Колпакиди А. И., Серяков М. Л. Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи и Российской Федерации. Энциклопедический справочник / А. И. Колпакиди, М. Л. Серяков. — М.: Олма-Пресс; С.-Пб.: Изд. дом «Нева», 2002. — С. 349.

⁴³ Мозохин О.Б. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с фальшивомонетничеством...

⁴⁴ Під час Першої світової війни — начальник Генерального Штабу німецької армії на Сході.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 4254, арк. 15.

⁴¹ Там само, арк. 9.

напівфабрикатів банкнот червінців та папір, на якому можна було виготовити ще 1,2 млн банкнот⁴⁵.

У 1927 р. ІНВ ОДПУ агентурним шляхом вдалося встановити, що з 1926 р. організація з виготовлення фальшивих радянських червінців діяла і в Парижі.

Ймовірно, подібна інформація певною мірою спричинила включення до другого розділу Положення про державні злочини («Особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління») такої діяльності, як «підробка грошових знаків», або «фальшивомонетництво» (ст. 22 Положення). Включення цієї злочинної діяльності до переліку контрреволюційних злочинів у загальносоюзному законі було обумовлене підвищеною небезпекою підробки грошових знаків для кредитно-фінансової системи країни — великі розміри збитків могли перетворити зі злочину проти порядку управління на контрреволюційний злочин.

На відміну від КК УСРР 1922 р., Положення виокремило підробку грошових знаків (ч. 1 ст. 22 Положення) і встановило більш суворе покарання (вищу міру соціального захисту — розстріл із конфіскацією майна), ніж за підробку грошових документів⁴⁶ (ч. 2 ст. 22 Положення) — позбавлення волі з суворою ізоляцією на термін не менше двох років з конфіскацією всього або частки майна, чи за підробку знаків поштової оплати і проїзних документів (ч. 3 ст. 22 Положення)⁴⁷.

⁴⁵ Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами: Из истории подделки денежных знаков / Гюнтер Вермуш. Пер. с нем. – Москва: Международные отношения, 1990. – 224 с. / http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Verm/08.php

⁴⁶ Під грошовими документами маються на увазі чеки, документи на грошові вклади і вклади цінних паперів, свідоцтва про грошові акредитиви тощо.

⁴⁷ Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления) // Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сборник. / Под ред. проф. Д. С. Карева. – Москва: Госиздат юрид. л-ры, 1957. – С. 14.

Положенням була ліквідована ще одна прогалина у законодавстві — кримінальна відповідальність передбачалася не лише за виготовлення, а й за збут підроблених грошових знаків.

Кримінальний кодекс УСРР в редакції 1927 р. продублював Положення в частині, що стосується фальшивомонетництва, без змін, включивши його в п. 22 ст. 56⁴⁸.

Найчастіше свій «товар» фальшивомонетники переправляли до СРСР у цінних листівках. Для переправлення великих партій вони використовували «коридори» контрабандистів. Тому в УСРР у прикордонних Волинській та Подільській губерніях трійки для боротьби з фальшивомонетниками активно співпрацювали з прикордонними загонами Управління прикордонної охорони (УПО). В подібних випадках проведення оперативних розробок залишалося за економічними групами ДПУ, але вони були зобов'язані повідомляти про це місцеві контррозвідувальні відділи, до компетенції яких належала боротьба з контрабандистами. Якщо під час розробки виявлялися ще й ознаки шпигунства, то такі розробки передавалися економічними частинами у ведення контррозвідувальних відділів; за економічними відділами (або групами) залишалося лише право участі в подальшому проведенні розробок⁴⁹.

Щоб взяти під контроль контрабандний канал ввезення фальшивих грошових знаків в УСРР, Всеукраїнська трійка на засіданні 7 квітня 1925 р. ухвалила рішення про проведення оперативної комбінації. Суть її полягала в налагодженні переправи з Польщі фальшивих грошей через контрабандистів за безпосередньої участі губернських трійок. Про проведення даної комбінації циркулярно повідомлялися прикордонні загони й губернські контррозвідувальні відділи. Подальші дії пропонувалося узгодити з Центральною трійкою ОДПУ СРСР у Москві⁵⁰.

У період боротьби з фальшивомонетництвом відбувся пошук оптимального покарання за даний вид злочинного дія-

⁴⁸ Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 г. – Харьков: Изд-во НКЮ УССР, 1927. – 78 с.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 4254, арк. 4.

⁵⁰ Там само, арк. 5.

ня. Зокрема, у березні 1923 р. Одеським губернським карним розшуком справу на групу осіб, які підробляли картки біржі праці, було передано до трибуналу. У тому ж 1923 р. на засіданні Всеукраїнської трійки 13 листопада розглядалося питання щодо адміністративної висилки фальшивомонетників. Тоді було прийняте рішення доручити представнику Народного комісаріату внутрішніх справ з'ясувати порядок висилки⁵¹.

28 березня 1924 р. Центральний виконавчий комітет СРСР «Положенням про права ОДПУ щодо адміністративних висилань, заслань та ув'язнень до концентраційного табору» створив у системі ОДПУ СРСР Особливу нараду (ОН), яка отримала право висилати, засилати та ув'язнювати в концентраційні табори терміном до трьох років. Аналогічні наради були створені при ДПУ союзних республік⁵². До їхнього складу входили три члени Колегії ДПУ, обов'язково передбачався прокурорський нагляд⁵³. Положення визначало й види злочинів, справи за якими могли бути передані на розгляд до ОН, серед яких була підробка грошових знаків і державних паперів, з одним застереженням — «за відсутності достатніх підстав для направлення справ про них у судовому порядку»⁵⁴.

На виконання рішення ЦК РКП(б) від 29 березня 1924 р., прийнятого за пропозицією Ф. Дзержинського⁵⁵, 1 квітня 1924 р. Президія ВЦВК СРСР надала органам державної безпеки

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 5.

⁵² На відміну від Особливої наради ОДПУ СРСР, права ОН ДПУ УСРР обмежувалися висиланнями в межах республіки. Постанова ж ОН ДПУ союзної республіки про висилання за межі республіки набирала чинності лише після затвердження її ОН ОДПУ.

⁵³ Кокурин А., Петров Н. ГПУ–ОГПУ (1922–1928) / А. Кокурин, Н. Петров // Свободная мысль. – 1998. – № 7. – С. 120.

⁵⁴ Мозохин О.Б. Право на репрессии... – С. 62.

⁵⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД, 2003. – 912 с. – (Россия. XX век. Документы). – С. 90.

особливі повноваження у боротьбі з фальшивомонетництвом⁵⁶. Колегія ОДПУ СРСР отримала право позасудового розгляду справ фальшивомонетників, аж до застосування вищої міри покарання⁵⁷. Отже, справами про фальшивомонетництво займалися дві позасудові інстанції, що існували в системі органів державної безпеки: Особлива нарада та Колегія ОДПУ СРСР.

Відповідно до постанови Президії ВУЦВК від 22 жовтня 1924 р. (протокол № 33180 закритого засідання) і розпорядження ЕКУ ОДПУ СРСР від 19 листопада 1924 р. № 23131, ДПУ УСРР пропонувалося закінчені справи про фальшивомонетників передавати для слухання в надзвичайні сесії (НС) губернських судів (пізніше — окружних судів)⁵⁸. Проте розпорядчі засідання судових установ спрямовували їх у відкриті судові слухання. І лише у 1927 р., під тиском ЕКУ ДПУ УСРР, спеціальним розпорядженням НКЮ УСРР справи про фальшивомонетництво були виключені з загальної підсудності та передані до підсудності надзвичайних сесій⁵⁹. Як показала практика, справи про фальшивомонетництво розглядалися в усіх визначених судових і позасудових інстанціях. У 1926 р. надзвичайні сесії окружних судів в Україні розглянули кримінальні справи 25 організацій фальшивомонетників. У цих справах до вищої міри покарання були засуджені 19 осіб, до 10 років ув'язнення — 22 особи, до п'яти років — 17 осіб, до трьох років — 21 особа, умовно засуджених — сім осіб⁶⁰.

2 вересня 1926 р. ЕКУ ОДПУ СРСР заборонило місцевим органам держбезпеки передавати справи про фальшивомонетництво до судових органів без його санкції⁶¹.

⁵⁶ Рішення Політбюро ЦК РКП(б) були остаточними і потребували обов'язкового виконання. ВЦВК лише юридично їх оформлював.

⁵⁷ Усенко И.Б. Внесудебная репрессия. Как это начиналось / Игорь Борисович Усенко // Коммунист Украины. – 1990. – № 2. – С. 49.

⁵⁸ Держархів Вінницької області, ф. Р-1882, оп. 1, спр. 9, арк. 242.

⁵⁹ Цит. за: *Окіпнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР... – С. 48.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Мозохин О.Б. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с фальшивомонетничеством.

Статистичні звіти органів ДПУ УСРР за 1927–1929 рр. свідчать, що закінчені справи про фальшивомонетництво в даний період передавалися, здебільшого, до органів прокуратури (в 1927 р. — 44,4% закінчених справ, у 1928 р. — 60,2%, в 1929 р. — 50%). Водночас частина справ передавалася в ОН ДПУ УСРР (в 1927 р. — 33,3%, в 1928 р. — 7,2%, в 1929 р. до ОН не було передано жодної справи)⁶². У кримінальних справах із даним «забарвленням»⁶³ у IV кварталі 1927 р. на обліку ЕКУ ДПУ УСРР перебували 118 осіб, у 1928 р. — 305, протягом трьох кварталів 1929 р. — 84 особи⁶⁴. Даних про покарання зазначених осіб статистичні звіти не містять. Відомо лише, що в 1927 і в 1928 рр. була вислана майже однакова кількість фальшивомонетників — відповідно 15 і 16 осіб⁶⁵. Виходячи з наведених даних, «пік» боротьби з фальшивомонетництвом припадав на 1927–1928 рр. Саме в цей період у межах СРСР були організовані декілька масштабних операцій із затримання крупних валютників та фальшивомонетників. Паралельно в 1928 р. з ініціативи ЕКУ, погодженої з НКЮ, для запобігання даному злочину в УСРР була здійснена масова висилка осіб, раніше засуджених за фальшивомонетництво, на термін більше трьох років⁶⁶.

Після цих акцій Всеукраїнська трійка для боротьби з фальшивомонетництвом та її місцеві аналоги були ліквідовані. Вважалося, що фальшивомонетникам було завдано серйозного удару, а дії тих, хто ще бажає продовжити свій кримінальний «бізнес», вже не становлять серйозної загрози для фінансової системи країни. Грошова реформа була успішно проведена, трійки виконали покладену на них функцію. Відтоді боротьба

⁶² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 42, спр. 1, арк. 3, 4, 7, 8, 99, 135, 145; спр. 2, арк. 2, 222, 223–229; спр. 4, арк. 7.

⁶³ Професійний сленг, який широко використовувався у звітній документації ДПУ УСРР щодо позначення виду злочинів.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 17; спр. 2, арк. 3, 4; спр. 4, арк. 6; спр. 5, арк. 6; спр. 6, арк. 6.

⁶⁵ Там само, спр. 3, арк. 4, 8.

⁶⁶ Цит. за: *Окіпнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР... – С. 49.

з фальшивомонетництвом сконцентрувалася виключно в ЕКУ та місцевих економічних відділах ДПУ УСРР.

Отже, в період нової економічної політики в системі органів державної безпеки зі складу представників декількох відомств була організована структура, так звана трійка, яка змогла ефективно протидіяти фальшивомонетництву. ЕКУ ОДПУ СРСР, ЕКВ (ЕКУ) ДПУ УСРР та його місцеві відділи зуміли налагодити взаємодію як із різними підрозділами в системі органів державної безпеки (іноземним відділом, контррозвідувальним відділом, Управлінням прикордонної охорони), так і з органами міліції і карного розшуку. При цьому взаємодія ЕКУ ДПУ з іншими правоохоронними структурами набула рис їхнього підпорядкування органам державної безпеки, поглинання ними. Для протидії фальшивомонетництву активно залучалися Народний комісаріат фінансів, Держбанк, їхні місцеві органи та інші установи.

Напрацьовувалися специфічні (негласні) методи і заходи боротьби, були створені агентурно-повідомний апарат, централізована система обліку фальшивомонетників, фальшивих грошових знаків, «почерку» підпільних фабрик із виготовлення фальшивок тощо. Велике значення для протидії фальшивомонетництву мала кваліфікація його як злочинного діяння на законодавчому рівні.

Вжиття всіх цих заходів дозволило економічним підрозділам органів держбезпеки якщо не повністю здолати, то завдати нищівного удару одному з найбільш небезпечних видів кримінального злочину, який спричиняв суттєві збитки радянській економіці і, перш за все, її фінансовій системі. Разом із тим, саме в цей період для покарання злочинців була винесена велика кількість смертних вироків, організована масова висилка раніше засуджених осіб, почали активно діяти позасудові органи. І хоча фальшивомонетництво як кримінальний злочин не викликає будь-яких сумнівів у необхідності його викорінення і практика залучення позасудових органів до розгляду справ про даний вид протиправних діянь мала певні позитивні результати, це не дає права державі та органам державної безпеки як атрибутам держави за жодних обставин іти на порушення законності, створення прецеденту правового свавілля і викори-

стовувати для покарання злочинців структури, не передбачені законом. Врешті-решт така практика призвела до встановлення влади беззаконня, масових репресій проти населення країни.

Для ілюстрації публікується протокол засідання трійки по боротьбі з фальшивомонетництвом при ЕКУ ДПУ УСРР від 28 вересня 1923 р., яке поклало початок створенню системи трійок по боротьбі з фальшуванням грошей.

Протокол засідання
тройки по боротьбі з фальшивомонетництвом
при Економічному відділі ГПУ УСРР

28 вересня 1923 г.

Присутствовали: от ГПУ т[оварищи] Зам[еститель] нач[альника] ЭКО Александровский, нач[альник] фин[ансового отдела] ЭКО Вихнин; от Центроорозыска т[оварищи] чл[ен] Коллегии НКВД и нач[альник] Центроорозыска Федотов, зам[еститель] нач[альника] Центроорозыска Яновский; от Госбанка т[оварищ] нач[альник] валютно-фондового отдела Бегишев; от Наркомфина — не явился.
Председательствует — т[оварищ] Александровский,
Секретарь — т[оварищ] Вихнин.

- Повестка дня: 1. Сконструирование тройки по борьбе с фальшивомонетничеством при ЭКО ГПУ УСРР.
2. Создание троек на местах.
 3. Доклад о проведенной Центроорозыском работе по борьбе с фальшивомонетничеством.
 4. План работы.
 5. О неявке представителей Наркомфина.

1. Слушали:

Сконструирование тройки по борьбе с фальшивомонетничеством при ЭКО ГПУ УСРР.
(тов. Александровский)

1. Постановили:

Сконструировать тройку в составе т[оварищей] председателя тов. Куропатенко, с замещением тов. Александровским, членов: т[оварищи] Федотова, с замещением тов. Яновским, Бегишева, представителя Наркомфина по указанию Наркома.

2. Слушали:

Создание троек на местах.
(т. Александровский)

3. Слушали:

Доклад о проведенной Центроорозыском работе по борьбе с фальшивомонетничеством.
(т. Яновский).

4. Слушали:

План работы.

2. Постановили:

Тройки на местах создать в составе: нач[альник] ЭКО, нач[альник] губрозыска и нач[альник] губфинотделом. В губерниях, особенно зараженных фальшивомонетничеством (Одесса, Киев, Екатеринослав) в состав тройки вводится представитель Госбанка по назначению Всеукраинской конторы.

3. Постановили:

- а) Доклад принять к сведению.
- б) Констатировать, что на Украине находятся в обращении следующего достоинства фальшивые деньги: дензнаки — 1000, 10 000 — 1922 г., 100, 350 и 1000 — 1923 г., червонцы — 3, мало-ценные золотые десятки и пятерки.
- в) Принимая во внимание наблюдающуюся фальсификацию золотых монет, кроме лиц, указанных в циркуляре тройки при ЭКУ ГПУ СССР, обратить серьезное внимание на ювелиров и, в особенности, скупщиков золота.

4. Постановили:

- а) Всю активную работу по борьбе с фальшивомонетничеством тройка проводит через аппарат розыска. Учет и отчетность наравне с розыском ведутся также и в органах ГПУ.
- б) В Центроорозыске создать группу по борьбе с фальшивомонетничеством в составе пяти инспекторов и сексотов по мере надобности.
- в) В целях интенсификации работы по б[орьбе с] /ф[альшивомонетничест-

вом] и создания стимула соревнования установит принцип премиальности в раскрытии сбытчиков и фабрик, о чем возбудит ходатайство перед Москвой.

- г) Президиуму тройки составить смету, которую, по утверждению последней, отправить в тройку при ЭКУ ГПУ СССР.
- д) Ввиду отсутствия средств для немедленного разворачивания работы по б[орьбе с] /ф[альшивомонетничеством] просить Госбанк и Наркомфин выдать 50 червонцев в счет сметы.
- е) Просить Госбанк и Наркомфин сделать распоряжение своей периферии о прекращении наблюдавшихся случаев отсылки задержанных поддельных дензнаков непосредственно в Москву, представляя их немедленно соответствующей тройке по б[орьбе с] /ф[альшивомонетничеством];
- ж) Тройка по б[орьбе с] /ф[альшивомонетничеством] собирается 1 раз в неделю в ЭКО ГПК УССР по понедельникам, в 10 часов.

5. Слушали:

О неявке представителей Наркомфина.

5. Постановили:

Принимая во внимание ударность работы по б[орьбе с] /ф[альшивомонетничеством], сообщить ЦК КП(б)У и Наркомфину т. Кузнецову о неявке на заседание.

Председатель — [підпис]

Секретарь — [підпис]

ЦДАВО, ф. 6, оп. 1, спр. 2075, арк. 1, 1 зв.
Оригінал. Машинопис.

Ляковская С. Борьба экономических подразделений ГПУ УССР с фальшивомонетничеством в 1920-е года.

В статье рассматриваются проблемы формирования организационных структур в системе органов ГПУ УССР по борьбе с фальшивомонетничеством, опыт оперативной деятельности, взаимодействия различных подразделений органов государственной безопасности и их сотрудничество с правоохранительными и другими государственными учреждениями по борьбе с данным уголовным преступлением.

Ключевые слова: фальшивомонетничество, экономическое управление, уголовный розыск, внешнее наблюдение, информатор, оперативная разработка.

Lyaskovska S. Combating counterfeiting led by economic departments of the SPA in the USSR of the 1920-s.

The issues of forming of organizational structures in the system of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) Stat Political Administration (SPA) bodies according to combating counterfeiting as well as the experience of criminal investigation activity, interaction of various departments of state security bodies and their co-operation with law-enforcement and stat institutions in the matter of combating the crime have been considered in this article.

Key words: counterfeiting, economic management, criminal investigation, external control, intelligencer, criminal investigation working-out.

*Роман Подкур**

Створення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.)

Автор на основі маловідомих архівних документів досліджував процес створення та функціонування архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.)

Ключові слова: архів, діловодство, органи державної безпеки, обліково-статистичний відділ, система обліку.

Наукове дослідження діяльності радянських спецслужб ускладнювалося майже цілковитою закритістю архівів та існуванням попередньої цензури. Основним регулятором доступу до архівних документів були ідеологічні й політичні мотиви, закріплені відомчими інструкціями. У СРСР завжди зберігався диктат відомства щодо визначення доступу і використання створених у процесі роботи документів. Наукова громадськість і архівісти не впливали на визначення науково-історичної цінності документів. Відомство знищувало величезні документальні пласти радянської історії, приховуючи, в першу чергу, негативні сторони дійсності.

Зі створенням незалежної України одним з перших політичних кроків керівництва держави стало розсекречення архівів стосовно репресованих за радянської доби громадян. Однак, невдовзі загальний процес розсекречення захопив інші категорії документів колишніх радянських спецслужб (накази, інформаційні доповідні записки, спецповідомлення тощо). На основі архівних матеріалів радянських органів державної безпеки були опубліковані збірники документів, монографії, наукові статті. Але дослідники лише побіжно згадували про існування архівних підрозділів ВНК–ОДПУ–НКВС. Поза межами наукового пізнання залишився процес формування чекістських архівних підрозділів. Лише автори-упорядники збірника

* *Подкур Р.Ю.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

документів «Архів ВЧК» В. Виноградов, Н. Перемишленікова розпочали цілісне дослідження формування архіву ВНК¹.

Вивчення процесу організації та функціонування архівних підрозділів радянських органів державної безпеки надасть можливість розкрити систему документування, формування та збереження документальної бази ВНК–ОДПУ–НКВС–КДБ.

Формування діловодства і, як наслідок, створення архіву радянських спецслужб почалося у перші місяці роботи Всеросійської надзвичайної комісії. На організаційному засіданні колегії ВНК 18 березня 1918 р., після переїзду урядових установ до Москви, були, нарешті, уточнені функції основних підрозділів ВНК. Окрім оперативних відділів, був створений загальний відділ, а у його структурі — канцелярія з обслуговування Президії ВНК (3–5 членів колегії для вирішення поточних питань) і його відділів. Вже 31 березня 1918 р. Президією ВНК була затверджена перша Інструкція з діловодства².

Оперативна й адміністративно-господарська діяльність почала фіксуватися у протоколах, довідках, записках, листуванні, які відкладалися в канцелярії і слідчих справах відділів надзвичайних комісій. Довідкове бюро загального відділу надавало у разі службової необхідності відомості про заарештованих і справи, проваджувані ВНК.

Положенням про конструкцію губернських і повітових відділів надзвичайних комісій, прийнятим на I Всеросійській конференції НК 13 червня 1918 р. і доповненим у серпні 1918 р. іногороднім відділом ВНК, передбачалося створення канцелярій при губернській і повітській НК. Крім того, кожен із відділів ВНК мав свою канцелярію, очолювану завідувачем справ відділу, він же завідувач архіву відділу. Завідувачем канцелярії та архіву ВНК був призначений М. Мещеряков³.

¹ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК // Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред.: В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; сост.: В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 5–50.

² Там же. – С. 5.

³ Див.: Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред.: В. Виноградов и др.; сост.: В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 694.

У губернській і повітовій НК передбачалася загальна канцелярія із спеціальними столами (контрреволюційний, спекулятивний, іногородній, залізничний) і загальний архів. Завідувач справ відділу ВНК приймав справи, належні до здачі в архів відділу, здавав справи в архів загальної комісії ВНК⁴.

Спочатку архів ВНК зберігався у відділі сховищ господарського відділу ВНК разом із конфіскатом. Проте 9 липня 1918 р. колегія ухвалила рішення про відокремлення архіву ВНК від сховища конфіскації. В. Виноградов вважає, що цей день став датою утворення архіву ВНК як комплексу архівних матеріалів центрального апарату. З 15 листопада 1918 р. архів стає самостійним структурним підрозділом ВНК⁵.

Через відсутність номенклатури справ із загальною реєстрацією оперативно-слідчих матеріалів і листування 1 вересня 1918 р. був створений реєстраційно-довідковий відділ на чолі з В. Кінгісеппом⁶.

⁴ ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – С. 189–199; История формирования архива. – С. 6.

⁵ Виноградов В.К. История формирования архива. – С. 6.

⁶ Кінгісеп Віктор Едуардович (1888–1922) — естонець, у революційному русі з 1905 р., член РСДРП(б) з 1906 р. Закінчив Петроградський Імператорський університет у 1917 р. В 1907–1914 рр. вів партійну роботу в Петербурзі, Таллінні; брав участь у виданні більшовицької газети «Кийр» («Промінь») у 1913–1914 рр., підтримував зв'язок із Російським бюро ЦК РСДРП, з більшовицькою фракцією 4-ї Державної думи і з «Правдою». Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Петрограда; з початку червня — в Таллінні, один із керівників більшовицької організації Естонії. З 22 жовтня (4 листопада) 1917 р. — заступник голови ВРК Естляндського краю, організував Червону Гвардію. З 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. — член Виконкому Рад Естляндського краю. З березня 1918 р. працював у Москві, у Верховному ревтрибуналі РРФСР і у ВНК. Слідчий у справі про шпигунську організацію Локкарта. Член Окремої слідчої комісії у справі про заколот лівих есерів. Брав участь у розслідуванні справи есерки Ф. Каплан, яка вчинила замах на В. Леніна. У березні 1918 р. на IV Всеросійському з'їзді Рад був обраний членом ВЦВК. З листопада 1918 р. перебував на підпільній роботі в Естонії, керував Комуністичною партією. На I (1920) і II (1921) з'їздах КП Естонії обирався членом ЦК і членом політбюро ЦК, створю-

Спочатку були заведені журнали реєстрації слідчих справ і оперативних документів в оперативних відділах ВНК. Проте незабаром реєстрація слідств і оперативних матеріалів здійснювалася вже централізовано по всій ВНК у реєстраційно-довідковому відділі. Тут же ставили на облік заарештованих і видавали довідки у справах.

На II конференції надзвичайних комісій у листопаді 1918 р. була затверджена інструкція «Про нове трактування канцелярської справи». Місцевим надзвичайним комісіям рекомендували журнальний облік реєстрації документів. Канцелярії відділів ВНК мали завести діловодні журнали реєстрації документів, розсильні книги для кур'єрів, книги-описи по справам. Для реєстрації документів передбачалася також карткова система, для повітових НК — алфавітні книги.

Застережень щодо термінів здачі справ у архів не було. В архів здавалися «папери», які формувалися у справи. Інструкція приписувала:

«Краще не шкодувати зайвої обкладинки і з кожного питання починати окрему справу».

Для швидкого пошуку за роками рекомендувалося на кожен рік замовляти обкладинки різних кольорів:

«Тоді лише за зовнішнім виглядом можна відрізнити справи одного року від іншого, і така справа при розкладанні в архіві не повинна опинитися не на своєму місці».

Формувати одиницю зберігання пропонувалося «в порядку історії справи», тобто з дотриманням хронології і предметно-тематичної послідовності. Фотоматеріали дозволялося зберігати в альбомах⁷. Одночасно з картковою системою реєстрації справ (документів) такий архів набував функціональності.

Для оптимізації документообігу 3 січня 1919 р. Президія ВНК з'єднала канцелярії відділів ВНК. Таким чином, архіви відділів також були об'єднані.

вав підпільні друкарні, видавав газету «Комуніст». Заарештований поліцією 3 травня 1922 р. і за вироком військово-польового суду розстріляний в ніч на 4 травня.

⁷ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 7.

Самостійним залишався тільки архів особливих відділів ВНК. У центральному апараті особливого відділу ВНК було створене реєстраційне відділення, де передбачалися «столи архіваріусів і діловодів». Вони збирали, реєстрували і систематизували документи, формували «поточний архів» з матеріалів особливих відділів військових підрозділів. Реєстраційне відділення очолив Я. П. Роцен.

З 25 липня 1919 р. він став начальником реєстраційно-статистичного відділу ВНК, до складу якого 19 липня 1919 р. на правах відділення увійшов архів ВНК⁸. У губернських надзвичайних комісіях також була створена реєстраційно-статистична частина, до якої входив архів.

Президія ВНК 31 липня 1919 р. прийняла постанову «Про зосередження архівних справ в одному місці». В архів почали надходити документальні матеріали із загальної канцелярії. Оперативно-слідчі справи відділів ВНК, окрім особливого відділу, концентрувалися в секретно-оперативному відділі, у штаті якого був передбачений стіл реєстрації і статистики. У Положенні про організаційну структуру СПО губернських НК за підписом заступника голови ВНК Я. Петерса та завідувача СО ВНК М. Лаціса детально розписаний механізм реєстрації справ. Зокрема, з кожної справи на окрему реєстраційну картку вписувалися дані не лише кожного фігуранта справи, а й осіб, які згадувалися у справі. Причому, якщо особа згадувалася в інших справах, то складалася окрема картка. Окрім особових даних обов'язково вказувалися характер обвинувачення та ступінь причетності до справи. Потім картки реєструвалися по порядку у журналі за графами: порядковий номер картки, прізвище, номер справи. За таким журналом можна було встановити кількість карток. Паралельно у іншому журналі реєстрації справ навпроти кожної справи проставлялися номери карток. Картки розставлялися в окремому ящику чітко за алфавітом. Це дозволяло виявити осіб, які проходили за декількома справами і водночас, динаміку обставин «спілкування» особи з співробітниками органів держбезпеки. Подібну реєстрацію

⁸ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 8.

проходили також кримінальні справи, які вже були здані в архів. Для формування найбільш повних даних на особу кримінальна справа проходила через бюро реєстрації двічі: *перший* — коли справа передавалася слідчому, *другий* — після її завершення при здачі до архіву (при необхідності додаються нові картки чи заносяться додаткові дані на вже зроблені картки). Картки також склалися на всі списки, які потрапляли до НК, зокрема, переліки жандармів, провокаторів, службовців різних адміністрацій періоду революції, неблагонадійних осіб тощо. На кожну картку, по можливості, наклеювалася фотографія. Копії всіх карток обов'язково надсилалися до Центрального реєстраційного бюро при секретному відділі ВНК⁹.

В губернській надзвичайній комісії закриті справи оперативних підрозділів, згідно з Інструкцією про організацію роботи місцевих органів ВНК, прийнятою 3 лютого 1920 р. на IV конференції надзвичайних комісій, передавалися на зберігання в архів реєстраційно-статистичної частини губернської НК. Архівом завідував співробітник, підпорядкований завідувачеві реєстраційного відділу губернської НК¹⁰.

Під час чергової адміністративної реорганізації ВНК 14 вересня 1920 р. було створене управління справами ВНК. До його складу на правах відділу увійшов обліково-реєстраційний відділ з архівом. 1 грудня 1920 р. до складу управління справами ВНК також були включені колись самостійні управління справами особливого і транспортного відділів¹¹. Таким чином, ВНК запровадила єдиний документообіг підрозділів.

На 1 січня 1921 р. до складу реєстраційно-статистичного відділення ВНК належали: бюро реєстрації (начальник Назаров), бюро розшуку (начальник Єжова), бюро статистики (начальник О. Сміттен), архів (Б. Хржонщ) і довідкове бюро¹².

⁹ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991: Справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; Авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 337–338.

¹⁰ Там само. – С. 355.

¹¹ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 8.

¹² Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 189.

У липні 1921 р. в Інструкції про структуру, внутрішній розпорядок роботи органів ВНК і внутрішнє листування Центрального архіву ВНК вперше згадується як підрозділ центрального апарату.

Згідно з вимогами Інструкції, закриті справи треба було здавати в поточні архіви відділів. Коли ж потреба у їхньому практичному використанні зникала, підшиті справи з внутрішнім описом документів здавалися на зберігання в Центральному архіві¹³.

30 березня 1922 р. Центральному архіву увійшов до складу відділу центральної реєстрації (ВЦР), створеного на базі реєстраційно-статистичного відділення оперативного відділу. ВЦР очолював колишній начальник відділення Я. Роцен, а з 6 червня 1922 р. головою став О. Шанін¹⁴.

ВЦР входив до складу секретно-оперативного управління ДПУ. Основними завданнями ВЦР були формування єдиних обліково-реєстраційних систем як у Центрі, так і на місцях, облік та систематизація персональних даних про осіб-злочинців, а також підозрюваних і, таким чином, допомагати виявляти оперативним співробітникам минуле антирадянського елементу. Отже, ВЦР пов'язував роботу різних оперативних підрозділів.

Окремим завданням був облік та створення списків розшукуваних осіб. Співробітники ВЦР зобов'язувалися також «зберігати архівні справи ДПУ і його органів у встановленому порядку (по картковій системі)», видавати довідки про осіб, які проходять по архівним справам, розробляти надіслані від місцевих апаратів справи. Паралельно співробітники повинні були «групувати закінчені слідчо-агентурні справи контрреволюційного та шпигунського характеру, які зберігалися в архіві, підбирати справи за ступенем розвитку і спрямування контрреволюційних та шпигунських організацій». Останнє, давало можливість

¹³ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 9.

¹⁴ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 25, 29. Біографію О. Шаніна. див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 440.

оперативним співробітникам простежити динаміку тієї чи іншої «оперативної лінії», опиратися на вже набутий досвід розробки «об'єкту». Згодом Положення про архів відділу центральної реєстрації (ВЦР) СОУ ДПУ від 13 квітня 1923 р. підтвердило, що він є центральним сховищем матеріалів центрального апарату і місцевих органів державної безпеки. Також на співробітників ВЦР покладалося формування статистичних звітів різних форм.

ВЦР також проводив формування та наповнення картотек, які згодом входили до загальної архівно-інформаційної системи. Об'єктом реєстрації ДПУ станом на 1922 р. були:

- особи, які належали до контрреволюційних організацій та підозрювані у причетності до них;
- члени антирадянських партій;
- шпигуни та підозрювані у шпигунстві;
- особи, які проводили антирадянську діяльність за кордоном;
- офіцери та цивільні чини білогвардійських урядів, які боролися проти радянської влади;
- особи, яких підозрювали в «антирадянському та політичному бандитизмі»;
- особи, причетні до злочинів, що торкалися економічних інтересів держави.

Реєстрація проводилася із наступних джерел — слідчих та агентурних справ, інформаційних та друкованих матеріалів (за виключенням тих, на думку начальників відділів не можуть вноситися у загальну реєстратуру), різноманітних реєстраційних списків судових та адміністративних органів¹⁵.

Структура апарату територіальних органів державної безпеки повторювала структуру центрального апарату. В наказі ДПУ від 20 лютого 1923 р. № 62 були оголошені штати місцевих органів ДПУ. Архівна робота була покладена на реєстраційно-статистичне відділення (відділ) секретно-оперативної частини повноважного представництва губвідділу ДПУ. Територіальні

¹⁵ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 429.

органи були розподілені на чотири категорії за штатним розписом. Так, губернський відділ ДПУ 1-ї категорії мав штат 77 ос., 2-ї — 59 ос., 3-ї — 48 ос., 4-ї — 26 ос. У губвідділах 3-ї та 4-ї категорій штатного розпису за реєстраційно-статистичний напрям у СОЧ відповідав уповноважений¹⁶.

Керівництво ДПУ–ОДПУ СРСР запровадило принцип концентрації найважливіших архівних справ у Центральному архіві. Тільки нестача приміщень і висока вартість пересилки часто зупиняли цей процес.

Матеріали архіву умовно поділялися на дві групи: «важливі» й «несуттєві». У групах справи отримували валову нумерацію. На кожну справу виписувалася відповідна картка, яка передавалася до центральної картотеки архіву ВЦР СОУ ДПУ. У групі «важливих» виділялися «тематичні» справи, які, незалежно від кількості томів, мали один архівний номер.

З перших місяців 1925 р. почалася масова передача архівних матеріалів у Центральний архів ОДПУ СРСР. Вже в лютому наказом колегії ОДПУ СРСР № 46 військовий архів ОДПУ СРСР (документи про діяльність військ ВНК–ДПУ–ОДПУ) був переданий до Центрального архіву ВЦР¹⁷.

У листопаді 1925 р. відбулася чергова спроба скупчити в центрі найцікавіші архівні документи з територіальних апаратів. Наказом ОДПУ СРСР від 5 листопада 1925 р. при колегії ОДПУ СРСР була створена частина таємного зберігання архівних фондів для «об'єднання і зосередження в ОДПУ документів і матеріалів таємного, історичного і особливо важливого характеру, що втратили оперативне значення для поточної роботи». Повноважним представництвом і губернським відділам ДПУ надали три місяці для відбору й відправки документів¹⁸. Тим паче, що в умовах розпочатої адміністративно-територіальної реформи (переходу від триступінчатої форми «губернія–повіт–район» до двоступінчатої «округ–район») існувала серйозна небезпека елементарної втрати документів.

¹⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 26.

¹⁷ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 38.

¹⁸ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 9.

На території колишньої губернії формувалося декілька округів. Відповідно кожен округ мав свій окружний відділ ОДПУ–ДПУ. В такому разі було незрозуміло, як ділити архів губернського відділу ОДПУ–ДПУ.

Місцеві апарати ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР почали швидко здавати свої архіви. Переважно це були неопрацьовані справи, іноді насипом; не всі з них становили історичну цінність і могли знадобитися для узагальнення досвіду роботи радянських спецслужб. Практична робота з прийому й опрацювання матеріалу, що надходив із місць, була покладена на співробітників ВЦР ОДПУ СРСР.

Начальник архіву ОДПУ СРСР Є. Солонович у грудні 1926 р. підготував доповідну записку у колегію ОДПУ СРСР. На його думку, «архів має бути сховищем, яке накопичує досвід роботи ОДПУ, а не складом розрізнених матеріалів». Він запропонував удосконалити діловодство у структурі ОДПУ СРСР, створити типовий перелік для складання номенклатури справ секретного впровадження¹⁹. У цьому разі завідувачі канцелярій та архівів центрального і місцевого апаратів матимуть чітке уявлення про перелік документів, призначених для зберігання, строки зберігання, параметри оформлення архівної справи.

Одночасно згідно наказу ОДПУ СРСР № 247/117/С від 5 листопада 1925 р. існував так званий «секретний архів ОДПУ» центрального апарату ОДПУ СРСР. У преамбулі наказу вказувалися на тривалу боротьбу органів держбезпеки з інтервенцією, шпигунством, контрреволюційними повстаннями та змовами, антирадянськими партіями. У процесі цієї боротьби був накопичений значний масив документів, які втратили «оперативно-агентурне значення», але можуть бути використані як джерело для історичних, політичних оглядів діяльності ОДПУ СРСР. Тому при колегії ОДПУ СРСР створювалася «Частина секретного зберігання архівних фондів ОДПУ», яка очолювалася секретарем колегії ОДПУ СРСР. Керівникам територіальних апаратів, повноважних представництв ОДПУ СРСР доручалося у тримісячний термін підготувати та передати матеріали до

¹⁹ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 14.

«Частини секретного зберігання архівних фондів ОДПУ». Документи повинні були сформовані у справи за хронологічним принципом і підшиті надійні обкладинки. Листи справи — пронумеровані, у кожній справі — завірений внутрішній опис. На обкладинці справи зазначалося найменування органу ОДПУ, назва відділення або частини, номер справи, назва справи, дата, кількість сторінок. Опис підготовлених для передачі справ формувався у двох екземплярах, один з яких залишався у «Частині секретного зберігання архівних фондів ОДПУ», другий — з розпискою про передачу справ повертався у територіальний апарат. Першим керівником «Частини секретного зберігання архівних фондів ОДПУ» був О. Шанін²⁰. Наказом адміністративно-організаційного управління ОДПУ СРСР від 1 грудня 1929 р. № 282 «частину таємного зберігання архівних фондів ОДПУ» очолив М. Александров²¹.

Через реорганізацію відділів — КРВ, ОВ, ПК, ІНФО та оперввідділу секретно-оперативного управління — в структурі СОУ ОДПУ СРСР станом на серпень 1931 р. залишилися тільки секретно-політичний відділ і відділ центральної реєстрації (з 1 вересня 1931 р. його очолив Я. Письменний).

Тому 4 грудня 1931 р. колегія ОДПУ СРСР ухвалила рішення про реорганізацію ВЦР. Вже 10 лютого 1932 р. був оголошений наказ № 117/з про створення обліково-статистичного відділу (ОСВ) ОДПУ у складі 1-го відділення (облікове), 2-го відділення (судове), 3-го відділення (оперативно-довідкове), 4-го відділення (статистичне), 5-го відділення (архів).

Після ліквідації СОУ ОДПУ СРСР з 16 квітня 1932 р. ОСВ був безпосередньо підпорядкований голові і колегії ОДПУ СРСР²². За наказом ОДПУ СРСР від 9 вересня 1933 р. на ОСВ, окрім обліку різних категорій політично неблагонадійних громадян, покладався облік усіх виключених із ВКП(б) внаслідок партійних чисток.

²⁰ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ... – С. 476–477.

²¹ Там само. – С. 43.

²² Там само. – С. 54.

При реорганізації 10 липня 1934 р. ОДПУ СРСР обліково-статистичний відділ увійшов до складу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР на правах самостійного відділу.

Станом на лютий 1934 р. в Центральному архіві на зберігання було понад 825 тис. справ, половину з них становили архівно-кримінальні справи. Інші фонди включали оперативні матеріали, особові справи співробітників, діловодство військ ВНК-ОДПУ СРСР і облікові справи колишніх білих офіцерів. Номенклатурні справи підрозділів ВНК-ОДПУ СРСР з матеріалами таємного діловодства називалися «канцелярією» і налічували понад 20 тис. томів. Невраховані, не розібрані справи склали майже 100 тис. одиниць зберігання. Більшість справ, особливо за 1918–1919 рр., були «пошарпані», «погано прошиті», «у подертих обкладинках», «важко читалися». Начальник ОСВ ОДПУ СРСР Я. Генкін²³ у записці Г. Ягоді писав, що справи «*потребують термінового ремонту, зняття копій і фотографування цінних документів*». Він також скаржився на відсутність кваліфікованих працівників, які могли б виявити і тематично описати справи²⁴. Г. Ягода 18 березня 1934 р. наказав упродовж року навести в архіві зразковий порядок і доручив секретареві колегії ОДПУ СРСР П. Буланову разом із Я. Генкіним розробити план матеріально-технічного забезпечення архіву. Під час зустрічі з Я. Генкіним 1 червня 1934 р. Г. Ягода «дав вказівку про створення єдиного архіву всіх матеріалів ВНК-ОДПУ, поставив завдання створити книгосховище з комплексом матеріалів щодо нелегальних організацій і партій». Роботи мали бути виконані упродовж п'яти років²⁵.

Вже 5 червня 1934 р. був підписаний наказ ОДПУ № 1220 про порядок оформлення слідчих справ. Були замовлені типові обкладинки для переплетення справ. Тільки для територіальних органів ОДПУ було замовлено близько 300 тис. обкладинок.

Архівні матеріали повинні були систематизовані «за лініями» роботи ОДПУ СРСР (меншовики, троцькісти, праві тощо).

²³ Див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 144.

²⁴ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 15–16.

²⁵ Там само. – С. 117.

Проведена робота стала основою для майбутніх фальсифікованих справ у 1937–1938 рр. про діяльність «троцькістських», «меншовицьких», «правих» центрів.

Не долучені до справ слідчі матеріали, довідки, обвинувальні висновки, речові докази (література, листівки, плакати, фотоматеріали) слід було формувати в окремі справи. Для тематичної розробки справ залучалися два-три висококваліфікованих оперативних співробітники рівня начальника відділення центрального апарату. Вони повинні були здійснити тематичний опис матеріалів «політично важливих справ» (їх було близько тисячі) відповідно до затвердженого начальником ОСВ ОДПУ СРСР особливого переліку. Інформація записувалася на тематичну картку: архівний номер, справа, тема, підтема, назва організації, групи, партії, банди тощо, найменування органу і відділу, коли і ким винесена ухвала у справі, прізвище з ініціалами одного–двох головних фігурантів справи, кількість осіб, які проходять у справі, наявність при справі документів²⁶.

Співробітниками архіву було створено декілька видів картотечних каталогів (картотек). Картотека «Контрреволюційних організацій і великих справ» була систематизована за назвами організацій («на кожну справу заповнюється стільки карток, скільки слів у назві справи») і персоналіями (картки розкладалися в алфавітному порядку).

Картотека «Тематичного обліку справ» велася за розділами: склад злочину, рік ліквідації організації, орган НКВС, який вів справу.

Також були створені картотеки «Тематичного обліку документів» (йшлося про документи, долучені до справ), «Обліку багатотиражних примірників обвинувальних висновків у слідчих справах»²⁷. Тиражовані на ротаторі або друкарським способом процесуальні документи розсилалися територіальним органам державної безпеки для орієнтування оперативних співробітників. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України у фондї № 13 «Колекція друкованих видань» збе-

рігаються виготовлені у друкарні копії обвинувальних висновків. Кожна брошура має номер і гриф «Цілком таємно»²⁸.

Постійно формувалася картотека (за номерами) усіх слідчих справ, які зберігалися в архіві, та обліків на громадян, обвинувачених у справах.

Проміжним результатом копійки роботи архівістів із розробки фондів архіву став зброшурований каталог архіву ВНК–ДПУ–ОДПУ–НКВС СРСР. Він був виготовлений у декількох примірниках у 1936 р. «для службового користування».

Приймаючи справи від територіальних апаратів державної безпеки, Центральний архів зіткнувся з проблемою безвідповідального зберігання документів в обліково-статистичних підрозділах місцевих обласних відділів/управлінь ОДПУ–НКВС. Обліково-статистичний відділ ГУДБ НКВС СРСР 7 січня 1936 р. розіслав місцевим апаратам циркуляр № 337545 про роботу з архівами. Керівництво ОСВ ГУДБ НКВС СРСР запевняло, що робота з архівними справами — «забута ділянка роботи» в УНКВС, документи зберігаються «в непристосованих приміщеннях» і являють собою «просто звалище паперів і справ, особливо за старі роки», проте «вони є «найціннішим історичним матеріалом боротьби з контрреволюцією».

У циркулярі були названі основні принципи зберігання архівних справ: за архівними номерами, слідчі справи — додатково за датами засідання «трійок», і за географічною (територіальною) ознакою.

У циркуляр був включений запитальник, який давав уявлення про стан роботи з архівами у територіальних органах НКВС СРСР: приміщення архіву; кількість справ; їх групування за фондами; принципи зберігання фондів (за архівними номерами, слідчими номерами, датою, територією); тематичні розробки у справах, довідкові матеріали за справами та фондами; наявність «важливих» політичних справ і їхня готовність до відправки у Центральний архів; кількість вже переданих у Центральний архів справ; процедура знищення справ і документів;

²⁶ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 17.

²⁷ Там само. – С. 31.

²⁸ Галузевий державний архів СБУ: путівник / ГДА СБ України. – Х.: Права людини, 2009. – С. 105.

наявність описів на знищення справи; інформація про співробітників, що ведуть архівну роботу²⁹.

Отримані відповіді враховувалися при подальших реорганізаціях архівних підрозділів. Наказом НКВС СРСР від 3 травня 1936 р. № 00174 був сформований обліково-архівний відділ (ОАВ). Начальником відділу залишився Я. Генкін. У його структурі збереглося 5-те відділення, завданням якого була, як і раніше, тематична розробка справ. У територіальних органах НКВС СРСР були створені обліково-архівні відділення УДБ УНКВС³⁰.

У «Положенні про порядок зберігання архівних матеріалів ГУДБ НКВС СРСР», підготовленому ОАВ ГУДБ НКВС СРСР і затвердженому 27 липня 1936 р., чітко зазначалося, що всі архівні матеріали ГУДБ зберігаються в обліково-архівному відділі. ОАВ зобов'язаний був надавати практичну і методичну допомогу оперативним підрозділам при здачі закінчених виробництвом справ у Центральний архів, забезпечити систематизацію матеріалів і їхню тематичну розробку. Співробітники відділу спільно з оперативним складом підрозділів ГУДБ НКВС СРСР здійснювали «оперативно-методичну розробку архівних матеріалів і організацію спецкабінетів» для підготовки співробітників органів державної безпеки, вивчення досвіду оперативної роботи. У Положенні вказувалося:

«За матеріалами найбільших справ при ОАВ ГУДБ НКВС СРСР організуються спеціальні чекістські кабінети, в яких мають бути унаочнені методи контрреволюційної діяльності к[онтр]рев[олюційних] організацій і класифіковані чекістські матеріали про припинення їхньої діяльності».

Завданням ОАВ також було комплектування архіву з-поміж відібраних «найбільш історично і політично важливих справ, архівно-слідчих справ», а також облік і відбір «історичних документів» (особисті документи, програми, рукописи), виявлені під час обшуків у громадян — членів «антирадянських і контрреволюційних організацій». Також ОАВ видавав довідки у спра-

²⁹ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 34.

³⁰ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 47.

вах, що перебували на зберіганні, здійснював контроль за систематизацією і зберіганням матеріалів у місцевих органах ГУДБ НКВС СРСР.

Окремим пунктом Положення була визначена класифікація і комплектування архівних матеріалів у 12 фондах Центрального архіву: № 1 — слідчі справи; № 2 і 3 — оперативні справи різного призначення; № 4 — облікові справи і копії обвинувальних висновків у слідчих справах щодо колишніх білих офіцерів і перебіжчиків; № 5 і 6 — особові справи колишніх співробітників (у тому числі й таємних) ВНК-ОДПУ-ГУДБ НКВС СРСР; № 7 — накази, циркуляри, інструкції ВНК-ОДПУ-НКВС СРСР; № 8 — багатотиражні та друковані видання ВНК-ОДПУ-ГУДБ НКВС СРСР (збірки слідчих матеріалів, обвинувальні висновки, оперативні зведення, довідники); № 9 — антирадянські друковані видання й рукописи (книги, газети, журнали, листівки, статті, програмні документи); № 10 — оперативне (секретне) діловодство управлінь і відділів ВНК-ОДПУ-ГУДБ НКВС СРСР (накази, оригінали протоколів колегії і президії ВНК-ОДПУ СРСР, протоколи нарад, плани, доповіді з місць, листування, акти обстеження роботи місцевих апаратів); № 11 — справи канцелярії ГУДБ НКВС СРСР, що не містять оперативних документів; № 12 — матеріали інших управлінь і відділів НКВС СРСР³¹.

Також передбачалася наявність особливого фонду (чи архіву) для зберігання основних оперативних і слідчих справ ГУДБ НКВС СРСР, що «мають історичне або винятково важливе оперативне значення». Ці матеріали піддавалися спеціальній оперативно-тематичній обробці, систематизувалися за видами контрреволюційних злочинів, роками, територіальною та іншими ознаками³².

При черговій реорганізації наказом НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. № 000383 був створений обліково-реєстраційний відділ. Його очолив майор державної безпеки В. Цесарський³³.

³¹ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 35–36.

³² Там само. – С. 36.

³³ Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 47, 432.

У НКВС УРСР з березня 1936 р. обліково-архівний відділ очолив І. Умов, який раніше обіймав посаду помічника начальника відділу кадрів НКВС УРСР. Керував він відділом недовго — 26 липня 1937 р. лейтенант державної безпеки Ілля Умов очолив Краматорський міський відділ НКВС. Після його від'їзду тимчасово виконуючим обов'язки начальника відділу був призначений Лазар Мунвез. Офіційно на посаду він був призначений тільки 1 листопада 1937 р. (наказ НКВС УРСР № 431)³⁴.

Наказом НКВС СРСР від 25 грудня 1936 р. № 00411 відділам ГУДБ НКВС СРСР з метою конспірації їх діяльності були присвоєні номери. Обліково-реєстраційний відділ був реорганізований у 8-й відділ з двома відділеннями: 6-м (систематизація, облік і зберігання архівних матеріалів) і 7-м (оперативно-технічна розробка і технічне оформлення справ Центрального архіву, організація «особливого архіву» або фонду «спеціальних чекістських кабінетів» і «випуски спецзбірок про поточну роботу»)³⁵.

Таким чином, у структурі архіву були розмежовані функції комплектування, обробки, зберігання архівних матеріалів і науково-методичного використання архівних справ.

У Центральному архіві справи систематизувалися за структурою. Кожному лінійному підрозділові відповідав свій номер фонду (управління контррозвідки — фонд № 16, секретаріат — фонд № 8, ЕКУ — фонд № 6). Всередині опису кожного фонду справи упорядковувалися за хронологією, в межах року — за відділами (управліннями)³⁶.

Чергова реорганізація НКВС СРСР була пов'язана з оцінкою перших наслідків масових операцій у період «великого терору». Політбюро ЦК ВКП(б) 28 березня 1938 р. ухвалило рішення

³⁴ Див.: Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. / Авт.-упоряд.: С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивіл, Ю. Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 115; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. 1. – С. 576

³⁵ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 36.

³⁶ Там само. – С. 42.

про ліквідацію ГУДБ НКВС СРСР і створення у квітні–червні 1938 р. 1-го управління (державна безпека), 2-го управління (особливі відділи) і 3-го управління (оперативне обслуговування транспорту і зв'язку) НКВС СРСР. Проте у НКВС СРСР залишалися елементи старої структури ГУДБ НКВС СРСР.

Наказом НКВС СРСР від 9 червня 1938 р. № 00362 була оголошена нова структура оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР. У складі центрального апарату на правах самостійного відділу був сформований відділ оперативного обліку, реєстрації і статистики на чолі зі старшим майором державної безпеки І. Шапіро. З 19 червня 1938 р. відповідно до наказу № 00378 НКВС СРСР він став називатися 1-й спецвідділ³⁷. Його 15 відділень та секретаріат, окрім обліку, реєстрації і статистики справ, розшуку злочинців, обліку заяв і конфіскації, провадив роботу з формування, зберігання, тематичної розробки і використання архівних матеріалів про діяльність органів державної безпеки. У складі УНКВС областей відповідно були створені 1-ші спецвідділи (відділення).

У НКВС УРСР також відбувалися постійні реорганізації і кадрові перестанови. Начальник 8-го (обліково-статистичного) відділу Л. Мунвез 4 квітня 1938 р. наказом № 118 НКВС УРСР був переведений на посаду начальника фельдзв'язку НКВС УРСР. Тимчасово виконуючим обов'язки начальника 8-го відділу з 4 квітня 1938 р. став молодший лейтенант державної безпеки Андрій Назаренко. В обліково-статистичний відділ його перевели з посади начальника відділення 3-го (контррозвідального) відділу УДБ НКВС УРСР. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 19 червня 1938 р. № 00378, він реорганізував 8-й відділ УДБ НКВС УРСР у 1-й спецвідділ НКВС УРСР³⁸.

Проте під час масових чисток органів державної безпеки був заарештований практично весь керівний склад оперативних підрозділів НКВС України. Для заміщення вакантних посад були направлені кадри з неоперативних підрозділів. Тому стар-

³⁷ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 50; *Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ...* – С. 67.

³⁸ Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. – С. 115, 120.

ший лейтенант державної безпеки А. Назаренко 15 вересня 1938 р. (наказ № 602) був призначений виконуючим обов'язки начальника 7-го відділу 1-го управління НКВС УРСР. З вересня 1938-го по січень 1939 р. посада начальника 1-го спецвідділу залишалася вакантною. Виконував обов'язки начальника 1-го спецвідділу лейтенант державної безпеки Андрій Славін³⁹.

Як спробу створення єдиної інформаційної системи слід розглядати постанову Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., оголошену наказом НКВС СРСР від 11 червня 1938 р. № 370, згідно з яким Центральне архівне управління було передане під керівництво НКВС СРСР. Головне архівне управління (ГАУ) НКВС СРСР (штат центрального апарату 233 ос.) очолив І. Нікітінський⁴⁰. На базі обласних архівних управлінь у місцевих органах держбезпеки були створені архівні відділи УНКВС, якому підпорядковувалася структура державних архівів відповідно до адміністративно-територіального поділу⁴¹. До архівного відділу УНКВС належали відділення: організаційно-методичне, науково-видавниче, адміністративно-фінансове, кадрів.

Одним із головних завдань державних архівів була визначена розробка архівних фондів на предмет виявлення настановних даних на «антирадянські елементи». На підставі зібраних матеріалів укладався довідник для оперативних відділів УНКВС (в першу чергу для 2-го відділу УДБ НКВС СРСР (боротьба з антирадянськими елементами)⁴².

Робота ГАУ і системи державних архівів не перетиналася з роботою 1-го спецвідділу (відділень) НКВС СРСР і його територіальних органів. Центральний архів НКВС СРСР був відомчим і комплектувався матеріалами підрозділів НКВС СРСР. Центральні й місцеві (обласні, міські, районні) архіви комплектува-

лися документами центральних і місцевих органів влади й управління, громадських організацій.

НКВС СРСР розглядав державні архіви як один з інформаційних сегментів для виявлення «антирадянських елементів», встановлення фактів біографії, «контрреволюційної діяльності» тощо.

У січні 1939 р. з секретаріату НКВС СРСР у 1-й спецвідділ був переданий документальний архів періоду 1918–1938 рр., у тому числі й «особистий фонд» Ф. Дзержинського, сформований секретарем голови ОДПУ В. Герсоном⁴³.

При реорганізаціях штати обліково-реєстраційного, потім 1-го спецвідділу постійно збільшувалися. Якщо штат ОСВ ГУДБ НКВС СРСР на липень 1934 р. складався зі 107 осіб, то на 1 січня 1940 р. у штаті 1-го спецвідділу було 358 осіб на чолі з Л. Баштаковим⁴⁴. Проте збільшення чисельності особового складу обліково-статистичного відділу не гарантувало виконання поставлених завдань. Плинність кадрів і перманентні чистки особового складу апаратів органів державної безпеки були характерним явищем наприкінці 1930-х рр. Співробітники не встигали досягнути особливості обліку, комплектування, використання документів, інформаційних систем. Незабаром їх або переводили в оперативні підрозділи, або заарештовували за звинуваченням у «шкідництві».

Арешти здійснювалися за двома лініями — наявність «компрометуючої інформації» (членство в інших партіях, виступ на підтримку «троцькістів», звинувачення в «лівому» або «правому» ухилі, непролетарське походження, національність тощо) або належність до одного з «чекістських» кланів («ягодівці», «єжовці», «беріївці»). Формальна причина зазначалася як «розвалювання роботи».

Прикладом може стати наказ наркома НКВС СРСР Л. Берії від 10 грудня 1938 р. про роботу 1-го спецвідділу НКВС СРСР. Він звинуватив колишнього начальника 8-го (обліково-стати-

³⁹ Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. – С. 120.

⁴⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 67, 71.

⁴¹ Лише в січні 1960 р. Головне архівне управління було передане з МВС СРСР у підпорядкування Раді Міністрів СРСР.

⁴² Державний архів Полтавської області, ф. Р-2115, оп. 2, спр. 16, арк. 34–35.

⁴³ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 37.

⁴⁴ Див.: Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 60, 71; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 101–102.

стичного) відділу старшого майора державної безпеки В. Цесарського, начальника 1-го спецвідділу старшого майора державної безпеки І. Шапіро⁴⁵ і їх заступника С. Зубкіна в організації «умисного хаосу в роботі відділу», «засміченості відділу політично чужими сумнівними елементами», «неочищенні кадрів від осіб, на яких давно були наявними прямі дані про їхні контрреволюційні, шпигунські зв'язки».

У наказі зазначалися конкретні прорахунки в організації роботи відділу. Перелічені недоліки показують основні напрями роботи 1-го спецвідділу в умовах «великого терору» 1937–1938 рр.:

- співробітники відділу не вносили змін до картотеки обліку агентури (було внесено тільки 70% карток, що не давало змоги встановити кількість діючої агентури);
- не були внесені зміни до картотеки з обліку агентурних розробок і справ-формулярів. Тому значна частина «контрреволюційних і шпигунських елементів» не потрапила на облік 1-го спецвідділу й оперативних відділів;
- не здійснювався облік заарештованих і контроль за строками провадження слідства. Справи значної кількості вже засуджених перебували в картотеці заарештованих, а реєстрація заарештованих відбувалася з чималим запізненням;
- не були визначені терміни доповіді справ на Особливій нараді. Співробітники, відряджені територіальними апаратами для доповіді на Особливій нараді, місяцями жили в Москві за державний кошт. Так, співробітники територіальних апаратів — з Алтайського краю Костромін і з Новосибірського УНКВС Гаєвський — перебували в Москві близько року;
- не був актуалізований облік іноземців, що відбувають покарання і підлягають висланню за межі СРСР, не здійснювався контроль за виконанням рішень Особливої наради у справах іноземців;
- вилучені у заарештованих численні документи не піддавалися обліку й «були розкидані камерою схову»;

⁴⁵ Див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 441.

- статистика велася за застарілими статистичними формами, без достатньої політичної характеристики заарештованих і репресованих, що дезорієнтувало напрям оперативної роботи;
- у центрально-загальнодовідкову картотеку не було внесено понад 60 тис. інформацій із додатковими даними про осіб, що перебували на обліку. Також до картотеки не були включені 109 тис. карток на осіб, засуджених спецтрійками на периферії, були відсутні картки на засуджених Військовою колегією;
- не провадилася робота з оперативного розшуку злочинців, не контролювалася робота органів НКВС і міліції на периферії;
- не розглядалися і не бралися на облік заяви і скарги у справах засуджених, значна їх частина взагалі загубилася. Розгляд скарг затягувався, частина взагалі залишалася без розгляду і передавалася в архів, не перевірялися результати розгляду заяв, відправлених 1-м спецвідділом у різні органи з відповідними пропозиціями і розпорядженнями;
- в хаотичному стані перебував архів, сотні тисяч справ виявилися незареєстрованими, матеріали зберігалися недбало, без підшиття. Не перевірялося повернення справ, переданих з архіву в різні відділи і управління НКВС;
- не здійснювалася оперативно-тематична розробка «найбільших» політичних справ, внаслідок чого «залежувалися» цінні в оперативному відношенні матеріали;
- не було організоване зберігання конфіскованих книг, що надходили у книгосховище: ніхто не розкладав їх на стелажі й вони безладно «валялися» на підлозі.

Нарком НКВС СРСР Л. Берія робив висновок, що «правильно організована і чітко поставлена робота 1-го спецвідділу НКВС має величезне значення для роботи оперативних відділів НКВС»⁴⁶.

⁴⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 672, арк. 165–167; Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. – С. 307–308.

Аналіз обвинувачень, висунених керівництву 1-го спецвідділу НКВС СРСР, свідчить про упередженість наркома НКВС СРСР Л. Берії. По-перше, масові операції спровокували лавину карток, які треба було занести в декілька видів картотек. Співробітники фізично не мали змоги це зробити. Початок «національних операцій» і поява сотень «альбомів» зі списками громадян, що підлягали перевірці за картотекою 1-го спецвідділу, а потім засудженню «вищою двійкою», остаточно паралізували роботу обліково-статистичного й архівного підрозділів центрального апарату НКВС СРСР.

Російські дослідники М. Петров і А. Рогинський, аналізуючи хід однієї з національних операцій (польської), проваджуваної згідно з оперативним наказом НКВС № 00485, відзначали постійне збільшення строків її проведення. Спершу на неї відводилося три місяці — операція мала початися 20 серпня і закінчитися 20 листопада 1937 р.

Проте термін цей постійно подовжувався разом із термінами на проведення інших «операцій щодо нацконтингентів» — спочатку до 10 грудня, потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня і, нарешті, до 1 серпня 1938 р. Винятком стала Білорусія, якій було дозволено закінчити ці операції до 1 вересня.

Кожне таке пролонгування означало лише одне: дозволявся спрощений порядок провадження слідства й постановлення вироків «за альбомами». Проте саме альбоми виявилися каменем спотикання у здійсненні національних, враховуючи польську, операцій.

Національні операції стали головним напрямом діяльності НКВС із січня–лютого 1938 р., змінивши у цій якості центральну для осені–зими 1937 р. операцію за наказом № 00447 (за яким на початок 1938 р. вже було засуджено понад 500 тисяч громадян). Навесні 1938 р., коли національні операції розгорнулися особливо широко, з'ясувалося, що центральний апарат НКВС СРСР (а саме 1-й спецвідділ) не в змозі оперативно «перетравлювати» альбоми, що надходять із місць. Між відправленням альбому до Москви і поверненням його назад проходило декілька місяців. Влітку 1938 р. у НКВС СРСР скупчилося альбомів більш ніж на 100 тисяч громадян. Із місць сипалися

скарги на перевантаженість внаслідок цього в'язниць, на дорожнечу утримання вже фактично засуджених до розстрілу ув'язнених тощо.

Можливо, саме з цієї причини 15 вересня 1938 р. Політбюро ухвалило рішення (П64/22) скасувати «альбомний порядок» засудження і створити в кожному регіоні спеціально для постановлення вироків щодо «нацконтингентів» (тобто за всіма нерозглянутими альбомами) «особливі трійки»⁴⁷.

Таким чином, звинувачення наркома НКВС СРСР Л. Берії на адресу керівництва і співробітників 1-го спецвідділу НКВС СРСР у «шкідництві» безпідставні. Керівництво НКВС СРСР при проведенні масових репресивних операцій не врахувало інформаційного навантаження на обліково-статистичний і архівний напрями органів державної безпеки.

Причина жорсткої критики була геть іншою. В. Цесарський та І. Шапіро належали до групи «єжовських висуванців». Виходець з Одеси, професійний партійний працівник В. Цесарський з 1932 по 1935 рр. працював у розподільному і промислового відділах ЦК ВКП(б), які очолював М. Єжов. Напевно В. Цесарський був близько знайомий із майбутнім наркомом НКВС СРСР М. Єжовим. Так, переходячи з посади завідувача розподільного відділу ЦК ВКП(б) на посаду завідувача промислового відділу ЦК ВКП(б), М. Єжов забрав В. Цесарського із собою і призначив його своїм помічником. Пізніше, у 1935–1937 рр., В. Цесарський був референтом-доповідачем секретаря ЦК ВКП(б) М. Єжова. Обійнявши посаду наркома НКВС СРСР у вересні 1936 р., М. Єжов вже у жовтні 1936 р. призначив В. Цесарського спочатку особливоуповноваженим при наркомові НКВС СРСР, а ще за місяць — начальником обліково-реєстраційного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Вже у грудні 1936 р. він став майором державної безпеки⁴⁸.

⁴⁷ Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД в 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А. Э. Гурьянов; редкол. А. Б. Рогинский (пред.) и др.; Науч.-информ. и просвет. центр «Мемориал». – М.: Звенья, 1997. – С. 30.

⁴⁸ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 185, 432–433.

Виходець із Борисова Мінської губернії, І. Шапіро, працюючи з 1930 р. в наркоматі РСІ СРСР — ЦКК ВКП(б), Комісії радянського контролю при РНК СРСР, також перетинався з М. Єжовим, який був у 1933–1934 рр. членом Центральної комісії ВКП(б) з чистки партії. М. Єжова в лютому 1934 р. призначили заступником голови КПК при ЦК ВКП(б), а з березня 1934 р. почав працювати помічником голови КПК при ЦК ВКП(б) І. Шапіро. Разом із В. Цесарським, І. Шапіро працював референтом-доповідачем секретаря ЦК ВКП(б) М. Єжова. Прийшовши в НКВС СРСР, М. Єжов у січні 1937 р. призначив І. Шапіро заступником начальника секретаріату НКВС СРСР. З серпня 1937 р. по жовтень 1938 р. І. Шапіро працював начальником секретаріату НКВС СРСР, у березні–листопаді 1938 р. був одночасно начальником 1-го спецвідділу НКВС СРСР⁴⁹.

Запропоновані Л. Берією в наказі заходи щодо поліпшення роботи 1-го спецвідділу також свідчать про «чистку» співробітників за політичними, а не професійними мотивами. В наказі пропонувалося існуючу картотеку з обліку агентури оперативних відділів НКВС СРСР, УНКВС Московської області та РВ УНКВС м. Москви розділити на дві картотеки: що діють у мережі і перебувають в архіві. Усі картки потрібно було переписати наново, виправити помилки. Співробітники відділу мали систематично відзначати рухи агентури, провести перереєстрацію всіх чинних розробок у відділах НКВС СРСР і занести їх у картотеку.

Наказ передбачав реорганізацію відділу і нові завдання:

- робота 3-го і 4-го відділень мала бути переформатована на три відділення (2-ге, 3-тє, 4-тє). 2-ге відділення зобов'язувалося займатися обліком опечатаних квартир, описом майна, конфіскації і камерою схову. Співробітники повинні були провести ревізію камери схову, перевірити наявність речей за приймальними квитанціями й актами, речі, що перебувають на зберіганні (радіоли, радіоприймачі, фотоапарати тощо), здати до державного фонду. Надалі, отримавши

рішення про конфіскацію, негайно передавати речі у держфонд. 3-тє відділення — облік справ і заарештованих у центральному апараті НКВС СРСР. 4-тє відділення — облік і оформлення справ, що надходять із периферії, облік репресованих іноземців;

- 5-му відділенню пропонувалося у дводекадний строк розробити і запровадити нові форми статистичної звітності, які б повністю відповідали оперативним вимогам;
- 6-му відділенню доручалося негайно розпочати «упорядкування» центральної картотеки, розкласти картки строго в алфавітному порядку. Картотекарки повинні були працювати у дві зміни. Для матеріального стимулювання їхньої роботи запроваджувалася прогресивна оплата праці;
- у декадний строк треба було сформувавши 7-ме відділення, яке мало займатися всесоюзним розшуком злочинців;
- 8-му відділенню доручалися розбирання й обробка заяв заарештованих (табори, в'язниці, заслання). Скаргами громадян повинно було займатися бюро скарг і заяв при НКВС СРСР;
- 9-му відділенню доручалося негайно стати до роботи з упорядкування архіву. До 1 лютого 1939 р. співробітники зобов'язувалися влити в загальнодовідкову картотеку картки осіб, що проходили у слідчих справах на периферії (майже 100 тис. громадян). Тримісячний строк відводився на упорядкування близько 230 тис. особових справ колишніх співробітників ВНК–ДПУ–НКВС і складання довідкової картотеки. Також вони мали здійснити перевірку наявності справ і вжити заходів щодо розшуку відсутніх справ. Для поліпшення умов роботи і зберігання документів начальникові адміністративно-господарського управління НКВС СРСР Ю. Сумбатову доручалося надати архіву необхідне приміщення;
- 10-му відділенню доручалося здійснити оперативно-тематичну розробку архіву слідчих і агентурних справ, науково-дослідну розробку окремих справ і складання на їхній основі оглядів. Співробітники відділення повинні були також

⁴⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 185, 441.

контролювати повноту використання слідчих і агентурних матеріалів у справах, проваджуваних оперативними відділами й управліннями НКВС;

- 11-те відділення — приймання, зберігання й обробка справ особливого архіву;
- на новостворене 12-те відділення поклався обов'язок із приймання, сортування і зберігання конфіскованої літератури.

Л. Берія також доручив наркомам союзних і автономних республік, начальникам обласних і крайових УНКВС здійснити перевірку роботи 1-х спецвідділів і вжити заходів щодо вдосконалення їхньої роботи.

Цим же наказом, окрім вже згадуваних В. Цесарського та І. Шапіро, були заарештовані й віддані до суду заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР капітан державної безпеки С. Зубкін та начальник 5-го відділення С. Кремнев-Сандуков. З органів НКВС було звільнено дев'ять співробітників 1-го спецвідділу⁵⁰.

Таким чином, наказ наркома НКВС Л. Берії продемонстрував типову сталінську політику — перекладання відповідальності за помилки центрального керівництва на нижчих співробітників, від яких не залежала організація роботи наркомату в екстремальних умовах «великого терору». Провали в роботі списувалися на шкідництво «ворогів народу» з-поміж «скомпрометованих» порочними зв'язками співробітників.

Збереженню обліків і архівних справ приділялося все більше уваги. Через можливий військовий конфлікт на Далекому Сході для зберігання справ архівів УНКВС у Приморському і Хабаровському краях наказом НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. № 00720 була створена філія Центрального архіву 1-го спецвідділу НКВС СРСР при 1-му спецвідділі УНКВС в Омській області.

У лютому 1941 р. при вилученні з НКВС СРСР Наркомату державної безпеки (НКДБ) СРСР 1-й спецвідділ (обліково-архівний) залишився у складі НКВС СРСР. Начальником відділу

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 672, арк. 165–167; Україна в добу «Великого терору», 1936 – 1938 рр. – С. 309–310.

28 лютого 1941 р. був призначений А. Герцовський⁵¹. У НКДБ СРСР був сформований 2-й (обліково-статистичний) відділ, який очолив Л. Баштаков. Після об'єднання НКВС і НКДБ в липні 1941 р. керівником 1-го спецвідділу (обліково-статистичного) став той же Л. Баштаков⁵².

У наказі НКВС СРСР № 00232 «Про організацію першого спеціального відділу НКВС СРСР» від 28 лютого 1941 р. 15 відділень та секретаріату п'ять відділень конкретно займалися формуванням, зберіганням та розробкою архівних справ. Зокрема, 9 відділення (загальний архів) займалося прийомом, обліком і розподілом по відділенням архіву справ і кореспонденції, організацією оперативного використання матеріалів, обслуговуванням читального залу, реставрацією документів.

Співробітники 10 відділення (слідчий архів) систематизували, зберігали, проводили оперативно-тематичну та технічну обробку слідчих справ органів ВНК–ОДПУ–НКВД–НКДБ, третіх управлінь НКО і НКВМФ з № 1 по № 620 000, видавали довідки по справам для оперативних органів НКВС, НКДБ, третіх управлінь НКО і НКВМФ, прокуратури та суду, здійснювали контроль за поверненням виданих з архіву справ. 11 відділення (слідчий архів) виконували ті самі функції щодо справ з № 620 000 до останньої справи. 12 відділення (особливий архів) виконувало подібні завдання щодо особливо важливих та секретних справ.

13 відділення (архів загального діловодства) займалося систематизацією, збереженням керівних директив партії та

⁵¹ Герцовський Аркадій Якович (1904–?) — єврей, член партії з 1939-го. В органах ВНК з 1920-го. У 1938–1941 рр. — помічник, заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР. У 1940-му — оформляв справи польських військовополонених і складав списки-приписи на відправлення до місця розстрілу польських офіцерів, поліцейських і тюремних в'язнів, пізніше відповідав за зберігання матеріалів, пов'язаних із Катинською операцією. У 1941–1943 рр. — начальник, заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР, пізніше — начальник відділу «А» НКДБ–МДБ СРСР. У 1953 р. — начальник 1-го спецвідділу МВС Якутської АРСР, в тому ж році заарештований. У 1955-му засуджений на 10 років позбавлення волі. Генерал-майор з 1945 р.

⁵² Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 207.

уряду по оперативно-чекістській роботі, наказів, циркулярів та інструкцій ВНК-ОДПУ-НКВС-НКДБ і третіх управлінь НКО та НКМФ, судових протоколів ВНК-ОДПУ-НКВС, особових справ співробітників ВНК-ОДПУ-НКВС-НКДБ, особових справ в'язнів, померлих, звільнених та втікачів з місць ув'язнення, оперативно-тематичною і технічною обробкою загально-оперативних матеріалів⁵³.

Таким чином, основним завданням архівного підрозділу ВНК-ОДПУ-НКВС-НКДБ було формування, зберігання і тематична розробка матеріалів органів державної безпеки.

Реорганізації архівно-облікового напряму органів державної безпеки були спрямовані на максимальне використання архівних матеріалів у роботі оперативних відділів, створенні систем обліків, які дозволяли швидко отримати інформацію щодо конкретної особи, руху слідчих справ.

Подкур Р. Создание архивных подразделений советских органов государственной безопасности (1920 – начало 1940-х гг.).

Автор на основе малоизвестных документов исследовал процесс создания и функционирования архивных подразделений советских органов государственной безопасности (1920 – начало 1940-х гг.).

Ключевые слова: архив, делопроизводство, органы государственной безопасности, учетно-статистический отдел, система учета.

Podkur R. The founding of archival departments of Soviet state security bodies (1920 – the beginnings of 1940th).

Based on little-known documents the author investigated the founding and functioning of archival departments of Soviet state security bodies (1920 – the beginnings of 1940th).

Key words: archive, records management, bodies of state security, statistical department, accounting/record system.

⁵³ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ... – С. 612–613.

*Василь Даниленко**

Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

У статті та опублікованих документах акцентується увага на діяльності органів державної безпеки УРСР щодо протидії поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр.

Ключові слова: Голодомор, КДБ УРСР, архівні документи, спецповідомлення, Компартія України.

Фальсифікація проблем історії України, заборона висвітлення її принципово важливих сторінок стали домінантою офіційної історичної науки радянської доби. Більшовики активно застосовували практику боротьби з людською пам'яттю про реальні історичні процеси. Сучасні неупереджені історики можуть навести численні приклади перекручень, переписувань, недомовок у висвітленні тих чи інших історичних подій, переслідувань вчених, що характерно для суспільно-політичного життя за тоталітарного режиму.

До переліку проблем, які в 1930–1980-ті рр. в СРСР неможливо було досліджувати і про які небезпечно було вести навіть побутові розмови, належала тема Голодомору. Партійно-державні керівники добре усвідомлювали справжні причини й наслідки цього злочину, до останнього приховували правду, користуючись такими методами, як контроль за нагромадженням і поширенням інформації, нищення архівів, прихований і відвертий терор. Уже наприкінці 1920-х рр. органи радянської державної безпеки відкривали кримінальні справи проти людей, які висловлювалися проти політики колективізації, розкуркулення, виселення, оподаткування, хлібозаготівлі. Після геноциду 1932–1933 рр. боротьба з історичною пам'яттю ста-

* Даниленко В.М. — доктор історичних наук, консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ла одним із пріоритетних завдань більшовицьких лідерів. На вістрі цієї боротьби перебували радянські спецслужби, які відстежували прояви невдоволення, виявляли листівки, записники, щоденники, приватні листи і нещадно за них карали. Фактично кожен документ, який стосується трагедії 1932–1933 рр. і віднайдений у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, переконує в прагненні комуністичної влади позбутися небажаних свідків злочину геноциду, ліквідувати його сліди в історичній пам'яті народу.

Далі наводяться фрагменти документів, створених у надрах КДБ УРСР і надісланих до Центрального комітету Комуністичної партії України під грифом «Таємно» або «Цілком таємно». Це інформаційні й спеціальні повідомлення, доповідні записки, адресовані першому секретарю ЦК Компартії України В. Щербицькому. Формально орган державної безпеки до 5 липня 1978 р. називався КДБ при Раді Міністрів УРСР, а не при ЦК КП України. Але партійна вертикаль влади пронизувала радянські структури та відіграла вирішальну роль у житті суспільства. У документах висвітлювалися найважливіші події в УРСР та за кордоном. Документи обов'язково містили приписку, що надіслана інформація КДБ СРСР уже відома, а пропонувані заходи з московським керівництвом узгоджені. Отже, республіканське партійне керівництво було вторинним споживачем інформації місцевого КДБ.

За існуючими на той час інструкціями, перший примірник документа, складеного на бланку КДБ УРСР і підписаного головою Комітету, після ознайомлення з ним В. Щербицького, членів політбюро та інших осіб, згідно з резолюцією партійного лідера, через деякий час повертався на Володимирську, 33, де осідав у архіві. Тепер цей архів є безцінним джерелом вивчення історії соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку УРСР в період, коли комуністична система, агонізуючи, намагалася за допомогою КДБ відстрочити свій крах, приховати від світу правду про політичні репресії, голодомори, визвольний рух українського народу.

Наведені документи складені в останнє десятиліття існування СРСР (1980-ті рр.) і відібрані як найбільш репрезента-

тивні й повно збережені. Вони висвітлюють таємниці боротьби КДБ УРСР з діяльністю представників ОУН, українських наукових і громадських організацій, які в країнах Заходу, насамперед, у США та Канаді, активно добивалися визнання Голодомору геноцидом і вшанування пам'яті його жертв.

* * *

№ 1

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про засідання Комітету об'єднаних американо-українських організацій

27 грудня 1982 р.

[...] 15 декабря 1982 г. № 325/св докладывалось о развернутой оуновскими центрами антисоветской кампании, приуроченной к 50-летию так называемого «искусственного голода на Украине».

По данным КГБ СССР, 11 декабря с[его] г[ода] в Нью-Йорке состоялось заседание бандеровского «Комитета объединенных американо-украинских организаций», на котором принято решение создать в ближайшее время «деловой комитет» для осуществления и координации подрывных акций в связи с упомянутой «годовщиной». Указанный «комитет» намерен обратиться с призывом ко всем националистическим организациям, объединяющим выходцев из СССР, принять участие в этих акциях. В первой половине 1983 года оуновцы планируют провести антисоветские демонстрации у зданий советских представительств в США и Канаде. В настоящее время бандеровцы в массовом порядке направляют в адреса сенаторов и конгрессменов США письма с призывом выступить в поддержку этой провокационной кампании и принять участие в указанных акциях.

КГБ УССР изложенное учитывается при проведении мероприятий против зарубежных ОУН. [...]

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 8, арк. 86–87.
Оригінал. Машинопис на бланку.

№ 2**З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про проведення за кордоном акцій до 50-ї річниці Голодомору в Україні***28 січня 1983 р.*

[...] 15 декабря 1982 г. № 325/св докладывалось о проводимых оуновцами за рубежом антисоветских акциях, приуроченных к 50-летию «искусственного голода на Украине».

По полученным КГБ УССР данным, закордонные центры ОУН принимают меры к активизации этой провокационной кампании.

В начале января с[его] г[ода] главарь «правительства» так называемой «Украинской народной республики в изгнании» Я. Рудницкий направил генеральному секретарю ООН клеветнический меморандум со сфабрикованными данными о «массовом уничтожении украинцев в 1932–1933 гг.» и обвинениями СССР в геноциде. Пасквили такого же характера готовятся к публикации на иностранных языках для засылки в средства массовой информации Запада и распространения в странах поселения эмиграции.

КГБ УССР изложенное учитывает в работе против зарубежных ОУН.

КГБ СССР доложено.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 8, арк. 232.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 3**З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про антирадянський симпозиум у Канаді***24 березня 1983 р.*

[...] По полученным КГБ УССР данным, по инициативе «Канадско-го института украинских исследований» (г. Эдмонтон) и четырех университетов провинции Квебек планируется провести 25–26 марта с[его] г[ода] в Монреале так называемый симпозиум с участием препо-

давателей высших учебных заведений Канады, США и Франции. На сборище будут заслушаны доклады «об искусственном голоде на Украине» и его последствиях и записанные на видеопленку «показания свидетелей голода». В числе докладчиков — соавтор готовящегося к изданию в США пасквиля «Террор коллективизации» Дж. Мейс, активные оуновцы А. Жуковский (Франция), а также выдворенная из СССР Н. Строкатова.

Материалы «симпозиума» намечается опубликовать отдельным изданием.

КГБ УССР осуществляют мероприятия по доведению до украинской эмиграции через оперативные возможности аргументированных данных, опровергающих несостоятельность измышлений оуновской пропаганды об «искусственном голоде».

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 9, арк. 155.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 4**З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про антирадянські демонстрації в м. Нью-Йорку***19 травня 1983 р.*

[...] 24 марта 1983 г. № 72/св докладывалось о планируемых зарубежных ОУН враждебных акциях, приуроченных к так называемому «50-летию искусственного голода на Украине».

По полученным КГБ УССР данным, закордонные центры ОУН усиливают провокации в рамках этой клеветнической кампании. На 4 июня с[его] г[ода] намечено проведение в Нью-Йорке у зданий штаб-квартиры ООН и Постоянного представительства СССР при ООН анти-советской демонстрации. Оуновские главари призвали украинских националистов из других штатов прибыть для участия в сборище.

Наццентры пытаются вовлечь в эту пропагандистскую шумиху отдельных государственных деятелей США. Им, в частности, удалось

склонить члена палаты представителей конгресса США Дж. Соломона внести на рассмотрение конгресса проект провокационной резолюции, содержащей призывы к американскому президенту «обнародовать прокламацию, осуждающую политику геноцида в отношении украинского народа», заслушать на заседаниях конгресса показания «свидетелей — очевидцев голода».

КГБ УССР через оперативные возможности будут продвинуты в зарубежную прогрессивную прессу публикации, опровергающие измышления оуновской пропаганды об «искусственном голоде на Украине».

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 10, арк. 32.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 5

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про засідання секретаріату СКВУ в м. Торонто

31 травня 1983 р.

[...] В конце апреля 1983 г. в Торонто состоялось заседание секретариата «Всемирного конгресса свободных украинцев» (СКВУ¹) с участием представителей входящих в него антисоветских организаций из США, Канады и других стран Запада.

На сборище рассмотрены вопросы, связанные с намеченным на ноябрь с[его] г[ода] четвертым «съездом» СКВУ. Принято решение провести его под лозунгами «осуждение политики русификации», а также так называемого «50-летия искусственного голода на Украине» и «1000-летия крещения Руси».

[...] В целях компрометации СКВУ и его главарей КГБ УССР через оперативные возможности распространена на Западе брошюра «Конгресс несвободных» на английском языке, вызвавшая выгодную нам

реакцию среди эмиграции, готовятся также к продвижению в эмигрантскую прессу другие материалы.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 10, арк. 74.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 6

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про акції за кордоном, приурочені до 50-річчя Голодомору в Україні

1 червня 1983 р.

19 мая 1983 г. № 119/св докладавалось о планируемых зарубежными ОУН враждебных акциях, приуроченных к так называемому «50-летию голода на Украине».

По полученным КГБ УССР данным, оуновские центры пытаются придать этой клеветнической кампании долговременный характер. Директор «украинского научного института» при Гарвардском университете О. Прицак для увековечения памяти «жертв искусственного голода на Украине» предложил создать постоянно действующий центр по типу сионистского института «Яд Вашем» в Иерусалиме. В нем предполагается сосредоточить публикации о «голоде», списки его «жертв», показания «очевидцев», «фотоматериалы». Для сбора и обработки подобных материалов, издания «научных трудов», пропагандистских брошюр, организации «конференций» и разработки «учебных» программ для школ и высших учебных заведений намечается учредить в указанном институте специальный курс — так называемый «украинский голокост».

В настоящее время оуновцы предпринимают попытки через проживающие в УССР родственные и иные связи к сбору данных о лицах, умерших в 1932–1933 гг., для включения их в списки «жертв искусственного голода».

Шумиха в националистической прессе по поводу создания «украинского голокоста» используется ОУН для активизации антисоветской кампании за рубежом, вовлечения в нее реакционных политических деятелей, укрепления оуновско-сионистского сотрудничества.

¹ Абревіатура назви українською мовою — «Світовий конгрес вільних українців».

Комитетом госбезопасности республики продолжают мероприятия по противодействию враждебным акциям зарубежных наццентров. Принимаются меры по недопущению утечки за кордон информации, которая может быть использована в провокационной кампании об «искусственном голоде».

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха²

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 10, арк. 178.
Оригінал. Машинопис на бланку.

№ 7

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про конференцію з історії України в Інституті міста (США)

16 червня 1983 р.

По полученным КГБ УССР данным, 16–18 июня с[его] г[ода] в г. Урбана³ (США) по инициативе зарубежных националистических псевдонаучных организаций («Украинская свободная академия наук», «Научное общество им. Шевченко» и др.) состоится «конференция» на тему «История Украины: исследования и перспективы».

Основное содержание «докладов», с которыми выступают на сборище «ученые» из США, Канады, Австралии, Франции и Швеции, — фальсификация истории Украины, извращение национальной политики нашего государства, клеветнические измышления об «искусст-

² На першому аркуші документа помітка В. Щербицького: «*В См. стр. 3*». На третій сторінці у верхній частині резолюція: «*т. Капто А. С., т. Мухе С. Н. Пр. разработать конкр. план противодействий. В. Щербицкий. 1.6.83*». Поруч штамп «КОНТРОЛЬ». У нижній частині третьої сторінки документа помітка: «*План разработан и утвержден Председателем КГБ УССР т. Мухой С. Н. 28 июня 1983 г. Находится в 1 управлении, 4 отдел (т. Логинов Б. И.). Выпуски разосланы в соот. подразделения Комитета и все УКГБ*». Підпис нерозбірливий.

³ Насправді, у документі йдеться не про назву міста, а про установу в США (англ.: the Urban Institute), де проходила наукова конференція.

венном» характере голода на Украине в 1933 году и осуществляемой в УССР «насильственной русификации». [...]

Комитет госбезопасности республики учитывает изложенное в работе против зарубежных националистических и других антисоветских центров.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 10, арк. 150.
Оригінал. Машинопис на бланку.

№ 8

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про засідання екзекутиви Європейської ради свободи в м. Мюнхені (ФРН)

17 червня 1983 р.

По полученным КГБ УССР данным, 13–14 мая 1983 г. в Мюнхене состоялось заседание «экзекутивы» так называемого «Европейского совета свободы», объединяющего различные антикоммунистические организации, в том числе выходцев из СССР и других социалистических стран. В его работе принял участие главарь «Закордонных частей ОУН» и «Антибольшевистского блока народов» Я. Стецько.

В принятой сборищем «декларации» выражается поддержка курса НАТО на наращивание гонки вооружений, возводится злобная клевета на внешнюю и внутреннюю политику СССР. Кроме того, в «декларации» содержатся призывы к странам Запада оказать поддержку «освободительной борьбе поработенных Советским Союзом народов», усилить направленную на нашу страну радиопропаганду с целью инспирации «сепаратистских настроений в национальных республиках», добиваться рассмотрения в ООН вопроса о «деколонизации СССР», а также созвать «международный трибунал для расследования причин и последствий искусственного голода на Украине в 1932–1933 гг.».

Комитет госбезопасности республики учитывает эти данные в работе против зарубежных реакционных центров.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 10, арк. 156.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 9

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про підготовку в США та Канаді відзначення 50-річчя Голодомору в Україні

28 червня 1983 р.

По полученным КГБ УССР данным, зарубежные центры ОУН продолжают антисоветские акции в связи с так называемым «50-летием искусственного голода на Украине». На 2 октября 1983 г. ими намечено провести в Вашингтоне «всеамериканскую манифестацию», приуроченную к «юбилею голода». Наибольший размах этой провокационной шумихе они рассчитывают придать в дни проведения в октябре и декабре с[его] г[ода] «съездов» «Комитета украинцев Канады» (КУК) и «Всемирного конгресса свободных украинцев» (СКВУ).

В то же время антисоветская истерия вокруг «юбилея искусственного голода» не находит широкой поддержки в среде националистической эмиграции. По мнению оуновских главарей, на недостаточной эффективности этой кампании отрицательно сказываются разногласия между бандеровцами и мельниковцами, выражающиеся во взаимных нападениях, создании в США двух «краевых комитетов по голоду» и т. п.

По заявлению бывшего члена «провода» ОУН-мельниковцев Я. Гайваса, переметнувшегося в лагерь бандеровцев, националистическая пресса «не уделяет должного внимания» указанному «юбилею», из «узкопартийных» соображений не помещает предлагаемые бандеровцами материалы по этому вопросу. Отдельные главари низовых звеньев оуновских организаций отказываются от участия в «мероприятиях по голоду», расценивая их как «политическую акцию».

По этой же причине, а также в связи с намерением посетить родственные связи в УССР, 45 из 50 «очевидцев голода», как сообщает издающийся в Монреале (Канада) националистический листок «Око», отказались выступить со «свидетельскими показаниями» на оуновских сборищах и в печати.

Комитетом госбезопасности республики осуществляются мероприятия по противодействию указанной провокационной кампании.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 10, арк. 205.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 10

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про спроби центрів ОУН за кордоном провести спільні антирадянські акції

6 липня 1983 р.

По мере приближения намеченного на декабрь 1983 г. четвертого «Всемирного конгресса свободных украинцев» (СКВУ) оуновские главари предпринимая попытки урегулировать разногласия в националистической среде, особенно между бандеровцами и мельниковцами.

26 июня с[его] г[ода] издающийся в Париже мельниковский листок «Українське слово» опубликовал редакционную статью, в которой выражается озабоченность в связи с усилением раздоров между оуновцами и содержится призыв к прекращению взаимных нападков. Отмечается, что создавшееся положение в украинской эмиграции является следствием «систематически проводимых Москвой акций» по компрометации участников ОУН как террористов и нацистских прислужников в годы Второй мировой войны.

Так называемый «Государственный центр украинской народной республики» (ДЦ УНР) также опубликовал обращение с призывом к урегулированию противоречий между оуновцами на основе совместного проведения антисоветских акций, выходящих за рамки «узкоэмигрантского характера» («50-летие искусственного голода на Украине» и пр.).

Комитетом госбезопасности республики продолжают мероприятия по противодействию консолидации зарубежных ОУН.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 10, арк. 229.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 11

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про суперечності в УККА⁴

22 вересня 1983 р.

[...] По полученным КГБ УССР данным, оуновцам не удалось урегулировать свои разногласия в УККА. В результате вышедшим из него организациям в противовес этому наццентру создан так называемый «Украинско-американский координационный совет» (УАКС). [...]

1 октября с[его] г[ода] состоится «конференция» этой организации, на которой намечается принять «программу» и «устав», а также выделить представителей для участия в назначенной оуновцами на 2 октября с[его] г[ода] в Вашингтоне так называемой всеамериканской манифестации, приуроченной к «50-летию искусственного голода на Украине». [...]

В целях усиления разногласий между оуновцами, КГБ УССР осуществляют мероприятия по доведению до главарей УАКС данных о намерениях бандеровцев оказывать на них давление путем шантажа и угроз.

КГБ СССР доложено.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 11, арк. 182.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 12

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про всеамериканську маніфестацію у м. Вашингтоні

29 вересня 1983 р.

28 июня 1983 г. № 156/св докладывалось⁵ о намеченной зарубежными центрами ОУН при прямой поддержке американских властей

на 2 октября с[его] г[ода] в Вашингтоне «всеамериканской манифестации», приуроченной к так называемому «50-летию искусственного голода на Украине».

По полученным КГБ УССР данным, в США ведется усиленная подготовка к этой провокационной акции. В указанный день в одном из театров Вашингтона планируется провести сборище, на котором выступит ряд оуновцев, а также реакционных конгрессменов и сенаторов, а затем организовать «массовое шествие» к памятнику Т. Шевченко и посольству СССР. Не исключаются экстремистские акции против советских представительств.

Для придания «манифестации» широкой огласки сфальсифицированные материалы о «голоде» направляются журналистам, а также, по просьбе «Украинского конгрессового комитета Америки» (УККА), — по каналам информационного агентства США (ЮСИА). Для ее участников в большом количестве изготовлены транспаранты и плакаты антисоветского характера, а также траурные повязки.

По заявлению бандеровских главарей И. Билинского и А. Калиника, в случае «успешного» проведения указанной провокации принимавшие в ней участие наццентры получают от правительства США значительную материальную поддержку для активизации подрывной деятельности против СССР.

В целях противодействия указанной акции и снижения ее пропагандистского эффекта, КГБ УССР в прогрессивную прессу США, а также в отдельные украинские эмигрантские издания продвинуты материалы, разоблачающие измышления оуновцев об искусственном характере голода на Украине в 1932–1933 гг., осуществляются другие контрпропагандистские мероприятия.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 11, арк. 209.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

⁴ УККА — Український конгресовий комітет Америки.

⁵ Документа у фондах ГДА СБ України не виявлено.

№ 13**З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про антирадянські акції в США***6 жовтня 1983 р.*

29 сентября 1983 г. № 235/св докладывалось о намеченной на 2 октября с[его] г[ода] в Вашингтоне «всеамериканской манифестации», приуроченной к так называемому «50-летию искусственного голода на Украине».

По данным загранточки КГБ, 2 октября с[его] г[ода] в Вашингтоне около здания советского посольства состоялась организованная оуновцами при прямой поддержке американских властей антисоветская демонстрация, в которой приняли участие около 8000 человек.

Демонстрации предшествовал митинг возле памятника Д. Вашингтону. На нем выступили ряд оуновцев и реакционно настроенных конгрессменов, было также зачитано послание Рейгана, в котором проводится аналогия между событиями на Украине в 1933 году и инцидентом с южнокорейским самолетом как «примерами жестокости Советского Союза».

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 11, арк. 230.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 14**З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про закладку в м. Вашингтоні монумента на честь вільної України***13 жовтня 1983 р.*

По полученным КГБ УССР данным, 9 октября 1983 г. в пригороде Вашингтона (Мэриленд) состоялось организованное оуновцами сборище, приуроченное к закладке «монумента» в честь так называемой «свободной Украины». Главари зарубежных ОУН он задуман как «памятник-мавзолей павшим борцам за свободу Украины и жертвам искусственного голода в 1932–1933 годах». В его основании пред-

полагается создать музей с экспозицией «материалов по истории борьбы украинцев за свободную Украину».

Предположительно, стоимость строительства «монумента» (высота более 30 м) составит около 12 млн долларов. Среди оуновцев проводится сбор пожертвований на его сооружение. [...]

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 11, арк. 247.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 15**З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про антирадянські акції в Австралії***19 жовтня 1983 р.*

По полученным КГБ УССР данным, 15 октября 1983 г. в Канберре (Австралия) перед зданием советского посольства украинскими националистами была организована антисоветская демонстрация, приуроченная к так называемому «50-летию искусственного голода на Украине». В ней приняли участие около 1000 человек, в том числе представители польских, венгерских и чехословацких реакционных эмигрантских организаций.

Указанное провокационное сборище проходило при явном попустительстве властей, его участники выкрикивали антисоветские лозунги, бросали через ограду зажигательные шашки, камни и другие предметы. Попытка хулиганов проникнуть на территорию посольства была предотвращена полицией лишь в последний момент.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 11, арк. 264.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 16

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про спроби ОУН залучити до антирадянських акцій державних діячів США

25 жовтня 1983 р.

19 мая 1983 г. № 119/св докладывалось о предпринимаемых оуновцами попытках по вовлечению в пропагандистскую шумиху в связи с так называемым «50-летием искусственного голода на Украине» отдельных государственных деятелей США.

По полученным КГБ УССР данным, главарями «Организации защиты прав человека на Украине» удалось склонить члена палаты представителей от штата Нью-Джерси Дж. Флорио внести на рассмотрение конгресса США вопрос о создании правительственной комиссии «по расследованию причин и обстоятельств голода на Украине в 1932–1933 годах». Через нац[ионалистическую] прессу оуновцы обратились к украинской эмиграции в США с призывом оказать давление на конгрессменов от других штатов, с тем чтобы они поддержали предложение Флорио.

В случае создания комиссии ей будет поручено «исследовать всю информацию по голоду» и издать соответствующий «документ». Эту фальшивку планируется распространить в американских правительственных кругах, направить в буржуазные средства массовой информации для использования в антисоветских акциях.

КГБ УССР через оперативные возможности принимаются меры к опубликованию в ближайшее время в западной прессе материалов, разоблачающих несостоятельность измышлений об «искусственном характере голода на Украине».

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 11, арк. 279, 280.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 17

З доповідної записки голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КП України В. Щербицькому про заходи протидії Світовому конгресу вільних українців

30 листопада 1983 р.

23 ноября сего года № 278/св докладывалось о подготовке украинских буржуазных националистов за кордоном к т[ак] н[азываемому] четвертому «Всемирному конгрессу свободных украинцев» (СКВУ).

[...] Оуновские главары намерены превратить это сборище в очередную клеветническую кампанию по обвинению СССР в нарушении положений Мадридской конференции в области прав человека (предусмотрены выступления глав канадской, американской и британской делегаций на Мадридской конференции — Л. Роджерса, С. Оливера и А. Уильямса), усилить истерию вокруг т[ак] н[азываемого] «искусственного голода на Украине в 1932–33 гг.», «русификации» украинского народа, преследований в СССР за религиозные убеждения. К обсуждению этих вопросов привлекаются представители диверсионных идеологических центров — радиостанций «Свобода», «Свободная Европа», «Голос Америки», «Радио Канада интернешнл».

Для привлечения внимания общественности Запада оуновцы планируют провести 4 декабря с[его] г[ода] панихиду по «жертвам голода» и антисоветскую манифестацию с участием лидера консервативной партии Канады Б. Малруни.

В то же время добытые Комитетом госбезопасности республики данные свидетельствуют, что положение в СКВУ накануне IV «конгресса» резко обострилось. [...]

Обострению обстановки в СКВУ, усилению борьбы между бандеровцами и мельниковцами в определенной мере способствовал осуществленный КГБ республики комплекс агентурно-оперативных мероприятий, в которых было задействовано большинство приобретенных закордонных источников и направлявшейся за рубеж агентуры из числа советских граждан.

В настоящее время по согласованию с КГБ СССР осуществляются мероприятия по внесению дезорганизации в работу «конгресса», противодействию урегулированию конфликтных ситуаций. В частности, для создания обстановки нервозности и неуверенности в националистических кругах предусматривается провести спецмероприятия по распространению угроз взорвать зал «конгресса», доведению до

его участников бюллетеней легендированной «боевой группы» мельниковцев с фактами убийств бандеровцами преданных национализму людей, изготовленной оперативным путем брошюры, компрометирующей идею объединения украинской эмиграции на основе создания т[ак] н[азываемого] «украинского патриархата» и самозванного «патриарха» Й. Слепого, письма группы националистов в президиум СКВУ с требованием дать оценку действиям Я. Стецько и его сторонников в связи с тратой «общественных» денег на авантюрные дела, окончившиеся провалами на Украине (Добош, Клымчук, Зеленая). [...]

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 12, арк. 83–85.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 18

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про антирадянські акції ОУН у США

24 січня 1984 р.

По полученным КГБ УССР оперативным данным, в январе с[его] г[ода] зарубежные центры ОУН осуществили ряд антисоветских акций, приуроченных к годовщине провозглашения Центральной радой (22 января 1918 г.) так называемой «независимости Украины».

В США главари бандеровского «Украинского конгрессового комитета Америки», мельниковского «Украинско-американского координационного совета», украинской католической и православной церквей по этому поводу опубликовали «обращения» к украинской эмиграции. В них содержатся злобные нападки на КПСС и Советское государство, клеветнические измышления о «колониальном» положении УССР, об «искусственном характере голода на Украине в 1932–1933 годах», «гонениях на сознательных украинцев», «притеснениях» верующих и т. д. [...]

КГБ СССР⁶ через оперативные и другие возможности осуществляются мероприятия по снижению антисоветской активности оуновских главарей, разоблачению их перед эмиграцией и общественностью Запада как нацистских пособников и бандитов-террористов.

⁶ Вірогідно — КГБ УССР.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 15, арк. 105, 106.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 19

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про створення за кордоном антирадянського фільму

5 листопада 1984 р.

По полученным КГБ УССР данным, «Комитет украинцев Канады» (КУК) при поддержке правительственных кругов этой страны создал на украинском и английском языках одночасовой фильм «Урожай отчаяния», освещающий с антисоветских позиций голод на Украине в 1932–1933 гг. Фильм частично финансирован министерством культуры Канады.

В нем использованы архивные киноматериалы, интервью с «очевидцами», а также выдворенными из СССР отщепенцами Л. Копелевым и П. Григоренко. Премьера фильма состоится в начале ноября с[его] г[ода] в канадских городах Монреале, Торонто и Виннипеге, будет широко освещаться местными средствами массовой информации. Указанную кинофальшивку планируется дублировать на русский, французский, немецкий и испанский языки для демонстрации в западноевропейских странах. Кроме того, будет изготовлен его 30-минутный вариант на видеокассетах для возможной засылки в Советский Союз.

Комитетом госбезопасности республики проводятся мероприятия по продвижению в западные средства массовой информации документальных материалов, разоблачающих провокационный характер указанной антисоветской акции.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 18, арк. 42, 43.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 20

**З інформаційного повідомлення КДБ УРСР
до ЦК КП України про підтримку ОУН
курсу президента США Р. Рейгана**

6 грудня 1984 р.

По полученным КГБ УССР данным, накануне президентских выборов в США главари ОУН усилили обработку американцев украинского происхождения, призывая их голосовать за Рейгана. В этой пропагандистской кампании приняли участие также и лидеры республиканской партии. Так, выступая на националистическом сборище в г. Нортфорде по случаю юбилея местной униатской церкви, представитель Белого дома огласил приветствие Рейгана, содержащее антисоветские измышления о «гнете большевиков» и «искусственном голоде на Украине в 30-х годах». Приветствие заканчивалось провокационным призывом отпраздновать следующий юбилей на «свободной Украине». [...]

КГБ УССР проводит мероприятия по доведению до правительственных кругов и спецслужб США материалов о бесперспективности использования зарубежных ОУН во враждебных СССР акциях.

КГБ СССР известно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 9 (1986 р.), спр. 18, арк. 125, 126.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 21

**З доповідної записки голови КДБ УРСР С. Мухи
першому секретарю ЦК КП України В. Щербицькому
про розвиток заходів з операції «Фарисей»**

14 березня 1987 р.

Комитетом госбезопасности республики по согласованию с КГБ СССР осуществляются специальные мероприятия, направленные на срыв развязанной зарубежными центрами ОУН под руководством ЦРУ США антисоветской кампании по поводу пресловутого «искусственного голода на Украине в 1932–1933 годы» (операция «Фарисеи»).

В этих целях по оперативным каналам в средства массовой информации США и Канады были продвинуты аргументированные материалы, разоблачающие фальсификации об «искусственном характере голода», компрометирующие членов комиссии конгресса США «по изучению вопроса о голоде на Украине» и лжесвидетелей, использованных в созданной оуновцами кинофальшивке «Жатва отчаяния» (бывший германский консул в Киеве, связанный со спецслужбами английский журналист, отщепенцы П. Григоренко, Л. Копелев и др.).

Указанные материалы вызвали выгодную нам реакцию общественности. В американском еженедельнике «Нью-Йорк таймс бук ревью» помещена рецензия, в которой автор изданной в Англии книги «Жатва скорби» Р. Конквест обвиняется в тенденциозности, так как его аргументация «искусственного характера голода» основана на «доказательствах», навязанных украинскими националистами. Канадская газета «Глоб энд мэйл» опубликовала статьи, убедительно доказывающие, что «эпизоды хроники» фильма «Жатва отчаяния» являются подложными. Так, в кинофальшивку вмонтированы фотографии, заснятые в 1921 году Международным комитетом помощи голодающим Поволжья, и кадры советской кинохроники о блокаде Ленинграда, а подлинные снимки и кинокадры «жертв голода 1932–1933 гг.» отсутствуют.

По оперативным данным, разоблачением указанных фальсификаций существенно подорвано доверие общественности к антисоветской кампании вокруг «искусственного голода». Свидетельством замешательства и растерянности в оуновской верхушке явилось то, что под давлением улик создатели кинофальшивки вынуждены были признать подтасовку и пытаются оправдать подлог отсутствием фото-материалов того периода.

В целях дальнейшего развития операции «Фарисеи» Комитет госбезопасности республики по согласованию с КГБ СССР оказывает содействие в издании за рубежом документальной книги, разоблачающей политические мотивы фальсификаций проблемы оуновцами. Затем планируется продвинуть ее членам комиссии «по изучению искусственного голода на Украине в 1932–1933 гг.» конгресса США вместе с новыми материалами о преднамеренном искажении представляемых главарями ОУН т[ак] н[азываемых] «доказательств». Предусматривается организация засылки сенаторам и конгрессменам

предостережений, что поддержка основанного на лжи «заклучения» комиссии может нанести ущерб их престижу.

Докладываем в порядке информации⁷.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

С. Муха

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 13 (1989 р.), спр. 3, арк. 15, 16.
Копія. Машинопис.*

№ 22

З доповідної записки голови КДБ УРСР М. Голушка першому секретарю ЦК КП України В. Щербицькому про зміни у тактиці діяльності української редакції радіостанції «Свобода» — «Вільна Європа»

28 травня 1987 р.

[...] Спецслужбы США принимают меры к изменению направленности антисоветских передач так называемой «украинской редакции» радиостанции «Свобода» — «Свободная Европа» (РС/РСЕ) в Мюнхене с учетом появившихся, по их мнению, новых возможностей в связи с дальнейшей демократизацией советского общества.

Особое место в программах радиопередач рекомендуется уделять темам о якобы имеющих место «нарушениях прав человека» на Украине и насильственной русификации, клеветническим измышлениям по поводу так называемого «искусственного голода», «репрессий 1937 года». Для их «аргументации» предусматривается «шире использовать» фабрикуемые оуновцами фальшивки под видом «материалов», якобы полученных с территории Украины.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 13 (1989 р.), спр. 3, арк. 48, 49.
Завірена копія. Машинопис.*

⁷ Внизу на останньому аркуші документа власноручні підписи членів політбюро ЦК КПУ про ознайомлення.

№ 23

З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КП України про підготовку антирадянської акції оунівцями

25 лютого 1988 р.

По полученным данным, главари так называемого «Закордонного представительства украинского главного освободительного совета» (ЗП УГВР) планируют организовать массовую засылку в УССР опубликованной за рубежом книги Р. Конквеста «Урожай скорби», содержащей измышления об «искусственном голоде на Украине в 1932–1933 годах». Перевод на украинский язык и тиражирование этой фальшивки осуществляется в издательстве ЗП УГВР «Сучасність» в Нью-Йорке.

С целью сбора материалов для своей новой книги Конквест намеревается посетить Советский Союз.

КГБ УССР проводятся мероприятия по выявлению возможных каналов засылки в республику антисоветского издания и недопущению его распространения.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА [ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР]

Н. Голушко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), спр. 7, арк. 70.
Копія. Машинопис.*

№ 24

З доповідної записки голови КДБ УРСР М. Голушка першому секретарю ЦК КП України В. Щербицькому про активізацію антирадянської кампанії навколо голоду 1932–1933 рр. в Україні

5 травня 1988 р.

Спецслужбы противника, прежде всего США, подрывные центры и зарубежные украинские националистические формирования, начиная с 1983 года, пытаются развернуть на Западе широкомасштабную антисоветскую кампанию вокруг так называемого «искусственного голода» на Украине в 30-х годах, преследуя цель обвинить СССР в проведении «акции геноцида» в отношении украинского народа.

В этих целях на основе тенденциозно подобранных, а в ряде случаев — сфальсифицированных материалов были подготовлены книги «Урожай скорби» Р. Конквеста (реакционный советолог), «Изнурение

голодом» М. Долота (изменник Родины), создана антисоветская кинофальшивка «Жатва отчаяния» («авторы» — националисты Ю. Луговой, Я. Невицкий), опубликованы другие клеветнические материалы о так называемой «украинской трагедии».

Придавая важное значение этой враждебной акции, президиум «Всемирного конгресса свободных украинцев» в первой половине 1985 года создал «комиссию по вопросам геноцида на Украине в 1932–1933 годах», поручив ей сбор «доказательств искусственного голода». В эту работу были вовлечены ряд «советологических» и «украиноведческих» центров, буржуазные средства массовой информации. Зарубежные украинские националистические организации при поддержке официальных властей соорудили в США, Канаде, Великобритании и Австралии памятники «жертвам голода на Украине».

Однако эти усилия не дали противнику желаемых результатов. Ряд западных ученых и журналистов выступили с разоблачением указанных кинофальшивки и книг, указав на «подтасовку доказательств» и тенденциозность освещения данного вопроса.

В целях расширения провокационной кампании главари зарубежных ОУН приняли решение о создании так называемого «международного трибунала по расследованию причин голода на Украине» и с привлечением юристов ряда западноевропейских стран готовят проведение его сессии в 1988 году. Для вовлечения официальных властей США в антисоветскую кампанию реакционные политические круги добились решения конгресса о создании в апреле 1986 года «комиссии по расследованию причин и последствий голода на Украине в 1932–1933 годах» во главе с губернатором Д. Майком, которой было выделено 430 000 долларов для «сбора и распространения информации» с целью «предоставления американской общественности возможности лучше понять советскую систему посредством разоблачения роли Советов в организации голода». За прошедший период «комиссия» провела опрос «многочисленных очевидцев» из числа выходцев с Украины (якобы свыше 200), «изучила выступления официальных лиц в 30-е годы, а также сообщения советской и зарубежной печати».

19 апреля с[его] г[ода] состоялось итоговое заседание «комиссии» конгресса США, на котором был утвержден «доклад по результатам расследования» и принято решение о передаче его для рассмотрения в комиссиях сената и палаты представителей в мае с[его] г[ода]. В

выводах доклада утверждается, что «голод на Украине в 1932–1933 годах явился результатом политики Сталина и его ближайшего окружения в отношении крестьянства» и был направлен на проведение «насильственной коллективизации» и изъятие зерновых запасов под лозунгом «всеобщей битвы за хлеб», на «уничтожение значительной части украинского народа» («от 3 до 8 миллионов»). Объяснения советскими специалистами причин продовольственных трудностей «климатическими условиями и саботажем кулаков» признаются авторами доклада «неубедительными». Одновременно подчеркивается, что сложившаяся в тот период на Украине обстановка была «использована для подавления советско-партийного актива» (якобы пострадали 27 000 человек, не поддержавших проводимую политику). Как отмечается в докладе, «хотя в последнее время в Советском Союзе сделан существенный прогресс в изучении истории голода, однако официальные советские историки и представители никогда не приводили достаточных и соответствующих действительности данных».

Выступившие на указанном заседании конгрессмены США Д. Майк, В. Брумфильд, Б. Гильман и другие подчеркнули «исключительную важность проделанной работы и ценность доклада», который, по их мнению, «безусловно будет одобрен конгрессом, и по результатам его рассмотрения в конце мая—июне с[его] г[ода] [будет] принята соответствующая резолюция». Входящие в состав «комиссии» сенаторы и конгрессмены внесли предложение о продлении срока ее полномочий до июня 1989 года и высказались за то, чтобы в дальнейшем работа «комиссии» «финансировалась зарубежными националистическими центрами». В соответствии с заявлением сенатора Д. Декоссини, основная задача «комиссии» должна заключаться в «еще более активном вскрытии «белых пятен» в советской истории, проведении дополнительных исследований по этим вопросам под лозунгом борьбы за права человека и ознакомлении с их результатами мировой общественности».

Поступающие в КГБ УССР данные свидетельствуют о том, что спецслужбы, центры идеологической диверсии противника, зарубежные оуновские формирования будут наращивать активность в использовании подобранных ими клеветнических материалов о «причинах голода» как в проведении против нашей страны акций идеологической диверсии, так и в организации враждебной обработки советских граждан.

В этой связи представляется целесообразным учитывать изложенную информацию при подготовке к выездам за рубеж прежде всего представителей научной и творческой интеллигенции для оказания аргументированного противодействия подрывным акциям противника.

Комитетом госбезопасности республики осуществляются мероприятия, направленные на разоблачение провокационного характера проводимой антисоветской кампании, доведение до зарубежной общественности и членов конгресса США информации, объективно освещающей причины продовольственных затруднений начала 30-х годов.

Сообщается в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА [ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОЙ ССР]

Н. Голушко⁸

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 14 (1990 р.), спр. 5, арк. 164–166.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

Даниленко В. Документы по истории борьбы КГБ УССР в 1980-е гг. против распространения правды о Голодоморе 1932–1933 гг. в Украине.

В статье и опубликованных документах акцентируется внимание на деятельности органов государственной безопасности УССР по противодействию распространению информации о Голодоморе 1932–1933 гг.

Ключевые слова: Голодомор, КГБ УССР, архивные документы, Компартия Украины.

Danylenko V. The struggle of Ukrainian KGB against the dissemination of the truth about the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine during the 80th: the documents.

The article as well as published documents tells how the state security of Soviet Ukraine counteracted to the dissemination of the truth about the Great Famine of 1932–1933.

Key words: Great Famine, KGB of UkSSR, archival documents, Communist party of Ukraine.

⁸ На першому аркуші резолюція: «Озн[акомить] членов и канд[идатов] в члены ПБ. С проводимой КГБ работой согласен. М[ожет] б[ыть], будут доп[олнительные] предложения? В. Щербицкий. [0]5[0]5[19]88».

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

*В'ячеслав Василенко**

Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху

У статті автор досліджував ефективність амністування як засобу боротьби проти повстанського руху.

Ключові слова: амністія, повстанський рух, петлюрівщина, політичний бандитизм.

Внаслідок розгрому більшовиками в Криму армії адмірала П. Врангеля та перетину залишками Армії УНР встановленого на той час по р. Збруч українсько-польського кордону в Україні мала б запанувати радянська влада. Але на заваді її утвердженню став селянський повстанський рух за відновлення УНР. У радянських документах цей рух згадується як «петлюрівський політичний бандитизм».

З території Польщі в лютому–листопаді 1921 р. загальне антибільшовицьке повстання в Україні готували очолюваний генерал-хорунжим Ю. Тютюнником Партизансько-повстансь-

* Василенко В.М. — провідний науковий співробітник ГДА СБ України.

кий штаб при Головній команді військ УНР (ППШ), а з території Румунії в травні–листопаді — штаб Південної групи військ Армії УНР під керівництвом генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка. В Україні у березні–червні 1921 р. діяв Центральний український повстанський комітет (Цупком), визнаний урядом С. Петлюри і штабом Ю. Тютюнника вищим військовим і цивільним органом національної влади та безпосереднім провідником ідей і виконавцем завдань ППШ. Національно-визвольним повстанським рухом було охоплено майже все Правобережжя й частина Лівобережжя. На півдні та сході України антибільшовицьку збройну боротьбу наприкінці 1920 р. поновила махновська Революційна повстанська армія України, яку ППШ розглядав як союзника.

Це спонукало партійно-державне керівництво УСРР розглядати проблему організації протидії українському повстанству як одну з першочергових. У Харкові 17–22 листопада 1920 р. заходи протидії обговорювалися делегатами V конференції КП(б)У, 25 лютого — 3 березня 1921 р. — делегатами V Всеукраїнського з'їзду Рад, 2–4 травня 1921 р. — учасниками I Всеукраїнської наради КП(б)У.

РНК УСРР та командуючий збройними силами України й Криму М. Фрунзе 28 грудня 1920 р. ухвалили постанову про поділ України на військові округи для боротьби з «бандитизмом». У 1921 р. радянська держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ, надзвичайних органів, міліції, державного й партійного апарату в єдину систему так званих воєнних або постійних нарад у боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР. Водночас, при ВУНК було організовано відділ боротьби з бандитизмом — «гнучкий апарат, який зосередив у собі всю роботу щодо внутрішнього розкладу бандитизму й поширення широкої агентурно-інформаційної мережі розвідки»¹.

Для придушення народного опору застосовувалися репресивно-каральні заходи: заручництво, запровадження військового стану, масові обшуки, арешти, конфіскація майна, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли.

В умовах підтримки повстанського руху широкими верствами населення України, окрім мешканців великих міст, дієвим альтернативним засобом боротьби з ним стали неодноразово проголошені більшовиками амністії.

У радянській історіографії в контексті боротьби органів держбезпеки УСРР проти «петлюрівського та махновського бандитизму» й «куркульської контрреволюції» висвітлювалися результати застосування ВУЦВК спеціальних амністій повстанцям і політемігрантам — військовослужбовцям ворожих армій. Про це згадували П. Бєлий, П. Дишлевий, В. Волковинський, Д. Голінков, А. Залєвський, Б. Козельський, О. Кучер, І. Премислер, Ю. Римаренко, І. Трифонов² та ін. Наведена на той час дослідниками статистика застосування амністій у порівнянні виглядає розрізною і суперечливою, що обумовлено недоступністю значної кількості архівних документів. Так, А. Залєвський підрахував, що внаслідок оголошення V з'їздом Рад України амністії учасникам повстанської боротьби вже протягом першого місяця до радянських органів влади прийшли з повинною 27 отаманів і 3794 повстанці. У липні 1921 р. амністією

² Бєлий П., Дишлевый П. Единство действий в защиту завоеванной революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооружённой контрреволюции (конец 1920 — 1922 гг.). — К., 1988; Волковинский В. Из истории боевой деятельности М. В. Фрунзе по ликвидации политического бандитизма на Украине // История СССР. — 1982. — № 2; Голиков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1986. — Кн. 2; Залєвський А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // Укр. істор. журн. — 1959. — № 4. — С. 90–98; Козельський Б. Шлях зрадництва і авантюри. (Петлюрівське повстанство). — Х, 1927; Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. — Х, 1971; Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). — М., 1954; Премислер И. Разгром бандитизма на Украине (1921) // Военно-исторический журнал. — 1940. — № 9. — С. 34–44; Римаренко Ю. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921–1922 рр.) // Укр. істор. журн. — 1965. — № 12. — С. 111–114; Трифонов И. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). Ч. 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. — Л. — 1964.

¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 254, арк. 63; спр. 437, арк. 18.

скористалися ще 19 отаманів та 647 повстанців, у вересні — 14 отаманів і 226 повстанців, у жовтні — 38 отаманів та 348 повстанців³. О. Кучер інформував про амністію до 1 червня 1921 р. 1110 повстанців та 48 отаманів, серед яких Мордалевич, Солтис, Шпилевий і Громов⁴. І. Премислер зазначав, що в червні–грудні 1921 р. добровільно здалися 903 повстанці, захоплено в полон — 1084 і знищено — 1281⁵.

Звести докупи підрахунки трьох зазначених авторів неможливо хоча б тому, що 3794 амністованих упродовж першого місяця повстанців від А. Залевського ніяк не вписуються в загальну кількість 1110 амністованих повстанців станом на 1 червня 1921 р. від О. Кучера. Якщо ж підрахувати повстанців, амністованих за версією А. Залевського в липні, вересні та жовтні, то їхня кількість — 1221 особа — також помітно перевищить 903 — загальну кількість повстанців, які добровільно склали зброю протягом червня–грудня 1921 р. за підрахунком І. Премислера.

Водночас, невдало підібрані приклади Мордалевича та Солтиса не сприяють довірі до загальної цифри від О. Кучера — 48 амністованих отаманів станом на 1 червня. Ю. Мордалевич склав зброю трохи пізніше — 15 червня, а Солтис на початку квітня був звільнений з-під арешту повстанцями С. Заболотного під час захоплення м. Ольгопіль і продовжував збройну боротьбу до кінця 1921 р.

Простежити історію проголошення більшовицьких амністій дозволяє радянська юридична література, зокрема науково-документальне видання «Амнистия и помилование в СССР»⁶.

Спираючись на архівні джерела й радянську історіографію, про більшовицькі амністії інформують також сучасні українські дослідники, зокрема В. Верстюк, А. Зінченко, Л. Петров, П. Іса-

ков, Д. Красносілецький, Т. Плазова, Д. Архірейський, В. Ченцов, О. Ганжа, І. Срібняк, П. Стегній, Я. Файзулін, Ю. Федоровський, Є. Філоненко, П. Яковлева⁷. Безпосередні теми їхніх дисертаційних досліджень і наукових інтересів пов'язані з подіями та учасниками української революції 1917–1921 рр., а також національно-визвольного й анархістського повстанського рухів початку 1920-х рр.

Про тактичне застосування в 1921–1922 рр. більшовиками в боротьбі з українськими повстанцями амністій поверхово згадується в працях А. Валійського, О. Вишневецького, Б. Задояно-

⁷ *Верстюк В.* Махновщина — селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921): дис... доктора істор. наук. — К, 1992; *Ісаков П.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 — листопад 1921 рр.): дис... канд. істор. наук. — К, 2001; *Красносілецький Д.* Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 рр.: дис... канд. істор. наук. — Кам'янець-Подільський, 2007; *Плазова Т.* Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.): дис... канд. істор. наук. — Львів, 2005; *Стегній П.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис... канд. істор. наук. — Кременчук, 2000; *Файзулін Я.* Другий зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: дис... канд. істор. наук. — К., 2008; *Федоровський Ю.* Повстанський рух в Донбасі та Махно: дис... канд. істор. наук. — Донецьк, 2000; *Ченцов В., Архірейський Д.* Упокорення селян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. — К., 1997. — Вип. 2. — С. 264–266; *Архірейський Д., Ченцов В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 87–127; *Ганжа О.* Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 30–35; *Зінченко А., Петров Л.* Селянство Поділля в повстанському русі 1919–1926 рр. // Сучасність. — 1997. — № 12. — С. 80–85; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена. Інтернаціональна Армія УНР у торах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). — К., 1997. — 187 с.; *Філоненко Є.* Волинські повстанці в кривавих днях 1920–1924 рр. // За державність. — 1998. — № 8. — С. 215–225; *Яковлева П.* Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом 1921–1923 рр. // Укр. істор. журн. — 1991. — № 8. — С. 42–53.

³ *Залевський А. Д.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні... — С. 90–98.

⁴ *Кучер О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. — С. 87.

⁵ *Премислер И.* Разгром бандитизма на Украине (1921). — С. 44.

⁶ *Ромашкин П.* Амнистия и помилование в СССР. — М., 1959 г. — 364 с.

го, Ю. Кульчицького⁸ та інших істориків з української діаспори. Їхнім головним недоліком була відірваність від джерельної бази.

Доходимо висновку, що в українській радянській, зарубіжній і сучасній історіографії всебічного дослідження питання про більшовицькі амністії як засіб боротьби з повстанським рухом за відновлення УНР до цього часу не проводилося. Цю проблему дослідники розглядали опосередковано, у контексті висвітлення аспектів антибільшовицького повстанського руху в Україні й боротьби з ним органів держбезпеки УСРР.

У даній статті, спираючись, зокрема, на маловідомі документи Галузевого державного архіву СБ України, відстежимо історію проголошення в УСРР амністій, під які підпадали, у тому числі, українські повстанці, визначимо суть, мету й наслідки амністій, прослідкуємо за особливостями їхнього застосування на місцях і за долею амністованих.

«Амністія» (юрид. термін, від грецького «*amnestia*» — забуття, прощення) — це пом'якшення покарання або звільнення від покарання, проголошене актом верховної влади. Амністія поширюється на необмежену кількість не визначених індивідуально осіб, котрі підпадають під перераховані ознаки. Амністія не ставить під сумнів законність та обґрунтування судового вироку, а лише пом'якшує долю осіб, які скоїли злочин. Правовими наслідками цього акту можуть бути звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, пом'якшення покарання, зокрема, скорочення його строку, звільнення від додаткового покарання, зняття судимості.

Першу більшовицьку амністію було проголошено в 1918 р. IV з'їздом Рад РСФРР. В умовах громадянської війни й соціальної напруги в суспільстві партійно-радянські органи влади ух-

⁸ *Валійський А.* Повстанчий рух на Україні в роках 1917–1922 // Вісті Комбатанта. – 1961. – № 4. – С. 12–17; *Вишневецький О.* Повстанський рух і отаманія. – Детройт, 1973; *Задоляний Б.* Хроніка української визвольної боротьби доби 1917–1921 років. – Нью-Йорк: Тризуб, 1965; *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів, 2000.

валили не один десяток як загальних, так і спеціальних амністій. Перші проголошувалися на відзначення чергових річниць Жовтневої революції, першотравневих свят та утворення СРСР; другі поширювалися на військовослужбовців ворожих армій, учасників антибільшовицького повстанського руху, червоноармійців, селян та жінок.

Регулярним оголошенням амністії із застосуванням їх до широких верств населення більшовики прагнули підкреслити гуманність і великодушність «робітничо-селянської» влади. Але за амністіями важко не помітити надзвичайну жорстокість більшовицького правосуддя, коли за ґрати, а то й під розстріл потрапляли за ухилення від мобілізації до Червоної Армії, невиплату продрозкладки або перебування в родинних стосунках із повстанцями та військовослужбовцями ворожих армій. Переповнені в'язниці й концтабори не витримували постійно зростаючого навантаження, внаслідок чого змушені були самовіддано працювати комісії з «розвантаження місць ув'язнення». За їх постановами засуджені за незначні провини підлягали достроковому звільненню. Окрім того, ВУЦВК доводилося розглядати численні клопотання засуджених про помилування.

Акти амністії, що готувалися в Москві, дублювалися радянськими урядами на території колишньої Російської імперії з урахуванням місцевих особливостей. Першим таким актом в УСРР стала проголошена 22 травня 1920 р. постанова IV Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію різним категоріям злочинців». За цією амністією підлягали достроковому звільненню всі ув'язнені, окрім засуджених за участь в антирадянських виступах та скоєння корисливих злочинів, а також тих, чиє звільнення могло зашкодити «інтересам республіки». Ухвалено також скоротити до п'яти років строк позбавлення волі тим, у кого він був тривалішим; звільнити заручників, утримування яких не викликано винятковою необхідністю; звільнити від покарання й повторно мобілізувати до Червоної Армії дезертирів тощо⁹.

Перша в УСРР амністія майже не стосувалася репресованих учасників антибільшовицької політичної та збройної опозиції.

⁹ *Ромашкин П.* Амнистия и помилование в СССР. – С. 137–138.

Їх, у переважній більшості, в умовах військового часу не позбавляли волі на довгий строк, а розстрілювали як активних «контрреволюціонерів». У наступних «актах прощення» Всеукраїнського ЦВК про повстанців згадувалося постійно. У відповідь на продрозкладку й червоний терор повставало ледве не кожне українське село.

7 листопада 1920 р. ВУЦВК видав постанову «Про амністію до третьої річниці Жовтневої революції», згідно з якою звільненню від відповідальності й покарання підлягали «ті, чиї злочини перед робітничим класом Радянської України не носять особливо тяжкого характеру». Йшлося про тих, хто за незначні провини перебував під слідством або відбував покарання строком не більше п'яти років позбавлення волі, а також про «незлісних» дезертирів. Під часткову амністію спільно зі «злісними» дезертирами потрапили кримінальні злочинці, провиня яких не обтяжувалася «контрреволюційною чи бандитською метою». Ув'язнених у концтабори до кінця громадянської війни й попередньо амністованих ця амністія не стосувалася¹⁰.

Водночас, у ст. 4 зазначеної постанови вперше було згадано про можливість виняткового персонального застосування амністії до винних у «бандитизмі» вихідців із пролетаріату або незаможного селянства, котрих залучено до злочинної діяльності через їхню недостатню свідомість та легковажність. У ст. 8 інструкції НКЮ УСРР «Про застосування амністії, проголошеної до третьої річниці Жовтневої революції» міститься роз'яснення до ст. 4 відповідної постанови. Наголошувалося на необхідності при прийнятті остаточного рішення додатково встановити й інші обставини: характер участі в бандитській діяльності (випадковий чи професійний), ступінь каяття (щире чи вдавене) тощо¹¹. Таким чином, складена слідчими за всіма перерахованими й додатковими суб'єктивними чинниками оцінка провини повстанця визначала його долю з ледве помітною межею між звільненням, п'ятирічним позбавленням волі й розстрілом.

¹⁰ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 138–140.

¹¹ Там само. – С. 139, 309.

Наприкінці 1920 р., з настанням зимових холодів, більшість селян залишили партизанські загони за власною ініціативою чи то були розпущені по домівках до весни за вказівкою своїх отаманів. В цей час проходили численні чекістсько-військові операції з виявлення серед селян «бандитів». Крім того, місцева влада, повітові НК й дислоковані в УСРР військові частини активно пропонували повстанцям власну амністію за добровільне складання зброї і явку на реєстрацію. Частина повстанців відгукнулася на таку пропозицію.

З настанням весни 1921 р., 12 березня Головний отаман військ УНР С. Петлюра і начальник ППШ Ю. Тютюнник підписали наказ № 1 «По повстанських військах Української Народної Республіки» із закликом до українського народу зосереджено готуватися «до останнього рішучого бою» та очікувати «наказ про повстання, де буде сказано, що і кому треба робити»¹².

На весняний спалах в Україні антибільшовицького повстанського руху очікували й делегати V Всеукраїнського з'їзду Рад, аналізуючи звіт Цупнадзвичкому за 1920 р. у частині боротьби чекістів з «політбандитизмом»:

«[...] Куркульські елементи, які підтримуються завдяки близькості фронту, широко організовували бандитський рух, який розфарбований на Правобережжі в жовто-блакитний колір петлюрівщини, на Лівобережжі — в чорний колір анархо-махновщини. Боротьба с бандитизмом представляла собою найбільш важке завдання, яке стояло перед радянським апаратом. Наведений нижче фактичний матеріал показує, яку участь у цій боротьбі приймала НК, в боротьбі ще до цих пір не завершеної, яка вимагає напруження всіх сил й енергії»¹³.

Незадовго до підписання наказу № 1 про підготовку повстання, 5 березня, ніби на упередження, у «Вістях ВУЦВК» було опубліковано постанову V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію»¹⁴. Нова амністія стосувалася, насамперед, учасників

¹² ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 10, арк. 6, 6 зв.; Коваль Р. Рейд у вічність. Збірка документів ДА СБ України. – К.: Діокор, 2001. – С. 4.

¹³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 253, арк. 13.

¹⁴ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 140–142.

антибільшовицького повстанського руху, була широко анонсована офіційною радянською пропагандою і внесла значне сум'яття в повстанські лави. Важливість і своєчасність її проголошення для подальшої боротьби з повстанцями підкреслено, зокрема, у звіті про діяльність ВУНК у 1921 р.:

«Оприлюднена на цей час амністія 5-го з'їзду Рад внесла розклад у середовище бандитських отаманів і, поряд із проведенням амністії, органами по боротьбі з бандитизмом при активній підтримці військових частин і комнезамів проводилася безжална ліквідація діючих отаманів»¹⁵.

Особливо спокусливий вигляд мала ст. 1 спеціальної постанови:

«Звинувачених у бандитизмі, якщо вони добровільно з'являться в розпорядження місцевої влади не пізніше 15 квітня цього року, здадуть всю наявну зброю і зобов'язуються не приймати участі у збройних виступах проти радянської влади, — від відповідальності звільнити»¹⁶.

Повну амністію обіцяно також емігрантам часів громадянської війни в разі їхнього повернення до УСРР і добровільної явки в розпорядження радянської влади; всім, кому за незначні проступки і злочини накладено або передбачено стягнення (штрафи, конфіскації, заслання тощо); позбавленим волі на строк не більше п'яти років, окрім винних у «контрреволюції, державній зраді, шпигунстві, посадових злочинах, спекуляції, здійснених із корисливою метою вбивствах, розбої, грабунках, ґвалтуваннях, складанні фальшивих документів і в підробці».

Строк покарання особам, обвинуваченим у перерахованих вище злочинах і засудженим до позбавлення волі на строк не більше п'яти років, скорочено на третину, а всім засудженим до позбавлення волі на строк понад п'ять років — замінено на п'ять років. До аналогічного строку могла бути пом'якшена і вища міра покарання, але тільки у разі щирого каяття обвинувачених у «злочинах перед робітничо-селянською владою». Амністія поширювалася на всіх попередньо амністованих, як-

що її умови для них були «більш пільгові» за умови попередніх амністій. Водночас, «куркулів», ув'язнених до концентраційних таборів з ініціативи комітетів незаможних селян, амністія стосувалася лише у разі наявності відповідних постанов комнезамів.

Загальний нагляд за застосуванням амністії покладался на Народний комісаріат юстиції, якому було доручено розробити і видати докладну інструкцію «в розвиток положень» нової амністії¹⁷. Вже 10 березня 1921 р. було підготовлено інструкцію про застосування постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію»¹⁸. Її докладні роз'яснення не позбавили основний документ суперечливості. Так, п. 4 інструкції вимагав у сумнівних випадках при застосуванні пільг тлумачити постанову амністії на користь винних, але вже наступний п. 5 у разі сумнівів при встановленні щирості каяття вказує на необхідність залишати останнє вирішальне слово за комнезамами, комуністичними осередками та іншими пролетарськими організаціями. Поширена на той час практика притягнення до кримінальної відповідальності за обвинуваченням попередньо амністованих повстанців у свідомому скоєнні злочинів і нещирому каятті свідчить про очевидну пріоритетність п. 5. Роз'яснення п. 9 інструкції про необхідність звільнення від відповідальності винних у бандитизмі, які припинили злочинну діяльність внаслідок щирого каяття й повернулися до мирної праці до видання амністії, також часто нівелювалося через те, що «бандитам» було нелегко довести саме щирість свого каяття.

Відчувши високу ефективність нової амністії як альтернативного засобу боротьби з повстанським рухом, 13 квітня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову про подовження терміну «явки бандитів» у розпорядження місцевої влади до 15 травня включно. Губернські й повітові виконкоми повинні були якнайширше сповістити місцеве населення про подовження дії амністії. Увага акцентувалася на тому, що за «явку бандитів» з повинною у подовжений постановою термін радянська влада

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 437, арк. 19.

¹⁶ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. — С. 140.

¹⁷ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. — С. 142.

¹⁸ Там само. — С. 311–315.

їх помилує й відновить у всіх правах, зокрема у праві на земельний наділ¹⁹.

Дію спеціальної амністії більшовики продовжували й надалі. Влітку–восени 1921 р. в неї повірили не один десяток отаманів і не одна сотня повстанців. Цитуємо витяги зі зведення розвідувального управління штабу командувача збройних сил в Україні й Криму від 15 липня 1921 р.:

«За час із 15 травня по 15 липня на території Правобережної України спостерігається сильний спад бандитського руху. [...] Коли у квітні цього року банди петлюрівської орієнтації мали чисельність 400–600 осіб, у даний час окремі банди не перевищують 150 бійців. [...] Необхідно взяти до уваги, що невідступним переслідуванням наших частин банди або знищуються зовсім, або розпилюються на дрібні групи і, ховаючись у лісі, тим самим змушені здаватися не тільки окремими частинами, але й повністю, разом зі своїми ватажками. Майже щоденно надходять зведення про здачу видних ватажків, які відзначалися активністю, енергією, бойовим досвідом і широкою популярністю серед повстанських мас. Перехід цих досвідчених діячів повстанського руху на сторону радвлади повинен особливо сильно відбитися на роботі повстанських комітетів, так як останні, готуючи населення антирадянською агітацією, разом з тим повинні підшукувати і керівників, які б змогли своїми знаннями, досвідом і енергією провести й підтримати повстання на більш-менш тривалий час»²⁰.

У зведенні наведено приклади добровільної явки з повинною отаманів Мордалевича, Богатиренка, Верхоповського, Курченка (Кириченка), Гурмана і Цветковського в Київській губернії; отаманів Лисиці і Грозного на Волині, отамана Пушкаря на Поділлі²¹.

У звіті «Про діяльність ВУЧК в 1921 році», попри визнання фактів повернення у серпні–вересні частини амністованих пов-

станців на шлях збройної антибільшовицької боротьби, підкреслено високу ефективність амністії як дієвого альтернативного засобу боротьби з «політбандитизмом»:

«[...] Амністія широкою хвилею прокотилася по Україні, і на милість радвлади явилось понад 10 000 селян»²².

За загальними підрахунками ВУНК, упродовж року боротьбу припинили 444 отамани, з яких 182 вбиті, 9 розстріляні, 84 заарештовані і 169 погодилися на амністію. Із зафіксованих органами 29 612 ліквідованих рядових повстанців 9 444 враховано вбитими, 510 — розстріляними, 10 305 — заарештованими і 9 357 — такими, що погодилися на амністію. Знищено було 52 великі й середні повстанські формування²³. Статистика лягла в основу звіту Раднаркому УСРР VI Всеукраїнському з'їзду Рад і надала підстави стверджувати, що у справі ліквідації «бандитизму» за 1921 р. зроблено набагато більше, ніж за всі попередні роки²⁴.

Радянські історики, зокрема Д. Голінков, на численних прикладах прагнули довести абсолютну щирість та великодушність влади стосовно тих, хто на її заклик добровільно склав зброю і, водночас, відверту невдячність значної частини амністованих «бандитів»²⁵. У звіті про діяльність ВУНК за 1921 р. ця невдячність пояснювалася організацією закордонними повстанськими центрами агітації про підступність більшовицької амністії:

«Повстанські штаби Петлюри і Савінкова, які керують бандитським рухом із-за кордону, до серпня отямалися від збентеження, викликаного амністією, і через отаманів, які продовжували діяти на території України, намагаються всіма силами зірвати амністію, що їм частково вдається в окремих районах, наприклад, в Катеринославській, Кременчуцькій, Волинській і Подільській губерніях, де під впливом поширення контрреволюційними організаціями завідомо брехливих легенд про не-

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69270-ФП, арк. 104; *Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 345.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 425, арк. 3.

²¹ Там само, арк. 4, 5.

²² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 437, арк. 20.

²³ Там само, арк. 23–24.

²⁴ *Турченко Г.* Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – С. 290.

²⁵ *Голінков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. 4-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 397 с.

спроможність амністії спостерігалися випадки зворотного переходу амністованих у банди: отамани Мирний, Чорний Ворон, Лисиця, Аброцевич і деяка частина рядових»²⁶.

«Чекістське» пояснення повернення амністованих на шлях збройної боротьби з радянською владою є частково справедливим. Але незаперечним є і те, що пересічний селянин природно не схильний воювати за ідею до нестями й самопожертви. Коли йому продрозкладкою, «комуною» і мобілізацією створили нестерпні умови існування, він масово повстав проти влади. Коли в березні 1921 р. йому запропонували спеціальну амністію та пообіцяли продродаток замість продрозкладки, він був готовий повернутися до плуга.

Однак більшовицька влада змушувала колишнього повстанця чи військовослужбовця ворожої армії спокутувати скоєні ним «злочини проти робітничого й селянського трудового люду». Замість повернення до мирної праці на селянина чекали обмеження в правах і свободах, перебування під постійним наглядом, обов'язкова співпраця з місцевою владою і НК у справі остаточної ліквідації «бандитизму» або ж чергова мобілізація до лав Червоної Армії. Не кожен був готовий доносити на свого бойового побратима та вирушати червоноармійцем у віддалені куточки Росії. Очевидна неможливість повернення до нормального трудового життя провокувала амністованих переховуватися, а найбільш відчайдушних — повертатися до повстанської боротьби, що давало владі підстави карати їх як «зрадників трудового селянина й робітника».

Простежимо за долями окремих отаманів і повстанців за слідчими справами, проваджуваними органами ВУНК на території України в 1921 р. після проголошення більшовиками спеціальної амністії V Всеукраїнського з'їзду Рад.

Показовим прикладом «оперативності» реалізації положень спеціальної амністії стали матеріали слідчої справи на Єфрема Марухну — мешканця с. Олександрівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії. У жовтні 1920 р. до його батьківської оселі завітали повстанці отамана Брови. Достат-

²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 437, арк. 20.

ньої провізії і спорядження для них господар не мав, то ж мусив віддати у повстанці 18-річного сина. Під страхом обіцяних репресій щодо сім'ї Є. Марухна потрапив до загону отамана Брови й рейдував з повстанцями упродовж трьох місяців селами від Кривого Рогу до Луганська. Тікати додому відразу хлопець побоявся, а з-під Луганська за сприятливої нагоди втік. На зворотному шляху 24 січня 1921 р. його заарештували червоноармійці 4-го полку Другої туркестанської кавалерійської дивізії і спрямували як перебіжчика з «банди» Брови до особливого відділу Харківського військового округу²⁷.

В обвинувальному висновку слідчий виклав розуміння ситуації, підкреслив усі пом'якшувальні обставини, але вимагав застосування покарання відповідно до вимог «червоного терору». 12 березня 1921 р., рівно за тиждень після проголошення повстанцям амністії, надзвичайна революційна трійка при особливому відділенні № 2 особливого відділу Харківського військового округу засудила до розстрілу «активного бандита» Єфрема Марухну, «керуючись червоним терором і революційною правосвідомістю»²⁸.

28 грудня 1920 р. у полон до червоноармійців 519-го полку потрапив Іпатій Царенко — повстанець отамана Ярого. В обвинувальному висновку від 3 квітня 1921 р. уповноважений особливого відділу КВО Земмель запропонував засудити І. Царенка до розстрілу, заміненого на п'ять років концтабору. Підставами для пом'якшення вироку, на думку слідчого, була давність скоєння злочинів й опублікування 8 березня 1921 р. амністії V Всеукраїнського з'їзду Рад. Постанова про засудження у слідчій справі відсутня. Хоча І. Царенко склав зброю не добровільно, а був захоплений у полон, імовірність застосування щодо нього амністії була високою. Адже у розпорядження революційної трійки при особливому відділі КВО для винесення вироку справу було передано після погодження 7 квітня обвинувального висновку з начальником ОВ КВО²⁹.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 437, спр. 3893.

²⁸ Там само, арк. 7, 8.

²⁹ Там само, спр. 4294.

А ось інший приклад. Наприкінці лютого 1921 р. під арешт були взяті Михайло Горбатенко й Федір Усатін — селяни Уманського повіту, яких під час повстання в жовтні 1920 р. мобілізував отаман Дерещук, і вони нетривалий час перебували в його загоні. За постановою особливого відділу КВО від 7 квітня 1921 р. їх засуджено, відповідно, до трьох і двох років концтабору з урахуванням амністії³⁰.

На початку грудня 1920 р., у проголошений трійкою Балтської повітової НК «тиждень добровільної явки бандитів», на реєстрацію з'явився Василь Сакалюк — 20-річний повстанець, котрий упродовж року побував у загонах отаманів Заболотного та Кошового. Після реєстрації його звільнено від переслідування й зараховано діловодом на службу до Савранського волревкому, але вже 30 грудня заарештовано секретним підвідділом Балтської повітової НК. У підготовленому 25 січня 1921 р. обвинувальному висновку обґрунтовувалася необхідність застосування до нещодавно амністованого повстанця вищої міри покарання — розстрілу:

«Гр. Сакалюк за професією вчитель — людина, яка повинна вказати темному народу істинний і правильний шлях і яка не може бути обманута агітацією бандитів»³¹.

Смертний вирок потрапив на затвердження до Одеської губНК, і помічник уповноваженого політвідділення Айзенберг із ним погодився. Ось його аргументи:

«Народні вчителі зіграли саму ганебну й рокову роль у петлюрівсько-бандитському русі. Вони на командних посадах, вони керують штабами, відділами агітації і пропаганди. До них не відносити Сакалюка немає ніяких підстав. Далі відомо, що великодушність, виявлена амністією V Всеукраїнського з'їзду, не подіяла на бандитів. В останні дні навіть оголошений наказ бандитів Балтського повіту про мобілізацію. Йде знову закупівля коней і навчання в строю, а чорні села й волості знову проявляють свої антирадянські й бандитські настрої»³².

³⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 5294.

³¹ Там само, ф. 5, спр. 4106, арк. 28.

³² Там само, арк. 13–14 зв.

Судження чекіста про роль народних вчителів у «петлюрівському» повстанському русі небезпідставні. Пригадаймо хоча б керівника Листопадового рейду Бессарабської групи військ Повстанської Армії УНР полковника Йосипа Пшоника, командира кінної сотні Волинської групи Семена Харченка-Хмару і багатьох інших українських патріотів, що вийшли саме із вчительського середовища. Більшовики карали їх нещадно.

У випадку з В. Сакалюком сталося диво. За постановою колегії Одеської губНК від 15 квітня 1921 р. його засуджено до розстрілу умовно через добровільну явку. Вирок належало оголосити публічно в тюрмі в обмін на підписку про каяття в усіх минулих злочинах. Політвідділенню Одеської губНК було доручено надрукувати зазначені вирок і каяття та разом з «особливою відозвою» розклеїти з пропагандистською метою у всіх повітах³³.

Андрій і Прокіп Безуглі були амністовані 1 січня 1921 р. у м. Кременчук спільно з їхнім отаманом Кікотем. Після амністії обидва були відряджені до «2-го батальйону», звідки за кілька днів самовільно, нібито через хворобу, повернулися додому. 17 травня 1921 р. їх заарештували. В обвинувальному висновку за їхньою слідчою справою помічник уповноваженого 3-ї групи Крилов, попри власні категоричні висновки, суворого покарання не вимагав:

«По всему видно, что эти люди не оценили того громадного снисхождения, какое применила к ним сов. власть, когда их амнистировала. Принимая во внимание вышеизложенное, предлагаю заключить граждан Безуглых Прокофия и Андрея, как нераскаявшихся бандитов и дезертиров, в концлагерь на один год»³⁴.

Іншої думки щодо остаточного вироку «злочинцям» була колегія Кременчуцької губНК, за постановою якої від 30 травня 1921 р. їх засуджено до розстрілу із застереженням про необхідність виконання вироку упродовж 24 годин.

Лиху долю Прокопа та Андрія Безуглих розділив Яків Якуненко. Маючи дружину і трьох дітей, він ухилився від мобілі-

³³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4106, арк. 12.

³⁴ Там само, спр. 4059, арк. 13, 15.

зації до лав Червоної Армії. Перебував у сільській самоохороні, а згодом — кілька днів у загоні отамана Овдієнка. У квітні 1921 р. спільно з отаманом та іншими повстанцями Я. Якуненко потрапив під амністію, після чого двічі самовільно залишав військові частини, до яких був прикріплений. 20 травня 1921 р. Я. Якуненка було заарештовано³⁵.

В обвинувальному висновку за слідчою справою помічник уповноваженого 3-ї групи Семенов, як і його колега Крилов, словом карав, але крові не вимагав:

«Беручи до уваги, що Якуненко не може жити на волі і служити в Червоній Армії, коли його призивають; що він був помилуваний і два рази втік з Червоної Армії, я вважав би за потрібне Якуненка Якова Михайловича ув'язнити до концтабору строком на два роки»³⁶.

Однак колегія Кременчуцької губНК винесла максимально суворий вирок невинуватому дезертиру. Так виглядає її постанова від 6 червня 1921 р.:

«Через доведеність складу злочину, як амністованого двічі і не каючого, застосувати вищу міру покарання — розстріл. Вирок виконати протягом 24 годин»³⁷.

Перехід на бік радянської влади командувача Північної групи військ УНР отамана Юліана Мордалевича спричинив важкі наслідки для всієї української повстанської справи. Чекісти встановили з ним зв'язок 12 червня 1921 р. за посередництвом командувача 132-ї бригади Червоної Армії Зомберга. Після переговорів отаман надіслав листа, в якому переконливо мотивував власне бажання пристати до радянської влади. На добровільне складання зброї він погодився за умови отримання гарантій недоторканості й відмови від подальшого переслідування. Окружна нарада й революційна рада КВО вирішили погодитися на запропоновані умови. Ю. Мордалевичу було надіслано офіційну постанову про особисту амністію, після отримання якої той 15 червня 1921 р. з'явився до комбрига Зомберга й

³⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 3929.

³⁶ Там само, арк. 7, 7 зв.

³⁷ Там само, арк. 8.

разом із ним надвечір наступного дня прибув до Києва. 17 червня, з метою широкої зачистки району діяльності Ю. Мордалевича, революційною радою КВО оголошено 10-денний строк добровільної явки «бандитів». Оперативними співробітниками особливого відділу КВО спільно з амністованим отаманом від його імені було складено відозву й написано низку листів, зокрема до отаманів Орлика та Струка, із закликом негайно перейти на бік радянської влади³⁸. На переговори з ними вирушив голова Київської губНК Я. Лівшиць, однак схилити обох до припинення боротьби чекістам не вдалося.

17 червня начальник СОУ ВУНК Юхим Євдокимов шифро-телеграмою інформував голову ВНК Фелікса Дзержинського й начальника СОУ ВНК В'ячеслава Менжинського про обставини переходу на бік радянської влади отамана Ю. Мордалевича і про пов'язані з цим нові перспективи в боротьбі з українським повстанством³⁹.

Зрада національно-визвольних інтересів провідним повстанським отаманом призвела до розкриття підпільної мережі та проведення масових репресій. Ю. Тютюнник вказав на це як на одну з причин для перенесення часу загального антибільшовицького повстання⁴⁰. Після п'яти з половиною місяців легального проживання в УСРР Ю. Мордалевич виїхав на навчання до Праги, а в 1926–1927 рр. прагнув повернутися додому, але не отримав на це дозволу від заступника голови ОДПУ СРСР Генріха Ягоди⁴¹.

У лютому–червні 1921 р. в Білозерській волості Мелітопольського повіту діяла «Підпільна організація повстанських куренів», очолювана петлюрівськими емісарами Петром Кимлачем і Павлом Семеньком. Під час ліквідації організації останньому вдалося уникнути арешту. За постановою від 13 липня 1921 р.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 11, арк. 42, 43; т. 15, арк. 181, 182.

³⁹ Там само, арк. 44.

⁴⁰ Там само, спр. 73862-ФП, арк. 27.

⁴¹ Попик В., Крымчук Г. Бунт и смирение атамана Мордалевича. – К., 1991. – 116 с.

великої колегії Мелітопольської повітової НК всім активним підпільникам винесено смертний вирок, окрім П. Кимлача та В. Загуменного, яких засуджено до розстрілу умовно. Шляхом до амністії стало залучення їх до співпраці з повітовою НК як таємних співробітників. При цьому чекісти взяли під заставу не лише їхнє особисте життя, а й життя їхніх родин⁴².

1 травня 1921 р. був заарештований Микита Гончарук — колишній повстанець загону отамана С. Заболотного. За постановою від 28 червня 1921 р. колегії Балтської повітової НК його було засуджено до п'яти років концтабору. В обвинувальному висновку в слідчій справі помічник уповноваженого в боротьбі з бандитизмом Балтської повітової НК Капустін пропонував звільнити М. Гончарука з-під варти як такого, що 26 квітня 1921 р. добровільно склав зброю за амністією V Всеукраїнського з'їзду Рад⁴³.

Загін отамана Лисиці (Олександра Цюпи) оперував у 1920–1922 рр. в Житомирському повіті Волинської та Радомишльському повіті Київської губерній. 1 липня 1921 р. частина повстанців разом з отаманом склали зброю, спокусившись амністією. Архівно-кримінальна справа № 4977 містить протокол засідання колегії Волинської губНК від 1 липня 1921 р. з рішеннями про амністію присутніх на заході повстанців отамана Лисиці: Павла Бондарчука, Леонтія Васяновича, Федора Васяновича, Афанасія Дученка і Андрія Страдкевича. Відомостей про подальшу долю повстанців у справі немає. Отамана Лисицю 22 липня було заарештовано за доносом про нещирість його каяття. Постановою колегії особливого відділу КВО від 21 вересня 1921 р. О. Цюпу засуджено до розстрілу. Чекати вироку отаман не став і втік із в'язниці КВО, відбувшись пораненням. Три дні він лікувався й переховувався в монастирі, повернувся додому і з початку грудня 1921 р. знову очолив повстанців. 27 січня 1922 р. загинув у бою під час проведення чекістсько-військової операції⁴⁴.

⁴² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 5356.

⁴³ Там само, спр. 4311.

⁴⁴ Там само, спр. 4977, 5471.

Ще в грудні 1920 р. амністії, проголошеній 55-ю дивізією Червоної Армії, піддався Нестор Зеленський — повстанець отамана Кваші, після чого на нього чекала спокута: служба в Червоній Армії. Надалі він захворів, лікувався і проживав вдома легально, але до своєї військової частини не повернувся. 29 травня 1921 р. був заарештований. Постановою колегії Кременчуцької губНК від 19 серпня 1921 р. засуджений до розстрілу⁴⁵.

Дезертир Червоної Армії Андрій Чорний у серпні-вересні 1920 р. перебував у загоні отамана Деркача, звідки також втік. Був заарештований 16 серпня 1921 р. Постановою колегії Чигиринської повітової НК від 30 вересня 1921 р. засуджений до трьох років концтабору. В обвинувальному висновку чекісти пропонували його розстріляти як такого, що не з'явився добровільно по амністії⁴⁶.

Загалом дослідження документів архівно-кримінальних справ підводить до висновку: у період Української революції 1917–1921 рр. національна ідея не встигла глибоко охопити селянські маси. Це стало однією з причин, чому в 1921 р., попри героїчну жертвовність численних патріотів, загальне анти-більшовицьке повстання в Україні не мало перепективи.

До повстанських загонів селяни йшли часто не свідомо, а за проголошеною отаманами примусовою мобілізацією, або ж ухиляючись від примусової мобілізації до лав Червоної Армії чи реагуючи на конфіскацію більшовиками продуктів харчування й майна. Основними мотивами їхнього перебування серед повстанців були страх перед покаранням за дезертирство, пошук захисту й притулку, а також помста більшовикам за переслідування та руйнування їхніх господарств. Водночас, страх за долю рідних, бажання вберегти від погрому власні господарства та сподівання на обіцяну амністію спонукали селян самовільно залишати повстанські заgonи. Проблема дезертирства серед повстанців була актуальнішою, ніж у частинах Червоної Армії, а загальна чисельність повстанців у загонах завжди була умовною. Рядові повстанці не відзначалися свідомістю

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 4716.

⁴⁶ Там само, спр. 4700.

борців за національне визволення й часто просто ставали заручниками обставин.

Показовою була групова справа № 8476 на повстанців загону отамана Кочубея, які в середині жовтня 1921 р. на Полтавщині потрапили в оточення частин Червоної Армії і, за вказівкою отамана, добровільно склали зброю, сподіваючись на амністію. Майже всі фігуранти справи, як переслідувані дезертири, попередньо перебували в інших загонах: в отаманів Махна, Брови, Каленика, Бориса, Мирного, Кудрявцева й Маслака. Заарештований Стефан Крупій у показаннях від 19 жовтня 1921 р. висловив поширену серед повстанців основну причину їхнього перебування в антибільшовицькому таборі:

«Переконань суто партійних, якоїсь партії, у мене не було, а просто провинився перед владою як дезертир, що і потягло на подальші злочини, бо боявся, щоб не розстріляли»⁴⁷.

Готовність до співпраці з НК не завжди гарантувала щойно амністованим навіть відстрочення покарання. Так, у справі № 8371, як дезертири Червоної Армії та повстанці отаманів Махна, Брови, Огаркова, Резника й Величка, проходять 37 мешканців с. Знаменівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Повстанське життя цих людей складало від кількох тижнів до кількох місяців у другій половині 1920 р., після чого вони, переважно, перехувалися. У жовтні–листопаді 1921 р. повітове політбюро загітувало 27 селян до добровільного складання зброї за амністією, для частини з них вже не першої. В агітації допомогли три активісти — колишні повстанці, яких залучено до співпраці як таємних співробітників та інформаторів. Всі підписали стандартні зобов'язання про відмову від подальшої участі в «бандитизмі» та сприяння політбюро в його ліквідації, заповнили анкети реєстрації повстанців, що добровільно склали зброю за амністією. Але за кілька днів, 12 листопада, їх та інших викритих ними колишніх повстанців було підступно заарештовано. За вироком від 18 листопада 1921 р., 29 фігурантів справи (з двома активістами включно) засуджено

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8416, арк. 58 зв.

до розстрілу, одного мобілізовано до Червоної Армії, трьох убито за спробу втечі з-під арешту, троє втекли і були занесені до «списку розшукуваних бандитів», брата одного з останніх взято заручником.

Справа містить дві доповіді Новомосковського політбюро до підвідділу боротьби з бандитизмом Катеринославської губНК про планування й завершення операції з «ліквідації бандитизму» в регіоні, а також зазначені анкети й зобов'язання амністованих та інформаторів політбюро. У підсумковій доповіді політбюро, зокрема, звітувало про повне очищення с. Знаменівки від «бандитизму» та просило відрядити туди політпрацівників для обробки волості.

Окрему категорію «повстанців» склали кримінальні злочинці. Вони комфортно почувалися в атмосфері війни та хаосу, часто провокували безглузді погроми й насильство, компрометуючи ідейних повстанців. Про насторожене ставлення до них провідників повстанського руху свідчив отаман Хмара в показаннях про розбудову антибільшовицької підпільної організації Летичівського повіту. На свідомих повстанців він покладав відповідальність за влиття до активних загонів «кримінального елемента» і, водночас, за недопущення останнім компрометації організації. Всі винні у скоєнні пограбувань населення підлягали рішучому винищенню⁴⁸.

За несприятливих обставин такі «патріоти» першими складали зброю й погоджувалися на обіцяну амністію, йдучи на співпрацю з НК на будь-яких умовах. Так учинив один із фігурантів вже згадуваної справи на повстанців отамана Кочубея — донський селянин Захар Дроздов. З анкетних даних до протоколу допиту від 24 листопада 1921 р. про нього відомо таке: мав попередню судимість за «вбивство урядника», три місяці перебував у в'язниці, після чого був взятий на поруки і звільнений. Сам З. Дроздов свідчив про тримісячну повстанську діяльність у загоні отамана Брови, амністування в листопаді 1920 р. у м. Таганрог, подальшу службу в особливому відділенні КВО і в Павлоградському політбюро. Згадував він також про власно-

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 5455, т. 1, арк. 32.

ручне вбивство отамана Матвієнка та інших «бандитів», пояснював причину невиконання доручення вбити отамана Брову й запевнював у своїй «непохитній відданості радянській владі». До справи долучені посвідчення З. Дроздова як співробітника особливого відділення КВО, видані 6 та 26 вересня 1921 р. Проте всі запевняння й «подвиги» «сексота» не переконали Полтавську губНК у його благонадійності, а попередньо застосована до нього амністія виявилася короткотерміною. За показаннями свідків Дроздова було обвинувачено у «бандитизмі та антирадянській агітації» і, разом з іншими повстанцями, 8 грудня 1921 р. засуджено до розстрілу⁴⁹.

У документах архівно-кримінальної справи на повстанця Потапа Загребельного йдеться про перебування восени 1920 р. у загоні отамана Дерев'яги. 20 вересня 1921 р. його було амністовано Первомайським повітовим НК, але вже 23 вересня заарештовано за доносом «сексота» й обвинувачено в агітації проти продподатку. Постановою від 12 грудня 1921 р. колегія Одеської губНК винесла П. Загребельному, як «бандиту-рецидивісту», смертний вирок⁵⁰.

Улюбленим прийомом співробітників НК було здійснення психологічного тиску на заарештованих повстанців. Спочатку навіть за незначну провину їм оголошували неадекватно суворе покарання, а потім його суттєво пом'якшували, прагнучи таким чином підкреслити гуманність і великодушність радянської влади. Так, 28 грудня 1921 р. велика трійка Миколаївської губНК винесла смертний вирок частині селян, підозрюваних у зв'язках із повстанцями отамана Жадіка, але потім взяла до уваги їхнє незаможницьке походження і пом'якшила вирок до п'яти років концтабору. А одного з селян після попередньо оголошеного присуду — п'ять років концтабору — було звільнено застосуванням амністії на відзначення 4-ї річниці Жовтневої революції⁵¹.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8416, арк. 174–180, 183–183 зв., 198–199 зв., арк. 217 (конверт).

⁵⁰ Там само, спр. 7705.

⁵¹ Там само, спр. 8476, арк. 1.

Як бачимо, долі повстанців залежали не стільки від самих вимог суворого «робітничо-селянського» правосуддя, скільки від суб'єктивного трактування їх слідчими й судовими органами. Випадки, коли думки цих органів про міру покарання кардинально розходилися, були непоодинокими. В обвинувальному висновку слідчі вимагали суворішого чи легшого покарання, а остаточний вирок виносився абсолютно протилежний. Одночасна можливість застосування до підсудних і чергової амністії, і «червоного терору» ставила «народних» слідчих та суддів перед нелегким вибором, який вони здійснювали, керуючись звичайною людяністю, пропагандистським трюком чи винятково «революційною правосвідомістю». За аналогічну провину, наприклад потрапляння під примусову мобілізацію і тимчасове пасивне перебування серед повстанців, селянин міг бути і звільнений чи амністований, і позбавлений волі на незначний строк, і розстріляний. На суб'єктивні рішення вершителей селянських доль впливало також багато об'єктивних чинників: оперативна обстановка в місцевості, де здійснювалося більшовицьке правосуддя; останні розпорядження безпосереднього й вищого керівництва про необхідність винесення заарештованим повстанцям м'якших чи суворіших вироків тощо.

Водночас із продовженням дії амністії V Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК навесні, влітку і восени 1921 р. впроваджував у життя інші загальні та спеціальні амністії.

Так, 27 квітня було ухвалено постанову «Про першотравневу амністію». Вона була обмеженою і стосувалася лише тих, хто заслужував на покарання строком до одного року позбавлення волі та вже його відбував, і кому до повного відбуття покарання залишилося менше одного року⁵². Попри всю обмеженість, ця амністія стосувалася також і «винних у бандитизмі». Згідно з п. 10 згаданої інструкції НКЮ УСРР від 10 березня 1921 р., винними були як самі «бандити», так і їхні «посібники, переховувачі та інші причетні до бандитизму особи», тобто ті, хто нагодував чи спорядив повстанця, не доніс на нього владі, інформував про небезпеку тощо.

⁵² Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 142.

11 травня, з нагоди підписання 18 березня Ризького мирного договору УСРР з Польщею і його ратифікації 17 квітня надзвичайною сесією ВУЦВК, видано декрет «Про амністію польським громадянам», за яким поляки після визнання польського громадянства підлягали звільненню від покарання та відповідальності за всі злочини, окрім загальнокримінальних. Кримінальні злочинці одержали право на депортацію до Польщі, але, у разі їхньої особистої на те відмови або відмови польської влади їх прийняти, — на скорочення покарання на строк не більше п'яти років позбавлення волі від дня видання цього акту амністії⁵³.

25 травня 1921 р. була оприлюднена постанова ВУЦВК УСРР «Про порядок застосування амністій по вироках, що були на розгляді ВУЦВК у порядку помилування». Документ надавав роз'яснення судовим установам про необхідність у разі одночасного застосування до в'язня актів амністії та помилування керуватися вигіднішим для нього рішенням. Однак ВУЦВК залишив за собою право на підготовку постанов про заборону застосовувати амністію щодо персонально вказаних в'язнів⁵⁴.

29 червня прийнято постанову «Про застосування кримської амністії від 1 травня 1921 р. на території УСРР». За цією постановою підлягали негайному звільненню уродженці й мешканці Криму, які відбували покарання в Україні за «контрреволюційну» діяльність за місцем народження і проживання. Першотравнева амністія в Криму після попередніх тотальних репресій місцевої НК стала першим актом широкого помилування представників збройної антибільшовицької опозиції. Право на повну амністію отримали цілі села, обвинувачені в антирадянських виступах в 1918–1919 рр.; колишні військово-службовці армії адмірала П. Врангеля; учасники антибільшовицького Білого та Татарського повстанських рухів⁵⁵.

У зв'язку із введенням в Україні з осені 1921 р. продподатку замість продрозкладки, 14 вересня ВУЦВК ухвалив постанову

⁵³ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 142–144.

⁵⁴ Там само. – С. 144–145.

⁵⁵ Там само. – С. 145–147.

«Про ліквідацію кримінальних справ, пов'язаних із продрозкладкою». Це стало вагомою причиною відсторонення значної частини населення від підтримки повстанського руху. Відтепер всі селяни, засуджені за ухилення від продрозкладки, підлягали звільненню від подальшого відбуття покарання, а проваджені на той час відповідні слідчі справи — припиненню⁵⁶. Таким чином, більшовицька влада зробила важливий крок до примирення, на яке виснажені репресіями, голодом і розрухою селяни у переважній більшості погодилися.

Зважаючи на значущість для селян останньої постанови, на перший погляд викликає подив запізнілий термін її впровадження в Україні. Адже ще 21 березня 1921 р. Всеросійський ЦВК ухвалив декрет про заміну продовольчої і сировинної розкладки натуральним податком і вже 27 березня відповідну постанову було ухвалено в Харкові. 29 квітня НКЮ РСФРР видав постанову «Про припинення справ про порушення розкладки й несплату надзвичайного податку», яка, попри окремі суттєві обмеження в застосуванні, випередила аналогічну постанову ВУЦВК на чотири з половиною місяці⁵⁷. Це сталося, незважаючи на поширену практику майже одночасного дублювання в Москві та Харкові ключових законодавчих і розпорядчих актів.

20 вересня 1921 р. Всеросійський ЦВК ухвалив декрет «Про поширення дії амністії, проголошеної V Всеукраїнським з'їздом Рад, на засуджених українськими судовими та адміністративними установами, котрі відбувають покарання в межах РСФРР». Зазначеним декретом здійснено дублювання частини положень постанови ВУЦВК від 5 березня стосовно підданих амністії українських повстанців⁵⁸. Підготовку документа затримано, очевидно, з міркувань якнайдовшої ізоляції «політбандитів» подалі від України.

З нагоди відзначення «4-ї річниці Жовтневої революції» Всеросійський ЦВК ухвалив одразу дві святкові амністії: спе-

⁵⁶ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 147.

⁵⁷ Там само. – С. 89; Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – С. 344–345.

⁵⁸ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 90.

ціальну у вигляді декрету від 3 листопада 1921 р. «Про амністію особам, які брали участь, як рядові солдати, в білогвардійських військових організаціях» і загальну — декрет від 4 листопада 1921 р. «Про амністію»⁵⁹.

Власну святкову постанову ВУЦВК підготував 7 листопада 1921 р., в розпал Другого зимового походу Армії УНР. Цього дня Волинська група відчайдушно штурмувала стратегічно важливу станцію Коростень. Саме тому про дублювання в Україні відповідної спеціальної амністії не могло бути й мови. Амністія була лише загальна й передбачала звільнення від покарання тільки робітників і селян, яким вже призначено або передбачено позбавлення волі на п'ять років і менше, а також командирів і солдат Червоної Армії пролетарського походження, винних у дезертирстві та інших проступках і злочинах, за винятком шпигунства, державної зради, контрреволюції, бандитизму та великих розкрадань народного надбання. Засудженим на більш тривалі строки позбавлення волі покарання скорочувалося до п'яти років⁶⁰.

Водночас, п. 5 постанови застерігав від застосування цієї амністії до осіб, котрі скоїли злочин після попередніх амністій і помилувань, а також до кримінальних рецидивістів, шпигунів і державних зрадників. А п. 3 виданої одночасно з постановою інструкції НКЮ УСРР «Про застосування амністії до IV річниці Жовтневої революції» наголошував на тому, що амністія взагалі не поширюється на осіб, засуджених до вищої міри покарання і таких, кому смертний вирок передбачено⁶¹.

Повернення 25 листопада 1921 р. до Польщі й подальше інтернування Подільської групи завершило Другий зимовий похід Армії УНР. Вагомою причиною неготовності населення України підтримати Листопадовий рейд національної армії стало ефективне застосування більшовиками до селян перевереного методу «батога і пряника» — нещадних репресій і підступних амністій.

⁵⁹ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 91–94.

⁶⁰ Там само. – С. 147–148.

⁶¹ Там само. – С. 148, 315–317.

По завершенні походу до таборів інтернованих у Польщі та Румунії зачистили більшовицькі комісії з пропозиціями до українських вояків повернутися на батьківщину. Підставою для цього стала ухвалена ВУЦВК 30 листопада постанова «Про амністію робітникам і селянам, які служили у ворожих арміях і перебувають за кордоном». Повна амністія, як і у відповідному декреті ВЦВК від 3 листопада для російських військових емігрантів, гарантувалася лише робітникам і селянам УСРР — рядовим учасникам громадянської війни в складі армій П. Скоропадського, С. Петлюри, А. Денікіна, П. Врангеля та інших ворогів «робітничо-селянської» влади. Амністію представникам командного складу цих армій Народний комісаріат іноземних справ мав право надати «в окремих випадках за індивідуальним клопотанням»⁶².

У відповідь на більшовицьку агітацію і пропаганду військово-командування Армії УНР закликала інтернованих військово-службовців не піддаватися на провокації, метою яких була демонстрація перед західними країнами величчя радянської влади. У палких відозвах представники українського військового керівництва застерігали вояків пам'ятати про трагедію Базару:

«Панове! З вами говоритимуть представники чекістів, комісарів... До вас звертатимуться ті, на чийх руках ще не висохла кров 359 українців, замордованих у м. Базар, і сотень тисяч замордованих в інших місцях»⁶³.

Більшовики ж поставили за мету не лише забезпечити південні й західні кордони УСРР від спроби організації нового вторгнення інтернованих військ УНР, але й завершити справу остаточного ослаблення й розколу української політичної та військової еміграції. Цьому мала сприяти нова постанова ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. «Про амністію в доповнення до постанови ВУЦВК від 30 листопада 1921 р.»⁶⁴ Повну особисту

⁶² Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 149.

⁶³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. 4465, оп. 1, спр. 237, арк. 20.

⁶⁴ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 149–151.

амністію даровано всім громадянам України, хто воював проти радянської влади в складі ворожих армій, внаслідок чого опинився за кордоном. Їм надавалася можливість якнайшвидшого повернення на батьківщину на загальних із військовополоненими підставах.

Розробники нової постанови сподівалися, що широка амністія заспокоїть і схилить на бік радянської влади ширші й активніші прошарки української еміграції й упередить масову контрагітацію. Окремою статтею постанови на Народний комісаріат іноземних справ покладалося зобов'язання вжити термінових заходів щодо якнайширшого оповіщення про амністію емігрантських кіл за посередництвом урядів тих держав, де вони перебувають.

Водночас усім колишнім генералам, командувачам армій, членам українських «самозваних урядів» і членам ЦК усіх «антирадянських» партій та організацій дозвіл на в'їзд на територію УСРР дозволявся за їхнім особистим клопотанням і лише за умови «дійсного прояву ними щирого розкаяння». На П. Скоропадського, С. Петлюру, Ю. Тютюнника, Н. Махна, П. Врангеля, О. Кутепова і Б. Савинкова амністія не поширювалася взагалі. Їх було проголошено поза законом як «закоренілих злочинців проти свободи українського трудового народу, непримирених ворогів робітників і селян України»⁶⁵.

На думку більшовиків, масового відгуку рядових солдат розбитих ворожих армій на попередній заклик повернутися до України за амністією від 30 листопада 1921 р. не сталося лише тому, що білогвардійське командування «приховали цей високий акт милості робітничо-селянської влади, перекутили його смисл наговорами про очікувані репресії тих, хто повернеться в Україну»⁶⁶.

Попри відновлення партизанських акцій на Правобережжі навесні 1922 р., антибільшовицький повстанський рух вже не становив очевидної загрози зміцнілому режиму. Для остаточної ліквідації опору вистачало оперативних і репресивних за-

ходів, необхідність застосування до повстанців спеціальних амністій відпала. Окрім того, багато з них встигли відчути на собі оманливість і підступність більшовицьких амністій, а тому провадили відчайдушну боротьбу до кінця. Так, за підсумком піврічної роботи ДПУ УСРР, у січні–червні 1922 р. на території України були вбиті 53, заарештовані 69 отаманів і, відповідно, 830 та 2049 рядових повстанців. Добровільно з'явилися лише 6 отаманів і 73 повстанці⁶⁷.

Наступні більшовицькі амністії проголошувалися традиційно до державних свят з метою пропаганди й розвантаження місць ув'язнення і стосувалися, переважно, робітників, селян і червоноармійців.

Так, за постановою від 3 травня 1922 р. «Про пом'якшення долі ув'язнених», першотравневій амністії підлягали всі робітники й селяни, які відбули четверту частину покарання, окрім засуджених за тяжкі злочини, зокрема «політичний бандитизм» і контрреволюцію. За постановою про амністію від 4 листопада 1922 р. з нагоди «5-ї річниці Жовтневої революції» звільненню підлягали всі засуджені за крадіжки, привласнення й розтрату харчів для власного споживання, скоєні з 15 жовтня 1921 р. до 15 жовтня 1922 р. у районах, визнаних постраждалими від голоду, а також засуджені до одного року позбавлення волі включно. Триваліші покарання скорочено на третину — половину строку. Амністія не поширювалася, зокрема, на осіб, засуджених за «тяжкі контрреволюційні злочини». За постановою від 7 березня 1923 р. підлягали звільненню від відповідальності громадяни, які раніше ухилялися від загального обліку військовозобов'язаних, але з'явилися на загальний переоблік у 1923 р. Наступна постанова від 21 березня обумовлювала дострокове звільнення від покарання жінок з нагоди Дня робітниць (8 березня)⁶⁸.

Президія ЦВК СРСР 17 серпня 1923 р. ухвалила постанову про амністію на відзначення створення СРСР. Постанова обумовлювала повну й часткову амністію робітникам, селянам,

⁶⁵ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 151.

⁶⁶ Там само. – С. 150.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 254, арк. 74.

⁶⁸ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 151–156.

демобілізованим червоноармійцям, порушникам кордону, залізничникам і дрібним службовцям за злочини, скоєні внаслідок голоду, безробіття і скрутного матеріального становища; червоноармійцям за дезертирство, порушення уставу караульної служби і дрібні військові злочини; особам, засудженим у справах про вилучення церковних цінностей і про приготування та збут спиртних напоїв⁶⁹.

На час виходу святкової амністії в прикордонних з Польщею районах Правобережної України тривали активні партизанські акції під проводом командувача повстанськими загонами та організаціями Правобережжя полковника Я. Орла-Гальчевського. Мабуть не випадково п. 1^а амністії з-поміж усіх учасників антирадянських заходів передбачав звільнення або скорочення строку ув'язнення лише для робітників і селян, які брали участь у цих заходах невідомо й були засуджені в адміністративному порядку станом на 1 червня 1922 р. На ініціаторів, організаторів і керівників цих заходів амністія не поширювалася⁷⁰.

Спроби української політичної еміграції та місцевих патріотів реанімувати повстанський рух в УСРР були приречені. Однак подальша антибільшовицька діяльність асоціювалася з іменем колишнього начальника ППШ та командувача Повстанської армії Ю. Тютюнника. Відтак, справою честі для ДПУ УСРР стало організувати «добровільний перехід» останнього на бік радянської влади. Генерал-хорунжого Ю. Тютюнника було виведено з території Румунії до УСРР 17 червня 1923 р. внаслідок ефективної чекістської операції. Його було запрошено на зустріч у прикордонному с. Вихватнівці з керівниками нібито створеного в Києві нового повстанського центру — «Вищої військової ради» і схоплено відразу ж після переправи на радянський берег Дністра. Ю. Тютюнника було схилено до публічної відмови від боротьби проти радянської влади, після чого 28 грудня 1923 р. його, попри попередньо деклароване перебування поза законом, амністовано президією ВУЦВК за клопотанням органів ДПУ УСРР. Все це призвело до

⁶⁹ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 56–57.

⁷⁰ Там само. – С. 57.

дезорганізації українського національного руху в еміграції, повернення в Україну відомих повстанських діячів Павла Бондаренка, Митрофана Очеретька, Йосипа Добротворського та інших, припинення збройної боротьби деякими повстанськими формуваннями⁷¹.

Проголошення вищим партійно-державним керівництвом УСРР з квітня 1923 р. курсу на «українізацію» суспільства повернуло обличчям до влади значну частину української інтелігенції, а запровадження з травня того ж року нової економічної політики дало надію на досягнення власного добробуту селянам. Однак лише в березні 1926 р. ДПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку — «політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема»⁷².

Вінцем показової більшовицької великодушності стала широка загальна амністія на відзначення «10-річчя Жовтневої революції». Про доручення президії ЦВК СРСР пом'якшити покарання всім засудженим, за винятком активних діячів антирадянських політичних партій, злісних розтратників і хабарників, попередньо було проголошено п. 10 «Маніфесту до всіх робітників, працюючих селян, червоноармійців Союзу РСР, до пролетарів усіх країн і пригноблених народів світу», прийнятого за постановою ЦВК СРСР від 15 жовтня 1927 р.⁷³

Анонсовану постанову про святкову амністію президія ЦВК СРСР ухвалила 2 листопада. Амністія поширювалася на всі верстви населення й на всі, окрім визначених маніфестом, категорії засуджених. Її положеннями обумовлено заміну смертного вироку на 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією, нехайне й передбачене відбуттям половини строку покарання

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 605; Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 155.

⁷² ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 222, арк. 37; Архієрейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. – С. 87–127.

⁷³ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – С. 61.

дострокове звільнення, повернення із заслань, скасування штрафів, зняття судимостей тощо⁷⁴.

Зокрема, за п. 4 звільненню від подальшого перебування під вартою підлягали всі трудящі, засуджені за вироками судів чи адміністративних органів за контрреволюційну діяльність у роки громадянської війни до 1 січня 1923 р. Для засуджених органами ОДПУ СРСР п. 6 обумовлено загальне скорочення строку позбавлення волі на третину, а за державні злочини і збройний розбій — на чверть. Пункт 7 передбачав зняття з особливого обліку всіх колишніх офіцерів і військових чиновників білих армій, що, з огляду на наступні репресії стосовно останніх, було лише декларацією про наміри⁷⁵.

Тексти постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію» та інструкції НКЮ УСРР про застосування цієї постанови, а також тексти документів з архівно-кримінальних справ, що розкривають особливості застосування більшовиками відповідної амністії, наведено в додатку за хронологією. Документи однієї справи подано підряд. Їх спільну хронологію визначено за датою винесення вироку. Саме в такій послідовності документи згадуються в даній статті.

№ 1

Постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію»

5 березня 1921 р.

ОБ АМНИСТИИ

Постановление V Всеукраинского съезда Советов
(СУ РКПУ 1921 г. № 3, ст. 90)

Впервые собранный после победоносно совершенной геройскими подвигами Красной Армии долгой и упорной войны с регулярными белогвардейскими силами, V Всеукраинский Съезд Советов, находя нужным принять все меры к усилению беспощадной борьбы со всеми видами продолжающей вести свою разрушительную работу контрре-

волюции, в то же самое время считает желательным предоставить всем нарушившим свой долг перед рабоче-крестьянской республикой возможность обращения на путь честного и добросовестного труда, а потому определяет:

1. Виновных в бандитизме, если они добровольно явятся в распоряжение местных властей не позднее 15 апреля сего года, сдадут все имеющееся у них оружие и дадут обязательство не принимать участия в вооруженных выступлениях против советской власти, — от ответственности освободить.
2. Граждан УССР, а также всех, имевших на ее территории постоянную оседлость, эмигрировавших за границу во время гражданской войны и в связи с нею, если они возвратятся на территорию УССР, добровольно явятся в распоряжение советской власти и дадут искренно обязательство стать лояльными гражданами УССР, — от ответственности освободить.
3. Совершивших до дня издания настоящей амнистии проступки или преступления, по которым в судебном или административном порядке уже определены, или могут быть уже назначены взыскания, кроме высшей меры наказания и лишения свободы, — от ответственности освободить.
4. Лицам, совершившим до дня издания настоящей амнистии преступления, по которым в судебном или административном порядке уже определена, или должна быть назначена высшая мера наказания, искренно раскаявшимся в своих преступлениях перед рабоче-крестьянской властью, — заменить таковую лишением свободы на пять лет.
5. Всем совершившим до дня издания настоящей амнистии преступления, по которым в судебном или административном порядке уже назначено или может быть назначено лишение свободы на срок свыше пяти лет и иные взыскания, по степени тяжести им соответствующие, — заменить таковые лишением свободы на пять лет.
6. Осужденным в судебном или административном порядке к лишению свободы на пять лет и менее по обвинению в контрреволюции, государственной измене, шпионаже, должностных преступлениях, спекуляции, совершенном с корыстной целью убийстве, разбое, грабеже, изнасиловании, составлении фальшивых документов и в подлоге — понизить наказание на одну треть.

⁷⁴ Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. — С. 61–63.

⁷⁵ Там само. — С. 62.

7. Всех совершивших до дня издания настоящей амнистии иные, чем указанные в ст. 6 амнистии преступления, по которым в судебном или административном порядке уже назначены или могут быть еще назначены наказания, — лишение свободы на пять лет или менее, — от ответственности освободить.
8. На кулаков, заключенных в концентрационные лагеря по инициативе комитетов незаможных селян, амнистия распространяется только в случаях соответствующих постановлений комитетов незаможных селян.
9. Действие настоящей амнистии распространить на лиц, ранее воспользовавшихся льготами, дарованными в форме или уменьшения наказания по специальному постановлению ВЦИК или амнистии, если предоставленные им льготы менее тех, которые дарованы настоящей амнистией, но с тем, чтобы к означенным лицам была применена одна амнистия более льготная.
10. Действию настоящей амнистии подлежат как гражданские, так и военные лица, независимо от того, общим или военным установлениям подведомственны или уже рассмотрены совершенные ими проступки и преступления.
11. Применение настоящей амнистии возложить на те судебные или административные установления, коими уже наложены взыскания или от коих зависит их наложение. В случае, если подлежащие установления, компетентные в применении амнистии, окажутся упраздненными, или переведенными за пределы УССР, применение амнистии возложить на те местные судебные или административные установления, к ведению коих отнесены дела соответствующего вида.
12. Общий надзор за применением амнистии возложить на Народный Комиссариат Юстиции, коему поручить разработать и издать подробную инструкцию в развитие положений настоящей амнистии.
13. Настоящая амнистия вводится в действие по телеграфу.

Опуб.: Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. — М., 1959. — С. 140–142.

№ 2

Інструкція Народного комісаріату юстиції про застосування постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію»

10 березня 1921 р.

О ПРИМЕНЕНИИ АМНИСТИИ
V ВСЕУКРАИНСКОГО СЪЕЗДА СОВЕТОВ

Инструкция Народного Комиссариата Юстиции УССР
от 10 марта 1921 г.
(СУ РКПУ 1921 г. № 3, ст. 91)

Настоящим Народный Комиссариат Юстиции предлагает всем губотюстам, ревтрибуналам, нарсудам, чека, особым отделам, реввоенрибуналам, нарсудам, ревжелдортрибуналам и иным судебным и административным установлениям при применении амнистии V Всеукраинского Съезда Советов Рабоче-Крестьянских и Красноармейских депутатов руководствоваться следующими правилами:

1. Днем издания настоящей амнистии является 5 марта 1921 года, потому амнистия подлежит применению в отношении лиц, совершивших преступления или проступки до 5 марта с. г. исключительно, поскольку в ней не указано иного срока для некоторых групп преступников, как например, виновных в бандитизме, добровольно явившихся в распоряжение власти (ст. 1 амнистии), эмигрировавших за границу (ст. 2); в отношении этих групп надлежит руководствоваться специальными указанными в амнистии сроками.
2. Амнистия подлежит неуклонному применению в случаях, в ней определенных, причем судебные и административные установления не вправе отказывать в применении амнистии при наличии обстоятельств, в зависимости от которых поставлено ее применение.
3. Размер предоставляемых амнистией льгот точно определен последней, поэтому судебные и административные установления должны строго руководствоваться при применении льгот правилами, содержащимися в амнистии, и разъяснениями настоящей инструкции.
4. Во всех сомнительных случаях при применении льгот постановления амнистии должны быть истолкованы в пользу виновных.
5. В случаях когда вопрос о применении амнистии ставится в зависимость от принесения виновным искреннего раскаяния и искрен-

ность последнего вызывает сомнение, подлежащие суды и административные установления вправе руководствоваться удостоверениями комнезаможей, коммунистических ячеек и иных пролетарских организаций по вопросу о том, насколько можно доверять искренности раскаяния виновного.

Примечание. Встречающие надобность в удостоверениях пролетарских организаций судебные и административные учреждения сносятся непосредственно с последними по указаниям лиц, приносящих раскаяние.

6. Из совершивших преступления или проступки лиц, на которых распространяется амнистия, выделены в особые группы: явившиеся в распоряжение властей виновные в бандитизме, эмигрировавшие за границу в связи с гражданской войной и кулаки, заключенные в концентрационный лагерь по представлению комнезаможей. В отношении этих последних групп следует руководствоваться не общими, а специальными о них правилами, содержащимися в амнистии, причем эти правила, как ограничительные, не подлежат распространительному толкованию.
7. Из числа означенных в ст. 1 амнистии лиц, виновных в бандитизме, подлежат освобождению от ответственности только те, которые добровольно явятся в распоряжение местных властей не позже 15 апреля с. г., сдадут все имеющееся оружие и дадут обязательство не принимать участия в вооруженных выступлениях против советской власти.
8. Виновные в бандитизме, преступная деятельность которых прекращена мерами власти или населения путем или помещения виновных в места заключения или отдачи их на поруки и т. п. мерами, подлежат действию правил, содержащихся не в ст. 1 амнистии, а в иных статьях, предусматривающих общие льготы для виновных.
9. Виновные в бандитизме, прекратившие свою преступную деятельность вследствие искреннего раскаяния и до издания амнистии возвратившиеся к мирному труду, не подлежат привлечению к ответственности.
10. Выражение «виновные в бандитизме» обнимает как самих бандитов, так равно и их пособников, укрывателей и других прикосновенных к бандитизму лиц; все эти лица подлежат действию уста-

новленных для виновных в бандитизме правил амнистии на одинаковых с бандитами основаниях.

11. Эмигрировавшие за границу во время гражданской войны и в связи с ней граждане УССР или имевшие на ее территории постоянную оседлость, согласно ст. 2 амнистии, не подлежат ответственности при указанных в означенной статье условиях. Употребленное в этой статье выражение «в связи с гражданской войной» надлежит относить к лицам, виновным как в уклонении от участия в гражданской войне на стороне трудящихся, так и в участии в ней на стороне врагов рабоче-крестьянского правительства.
12. Срок для явки эмигрировавших за границу не указан, поэтому следует применить к ним означенные в ст. 2 льготы, если не последует особого по этому поводу постановления рабоче-крестьянского правительства УССР.
13. Осужденных приговорами судов или постановлениями административных установлений к иным взысканиям, чем высшая мера наказания или лишение свободы, надлежит согласно ст. 3 амнистии освободить от ответственности.
К числу указанных в этой статье взысканий, иных чем высшая мера наказания или лишение свободы, относятся: штрафы, конфискации, высылки и т. п. взыскания, примерно перечисленные в ст. 25 Руководящих начал по уголовному праву УССР, как взыскания низшие по степени тяжести в сравнении с лишением свободы.
14. В сомнительных случаях при разрешении вопроса: является то или иное взыскание ниже лишения свободы — следует руководствоваться социалистическим правосознанием.
15. Смертная казнь, согласно ст. 4 амнистии, не подлежит применению к совершившим преступление до 5 марта с. г., если означенные лица принесут искреннее раскаяние в своем преступлении, причем для таких искренне раскаявшихся смертная казнь должна быть заменена лишением свободы на пять лет.
16. Под указанными в ст. 5 амнистии наказаниями, по степени тяжести соответствующими лишению свободы на пять лет и более, понимаются «объявления вне закона», а также и иные наказания, каковые с точки зрения социалистического правосознания должны быть отнесены к числу названных тяжких взысканий.

17. Осужденные в судебно-административном порядке к лишению свободы на пять лет и менее, а также и лица, на которых означенные наказания могут быть наложены, разделяются на две категории: 1) виновные в контрреволюции, государственной измене, должностных преступлениях, спекуляции, совершенном с корыстной целью убийстве, в разбое, грабеже, изнасиловании, составлении фальшивых документов, подлоге и 2) виновные в иных преступлениях. Первым срок наказания сокращается на одну треть, вторые подлежат совершенному освобождению от ответственности.
18. Нарушающие интересы службы деяния разделяются на две группы: 1) дисциплинарные проступки и 2) преступления по должности. Виновные в совершении дисциплинарных проступков, хотя бы и осужденные уже к лишению свободы или только еще подлежащие действию означенной кары, должны быть совершенно освобождены от наказания.
19. Заключение в концентрационный лагерь является одним из видов лишения свободы, поэтому амнистия применяется к содержащимся в названных лагерях или подлежащим помещению в них на общих основаниях со всеми, содержащимися в домах принудительных работ, причем в отношении осужденных в упомянутой лагерь или подлежащих заключению в них до конца гражданской войны акт об амнистии устанавливает содержание в концентрационных лагерях на пять лет, если до окончания этого срока гражданская война не будет закончена.
20. Кулаки, заключенные по представлению комнезаможей в концентрационный лагерь, подлежат освобождению, или срок их заключения может быть сокращен на общих основаниях настоящего акта об амнистии, но лишь при условии, если комнезаможами будет вынесено соответствующее постановление. Кулаки, заключенные в концентрационные лагеря не по инициативе комнезаможей, могут быть освобождены из него и без соответствующего о том постановления комнезаможей.
21. При обсуждении вопроса о применении ст. 9 акта об амнистии надлежит иметь в виду также и то, что настоящая амнистия распространяется и на лиц, кои были изъяты из действия предшествующих амнистий в силу содержавшихся в последних специальных постановлений.

22. Отказ Президиума ЦИК отдельному лицу в даровании ему облегчения участи не может служить препятствием для применения к последнему амнистии.
23. Льготы, предоставленные комиссиями по разгрузке мест заключения содержащимся в местах заключения, не могут служить основанием для отказа в применении амнистии, если предоставленные этими комиссиями льготы ценнее тех, которые предоставляются по амнистии.
24. Если льготы, предоставленные комиссиями по разгрузке мест заключения, превосходят те, которые могут быть дарованы по амнистии, то виновных надлежит оставить под действием льгот, дарованных комиссиями по разгрузке мест заключения.
25. Настоящая амнистия подлежит применению как к осужденным гражданскими судами и административными установлениями, так и военно-судебными и военно-административными учреждениями.
26. При разрешении вопроса о применении амнистии не имеет значения то обстоятельство, находится ли виновный на территории УССР или РСФСР. Решающим моментом является место совершения преступлений. Если преступление совершено на территории УССР, то виновный подлежит действию амнистии, хотя бы он находился ныне за пределами территории УССР.
27. Амнистия применяется теми учреждениями, которыми наказание наложено или от которых зависит их наложение в заседаниях: 1) распорядительных во всех случаях, когда наказание уже наложено или не возникает сомнение, что по амнистии виновный должен быть совершенно освобожден от ответственности и 2) судебных — во всех остальных случаях.
28. В случаях когда суд или административное установление, от которых зависит применение амнистии, упразднены или переведены за пределы УССР, амнистия подлежит применению теми учреждениями, к ведению коих отнесены дела соответствующего вида; причем, если наказание наложено военно-судебными или военно-административными установлениями, то применение амнистии по таковым делам должно исходить от военных учреждений, когда таковые в данной местности находятся, в противном случае амнистия применяется гражданскими судами или административными установлениями.

29. При возникновении коллизий между судебными и административными установлениями по вопросу о подведомственности дел о применении амнистии таковые окончательно разрешаются судами.
30. При возникновении на местах споров между судебными учреждениями по вопросу о применении амнистии таковые передаются на разрешение местных губотюстов, по принадлежности.
31. При возникновении споров между центральными учреждениями о подведомственности им дел о применении амнистии таковые подлежат передаче на разрешение Народного Комиссариата Юстиции.
32. Делопроизводство по применению амнистии должно быть закончено в кратчайший срок.
33. Настоящая амнистия вводится в действие по телеграфу.

Опуб.: Ромашкин П. Амнистия и помилование в СССР. – М., 1959. – С. 311–315.

№ 3

Обвинувальний висновок особливого відділу ХВО в кримінальній справі на повстанця Є. Марухни про його участь у повстанському русі

11 березня 1921 р.

1921 года марта 11-го дня я, воен[ный] следователь особотделения № 2 особого отдела Харьковского военного округа Гарут Б.Г., рассмотрев следственный материал по делу № 40 по обвинению гражд. села Александровки той же волости Павлоградского уезда Екатеринославской губ. Марухны Ефрема Игнатьевича, 18 лет, в бандитизме, нашел следующее: названный Марухна был препровожден в особое отделение № 2 при отношении начальника штаба 2-й Тур[кестанской] кав[алерийской] дивизии 24-го января сего года, как перебежчик, бежавший из банды Бровы и пойманный фуражирами 4-го полка.

Допрошенный в качестве обвиняемого Марухна показал, что жил все время дома, в селе Александровке, при отце, занимаясь сельским хозяйством. Три месяца тому назад, считая со дня его ареста, в село Александровку вместе со своим отрядом прибыл бандит Брова, явился к отцу его, Марухне. Узнав, что у последнего имеется семь наделов земли, и потому считая его богатым и кулаком, стал требовать денег. Получив же, вследствие отсутствия таковых, отказ, отца поставили к

стенке и грозили ему расстрелом, если сын его, т. е. он, обвиняемый Марухна, не пойдет вместе с ним, Бровой, вследствие чего он, Марухна, принужден был присоединиться к Брове и разъезжал с его отрядом по разным селам в течение трех месяцев, пока ему не удалось на новый год по старому стилю под Луганском бежать, после чего он направился домой в село Александровку, но за 15 верст от этого села на хуторе того же названия был задержан солдатами-киргизами 4-го полка и препровожден в город Павлоград. Ездил он с Бровой из села в село по принуждению, не принимая личного участия в грабежах и насилиях над населением, и не мог бежать раньше, ибо ему сказал командир эскадрона, что в таком случае его, Марухну, и его семью предадут смертной казни. Раньше он ни в каких партиях не состоял и показывает все по чистой совести, ничего не скрывая, просит простить его невольную вину и принять его в ряды Красной Армии.

Принимая во внимание изложенное показание обвиняемого, из коего видно, что он, хотя и попав в банду Бровы и находясь в последней, по его словам, не добровольно, а под угрозой расстрела его самого и его семьи, все же, фактически, состоял в названной банде в течение трех месяцев. И потому, безусловно, он является активным участником в бандитизме. Но с другой стороны, при отсутствии в деле какого-либо обвинительного материала, имеем в виду чистосердечное признание обвиняемым его вины и просьбу принять его в Красную Армию, а равно, что обвиняемый был задержан еще 24-го января сего года, но затем, заболев тифом, до сего времени находился в госпитале на излечении. Предлагаю: следствие по делу № 40 считать законченным и следственный материал по сему делу вместе с обвиняемым Марухной Ефремом передать на рассмотрение чрезвычайной тройки при особом отделении № 2 для применения к обвиняемому меры наказания, согласно красного террора, по рассмотрению тройки.

Воен[ный] следователь [підпис]

Согласен:
Стар[ший] воен[ный] следователь [підпис]

Марта «12» дня 1921 года УТВЕРЖДАЮ:
гор. Павлоград Начособотделения № 2 [підпис]

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 3893, арк. 7.
Оригінал. Машинопис.

№ 4**Выписка з протоколу засідання надзвичайної революційної трійки особливого відділу ХВО у кримінальній справі Є. Марухни про його участь у повстанському русі***12 березня 1921 р.*

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ
ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ РЕВ[ОЛЮЦИОННОЙ] ТРОЙКИ
при особом отделении № 2 особого отдела Харьк[овского]
военного округа по делу № 40

Согласно КРАСНОГО ТЕРРОРА, при наличии ясных доказательств фактов преступления, совершенных гражданами Екатеринославской губернии Павлоградского уезда села Александровки, гр-на Марухну Ефрема Игнатьевича, 18 лет, в участии банды Махно¹ в течение трех месяцев, руководствуясь революционным правом сознания, чрезвычайная революционная тройка постановила:

подвергнуть высшей мере наказания — расстрелу.

Пред[седатель] Чрезв[ычайной] рев[олюционной] тройки [Вецгайл]

Члены: [Зиновер]
[Таранов]

С подлинным верно:

Секретарь: [підпис, печатка]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 3893, арк. 8.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 5**З обвинувального висновку особливого відділу КВО у кримінальній справі на повстанця І. Царенку про його участь у повстанському русі***3 квітня 1921 р.*

1921 года апреля 3-го дня. Я, уполномоченный особого отдела КВО Земель, рассмотрев настоящее дело за № 275 по обвинению в бандитизме Царенко Ипатия, нашел:

¹ Отамана Брову, в загоні якого перебував Є. Марухна, чекісти кваліфікували як «махновця».

Царенко Ипатий Иович, 28 лет, крестьянин Киевской губ., Каневского уезда, села Мартыновка, грамотный, беспартийный, под судом не был, арестован 28 декабря прошлого года отрядом 519-го полка в селе Мартыновка, в доме Саввы Юрченко, где было обнаружено несколько бандитов и оружие, но остальные бандиты, кроме Царенко и Юрченко, сбежали через крышу дома. [...]

Царенко был в банде Ярого, где занимал должность командира, имел в своем распоряжении около 100 кавалеристов и делал разные налеты². [...]

Царенко Ипатия, 28 лет, передать на распоряжение ревтройки при ОО для применения высшей меры наказания — расстрела, но, принимая во внимание, что преступление совершено в прошлом году, полагал бы: применить амнистию V Всеукраинского съезда Советов, опубликованную 8 марта с. г., и на основании амнистии смягчить меру наказания Царенко Ипатию, заключить его в концлагерь с применением общественных работ, сроком на пять лет [...].

ПРИМЕЧАНИЕ: по словам арестованных, Юрченко Савва расстрелян в штабе 519-го полка.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ

[підпис]*

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4294, арк. 1.
Оригінал. Машинопис.*

№ 6**Обвинувальний висновок Балтської повітової НК у кримінальній справі №702 на В. Сакалюка про його участь у повстанському русі***25 січня 1921 р.*

Я, пом[ощник] уполномоченного по борьбе с контрреволюцией Балтского секретного подотдела ОГЧК при отделе управления у[ездного] ревкома Ройз, рассмотрев дело гр-на Сакалюка Василия Харитоновича, 20-ти лет, по профессии учитель, по обвинению в соучастии в банде Заболотного, НАШЕЛ:

² Заарештований у приналежності до банди і зберіганні зброї винним себе не визнав. Його засуджено за показаннями свідків.

* Затверджено підписом начальника ОВ КВО від 7 квітня 1921 р.

Что гр. Сакалюк Василий, как видно из его личных показаний (л. д. № 12), находился в июле 1920 года в банде Заболотного и участвовал в бою под селом Красненком, где их после непродолжительного сражения разбили и рассеяли в разные стороны. В сентябре того же года он вступил в банду Кошевого и участвовал в налете на м. Песчаны, а на другой день он вместе с бандой отправился в село Гербино, где они наступали на гарнизон вышеупомянутого села, но были отбиты советскими войсками. После этого гр. Сакалюк, по его словам, ни в каких боях не участвовал, а скрывался от советской власти. Удостоверение, выданное гр. Сакалюку Савранским вол[остным] ревкомом за № 3372 (л. д. № 11), свидетельствует о том, что гр. Сакалюк, обвинявшийся в выступлениях против советской власти, согласно приказу уездтроечки за № 2, явился добровольно для регистрации и, согласно вторичного распоряжения уездтроечки за № 20, освобожден от всяких преследований и зачислен на службу в Савранский вол[остной] ревком.

Находя обвинение, предъявленное гр. Сакалюку Василию в соучастии в банде Заболотного и в активных выступлениях против советской власти, вполне доказанным и принимая во внимание, что гр. Сакалюк по профессии учитель — человек, который должен указать темному народу истинный и правильный путь и который не может быть обманут агитацией бандитов, а также, имея в виду неоднократные выступления гр. Сакалюка против советской власти,

ПРЕДЛАГАЮ:

К гр-ну Сакалюку Василию Харитоновичу, как к сознательному врагу рабоче-крестьянского правительства, применить высшую меру наказания (расстрелять). Имущество конфисковать. Дело следствием прекратить и сдать в архив.

Пом[ощник] Уполномоченного
по борьбе с контрреволюцией

[підпис]

Января 25 дня 1921 р.
г. Балта

*ГДА СБ України, ф 5, спр. 4106, арк. 28.
Оригінал. Машинопис.*

№ 7

Обвинувальний висновок політичного відділення Одеської губНК у кримінальній справі № 9295 на В. Сакалюка про його участь у повстанському загоні Заболотного

[14 квітня 1921 р.]³

Я, пом[ощник] Уполномоченного политотделения Айзенберг, рассмотрев дело по обвинению гр. Сакалюка Василия Харитоновича, крестьянина Балтского уезда Одесской губ., по профессии народного учителя, в военном дезертирстве и участии в бандах, постановил: что гр. Сакалюк действительно не явился на мобилизацию в уезде соввластью, ушел в июле 1920 г. в банду Заболотного, по его собственному признанию, участвовал в бою с советскими войсками под Красненком, что после того, как банда была разбита, он, Сакалюк, с другими бежал в лес, скрывался, а затем, он, Сакалюк, в сентябре 1920 г. уже участвует в вооруженных нападениях на небольшие советские гарнизоны, сов[етские] учреждения, терроризирует мирное население местечка Песчаны, села Гербино. Снова разбитый, он, Сакалюк, опять находит себе приют в лесу. Такой бандитский образ жизни Сакалюк ведет до тех пор, пока части дивизии не заняли компактными массами весь Балтский район, а также леса, в том числе Гетманский, и скрываться бандитам уже негде было, ввиду чего был даже штабом банды издан приказ о роспуске банды до весны. И тогда же Сакалюк вместе с другими бандитами явились на регистрацию в неделю добровольной явки бандитов, согласно приказу уездтроечки № 2. Он, Сакалюк, тогда дает сознание, своим сознанием подкупает члена Савранского волревкома, и его оставляют в должности делопроизводителя волревкома.

Вскоре, однако, после этого Балтский С/О требованием за № 10133 вызывает его, Сакалюка, в качестве арестованного и, считаясь с тем, что он, Сакалюк, как учитель, является не рядовым и случайным бандитом, а вдохновителем банды, приговаривает его к расстрелу, а дело о нем вместе с приговором отсылает в президиум ОГЧК на утверждение.

Вполне соглашаясь с тем, что Сакалюк был далеко не рядовой бандит, а вдохновитель, что, как учитель и начитанный человек, он

³ Документ підготовлено, очевидно, 14 квітня 1921 р., про що свідчить додаток до нього за цією датою.

не мог слепо пойти в банду, а пошел, вполне сознавая, что он делает. Притом он, Сакалюк, в банды уходит два раза и, следовательно, имел возможность сравнить жизнь бандита с жизнью честного гражданина. И если он все же пошел в банду, то потому, что предпочел жизнь бандита жизни честного гражданина Советской Республики. Затем определенно известно, что народные учителя сыграли самую позорную и роковую роль в петлюровско-бандитском движении: они на командных должностях, они руководят штабами, отделами агитации и пропаганды. К ним не причислят Сакалюка нет никаких оснований. Далее известно, что великодушие, проявленное амнистией V Всеукраинским съездом не воздействовало на бандитов, и в последние дни даже объявлен приказ бандитов Балтского уезда о мобилизации. Идет снова закупка лошадей и обучение строю, а черные деревни и волости снова выявляют свое антисоветское и бандитское настроение.

Ввиду изложенного, я вполне присоединяюсь к решению Балтского секретного подотдела и также считаю необходимым подвергнуть его, Сакалюка Василия Харитоновича, 20 лет, высшей мере наказания — расстрелять. Дело сдать в архив. Имущество конфисковать.

Пом[ощник] уполномоченного [підпис]

Согласен: нач[альник] политотдела [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4106, арк. 13–14 зв.
Оригінал. Рукопис.*

№ 8

Виписка з протоколу засідання колегії Одеської губНК із вироком у кримінальній справі на В. Сакалюка

15 квітня 1921 р.

ВЫПИСКА

из протокола заседания коллегии ОГЧК
от 15-го апреля 1921 г.

Поряд- ковый №	№ дела	С л у ш а л и:	П о с т а н о в и л и:
10	9295	Дело гр. Сакалюка Василия Харитоновича, 20 лет, по обвинению в участии в бандах ЗА-	Гр. САКАЛЮКА В. Х., как бандита, участвовавшего в разных бандитских выступлениях, РАССТРЕ-

БОЛОТНОГО и КОШЕ-
ВОГО, а также в во-
енном дезертирстве.

ЛЯТЬ, но ввиду его доб-
ровольной явки приго-
вор считать условным,
приговор объявить ему
публично в тюрьме, ото-
брав подписку о его рас-
каянии и о всех прежних
преступлениях. Приговор
вместе с раскаянием на-
печатать в особом воз-
звании в ОГЧК и раскле-
ить по всем уездам. Вы-
полнение поручается
политотделению. Дело
прек-ратить и сдать в
архив.

Печатка ОГЧК

С подлинным верно:
Секретарь ОГЧК: [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4106, арк. 12.
Завірена копія. Машинопис на бланку.*

№ 9

Обвинувальний висновок у кримінальній справі № 1105 на А. Безуглого та П. Безуглого про їх участь у повстанському загоні Кікота

27 травня 1921 р.

27 мая 1921 г. мною, пом[ощником] уполномоченного 3-й группы Крыловым, расследовано дело за № 1105 гр-н Безуглого Андрея Васильевича, 29 лет, и Безуглого Прокофия Лукича, 27 лет, обвиненных в бандитизме. Следствием установлено, что в первых числах января месяца 1921 г. вместе с покаявшимся Кикотем в Кременчуг явились и обвиняемые Безуглые. Их прикомандировали во 2-й батальон, откуда они, пробыв там 3–4 дня, самовольно ушли. По их словам, они ушли по случаю болезни и не явились в часть до дня ареста, т. е. до 19 мая. По всему видно, что эти люди не оценили того громадного снисхождения, какое применила к ним сов. власть, когда их амнистировала. Принимая во внимание вышеизложенное, предлагаю заключить

граждан Безуглых Прокофия и Андрея, как нераскаявшихся бандитов и дезертиров, в концлагерь на один год.

[підпис]

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4059, арк. 13 зв.
Оригінал. Рукопис.

№ 10

Витяг з протоколу засідання колегії Кременчуцької губНК у кримінальній справі з вироком П. Безуглому та А. Безуглому

30 травня 1921 р.

Выписка из протокола № 16

заседания Кременчугской губернской чрезвычайной комиссии

30 мая 1921 г.

Присутствовали: председатель Маздревич, члены: Сетин, Поляков, Конрадов, представители: губкома т. Островский, губисполкома т. Пиглянский, губюста т. Титаевский⁴ [...] и при секретаре т. Дорине-Григоренко.

Поряд- ковый №	№ дела	Слушали:	Постановили:
10	1106	По обвинению гр. гр. Безуглого Андрея Максимовича, 29 лет, и Безуглого Прокофия Лукича, 27 лет, в бандитизме.	Ввиду доказанности состава преступления применить высшую меру наказания — расстрелять. Приговор привести в исполнение в 24 часа. Дело следствием прекратить и сдать в архив. Подлинный за надлежащими подписями: С подлинным верно: Секретарь комиссии: [підпис]
		Печатка КГЧК	

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4059, арк. 15.
Завірена копія. Машинопис на бланку.

⁴ В протоколі № 17 наведено вірогідніший варіант прізвища керівника губернської юстиції: Тимчевський.

№ 11

Обвинувальний висновок у кримінальній справі № 1119 на Я. Якуненка про його участь у повстанському загоні отамана Овдієнка

30 травня 1921 р.

30/V.1921 г. я, пом[ощник] уполномоченного 3-й группы Семенов, рассмотрел дело № 1119 по обвинению гр. Якуненко Якова Михайловича в бандитизме. В 1921 г., когда была объявлена мобилизация, Якуненко, как принадлежащий к призыву, не явился, а поступил в охрану в селе Коришки и прослужил восемь месяцев. Тогда приехали главари банды Овдиенко, собрали крестьян и говорили о том, что Овдиенко амнистировала сов. власть, чтобы все мобилизованные явились в банду к Овдиенко. Тогда Якуненко явился и пробыл там несколько дней. Овдиенко вместе со своим отрядом явился в Кременчуг, где Якуненко поступил служить в 216-й батальон, пробыл там один месяц и сбежал домой. Тогда местная милиция его арестовала и направила в ком[итет] [по] дез[ертирству] с. Кобеляки, где он там служил конюхом. Через некоторое время и оттуда сбежал. Принимая во внимание, что Якуненко не может жить на свободе и служить в Красной Армии, когда его призывают; что у Овдиенко он был помилован и два раза сбежал из Красной Армии, я полагаю бы Якуненко Якова Михайловича заключить в концлагерь сроком на два года. Дело следствием прекратить и сдать в архив.

Пом[ощник] уполномоченного 3-й гр[уппы] [підпис]

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 3929, арк. 7, 7 зв.
Оригінал. Рукопис.

№ 12

Выписка з протоколу № 17 засідання колегії Кременчуцької губНК у кримінальній справі на Я. Якуненка із вироком за участь у повстанському русі

6 червня 1921 р.

Присутствовали председатель Маздревич, чл. кол. Сетин, вр. Завсекроперотдела Поляков, начарм. Конрадов, Коляев, предст. исполкома

т. Пиглянский, наркома Лазарев, губюста Тимчевский, совпрофа Визельман и вр. секретаря Дорин-Григоренко.

Поряд- ковый №	№ дела	Слушали:	Постановили:
5	1119	По обвинению гр. Якуненко Якова Михайловича, 21 г. в бандитизме	Ввиду доказанности состава преступления, как амнистированного два раза и непокаявшегося, применить высшую меру наказания — расстрелять. Приговор привести в исполнение в 24 часа. Дело следствием прекратить и сдать в архив. Подлинное за надлежащими подписями: С подлинным верно: Печатка КГЧК Вр. секретаря КГЧК: [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 3929, арк. 8.
Завірена копія. Машинопис на бланку.*

№ 13

Підписка арештованого підпільника В. Загуменного про співпрацю з Мелітопольською повітовою НК

10 червня 1921 р.

ПОДПИСКА

1921 года июня 10-го дня, я, нижеподписавшийся житель села Кизияр той же волости Мелитопольского уезда Василий Васильевич Загуменный, даю сию подписку Мелитопольской уездчека в том, что сего числа вступил на службу в Мелитопольскую уездчека секретным сотрудником по борьбе с контрреволюцией вообще и петлюровщиной в частности. Я обязываюсь раскрывать и разыскивать петлюровские организации, также и другие контрреволюционные организации не за страх, а за совесть. В залог оставляю свою любимую жену и мать. За нарушение подписки семья моя, то есть жена и мать, рискуют быть подвергнуты высшей мере наказания — расстрелу; такой же мере наказания рискую быть подвергнутым и я.

Адрес моей семьи: Кизияр, дом № 70, возле церкви, Загуменный.

Подписку читал, в чем и подписываюсь [підпис]

Подписку снимал:
пом[ощник] уполномоченного I группы МУЧК [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 5356, арк. 68.
Оригінал. Машинопис.*

№ 14

Обвинувальний висновок Балтської повітової НК у кримінальній справі № 951 на М. Гончарука про його участь у повстанському загоні отамана Заболотного

[19 червня 1921 р.]

Я, пом[ощник] уполномоченного по борьбе с бандитизмом и общим делам Балтской уездчека Капустин, рассмотрел дело граждан Гончарука Никиты Денисовича, 22 лет, и Щербанюка Карпа Стратоновича, 27 лет, жителей села Фтодня Мошняцкой волости Балтского уезда Одесской губ., беспартийные, малограмотные, по обвинению Гончарука — в бандитизме, Щербанюка — в избивании бандита.

Следствием выяснилось, что Гончарук препровожден из угрозыска. Из показаний Гончарука видно, что Гончарук был в банде Заболотного три месяца. За время его пребывания в банде он сознался, что убил 25 человек советских работников, а также участвовал в налете на 4-й район милиции. Совместно с ним — Филипп Чурдак, Стефан Седлецкий, Трофим Козинский, Чернецкий Евдоким, Балашок Иван, Хашцевой Кирилл, Кузнецов Василий, Кирилл Чудной и двое, которых он не знает. В 4-м районе они забрали все книги, шинель, револьвер, три бомбы и три винтовки. Гончарук сказал, что во время его пребывания в банде их банда имела два боя с красноармейцами. При первом бое убито красноармейцев 25 человек, бандитов — 3. Второй бой: убито красноармейцев 35 человек, бандитов — 25. Гончарук из банды пришел 26 апреля 1921 г. 1-го мая Гончарук позвал пред[седателя] сель[ского] ревкома Щербанюка к себе в гости, где были Ефрем Бойко, Иван Слободянюк, Василий Гончарук, Нестор Петришин. Гончарук поставил четверть самогонки, которую стали распивать. Гончарук за столом стал просить у председателя Щербанюка удостоверение в том, что он добровольно явился из банды, и чтобы председатель направил его вместе с удостоверением в Балту. Щербанюк, не

дав ему договорить полностью его фразы, предупредил его. И разговор был переменен на другую тему. Спустя некоторое время Щербанюк вызвал Гончарука в коридор и избил его рукояткой револьвера, арестовав его, отправив его в канцелярию сельревкома, где также избивал его. Допрашиваемый Щербанюк показал, что на первый день Пасхи, т. е. 1-го мая 1921 г., возле колеи подошел Гончарук и пригласил его к себе домой. Щербанюк согласился, позвав с собой Бойко, Слободянюка, Петришина, И. Гончарука. Щербанюк знал, что Гончарук находится в банде. Удостоверение Щербанюк Гончаруку не давал и вместо того, чтобы дать Гончаруку удостоверение и отправить в Балту, Щербанюк его избил. Щербанюку ставлю в вину то, что, будучи председателем села Фтодни, таковой не давал бандитам добровольно являться, зная об амнистии.

На основании всего вышеизложенного предлагаю гражданина Гончарука Никиту, как добровольно явившегося из банды, из-под стражи освободить. Гражданина Щербанюка за превышение власти и за пьянство заключить в концлагерь сроком на один год, по отношению Филиппа Чурдака, Стефана Седлецкого, Трофима Козинского, Евдокима Чернецкого, Ивана Балашока, Кирилла Хашевого, Василия Кузнецова, Кирилла Чудного дело следствием продолжать. Арестованные Гончарук и Щербанюк находятся при Учека.

Пом[ощник] уполномоченного 4-й группы* [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4311, арк. 44, 44 зв.
Оригінал. Рукопис.*

* На документі резолюції: «Уполномоченный. В отношении гр. Щербанюка дать наказание условно, а с остальным согласен. 19 июня 1921 г. [підпис]». «Начотделения. Щербанюку засчитать предварительное заключение и, приняв во внимание его прошлую революционную деятельность, из-под стражи освободить. По отношению к участникам налета на 4-й район милиции выделить новое дело и следствие продолжать. Гончарука, как добровольно явившегося 26 апреля, из-под стражи освободить. 20 июня 1921 г. [підпис]».

«Гр. Гончарука, как добровольно явившегося, освободить, а гр. Щербанюка освободить, засчитав предварительное заключение. В отношении же других обвиняемых по настоящему делу — передать в стол розыска, а дело сдать в архив обвиняемых. [підпис невідомої особи із керівного складу]. 26 июня».

№ 15

Выписка з протоколу засідання Балтської повітової НК у кримінальній справі на М. Гончарука та К. Щербанюка

28 червня 1921 р.

ВЫПИСКА

из протокола согласно постановлению
КОЛЛЕГИИ БАЛТСКОЙ УЕЗДНОЙ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ КОМИССИИ
от 28-го июня 1921 г.

Поряд- ковый №	№ дела	Слушали:	Постановили:
31	951	Дело гр. Гончарука Никиты Денисовича, 22 лет, жителя с. Евтодни Мошняцкой волости, по обвинению его в бандитизме и не сдаче оружия и Щербанюка Карпа Степановича по обвинению его в превышении власти	Предъявленное обвинение гр. Гончаруку считать доказанным и заключить его в концлагерь сроком на пять лет с лишением свободы. Предъявленное обвинение гр. Щербанюку считать недоказанным. Дело о них прекратить и сдать в архив.

С подлинным верно:
Секретарь БАЛТУЧЕКА:
[підпис]

[Печатка Балтської УЧК]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4311, арк. 1.
Завірена копія. Машинопис на бланку.*

№ 16

**Протокол спільного засідання керівництва
Волинської губНК і повстанців отамана Лисиці
про умови припинення збройної боротьби**

1 липня 1921 р.

ПРОТОКОЛ ЗАСЕДАННЯ

Переговори о переходе повстанческой группы под командой
атамана Лисицы (Цюпы) на сторону советской власти

Присутствовали: атаман Лисица (Цюпа) и казаки Бондарчук Павел Тарасович, Васянович Леонтий Яковлевич, Васянович Федор Иванович, Дученко Афанасий Павлович и Страдкевич Андрей Степанович.

СЛУШАЛИ:

1) Заявление атамана Лисицы: Я, атаман повстанческой группы в количестве тридцати пяти человек (35), Лисица (Цюпа), заявляю о переходе на сторону советской власти и сдаче оружия, а также обязуюсь исполнять все законы и распоряжения Советской украинской власти и обязуюсь привлечь всех казаков, подчиненных мне, сдать оружие и перейти на сторону Советской власти.

2) Присутствующие вышеназванные казаки группы Лисицы заявляют о своем желании немедленно перейти на сторону советской власти и сдают оружие.

ПОСТАНОВИЛИ:

1) На основании постановления V Всеукраинского съезда Советов применить амнистию к атаману Лисице (Цюпе). Предложить сдать оружие и немедленно приступить к работе по сбору всех подчиненных ему казаков, для каковой работы Волынская губчека выделяет из своей среды уполномоченным тов. Неводничего.

2) Предложить сдать оружие, применить амнистию V Всеукраинского съезда Советов, для чего выдать на руки каждому в отдельности соответствующие документы о неприкосновенности личности за прошлые деяния в повстанческой группе.

3) Заявление атамана Лисицы о том, что за его группу при Волгубчека содержатся заложниками крестьяне из действующего моего района. Он просит о скорейшем освобождении из-под стражи таковых.

4) Заявление атамана Лисицы (Цюпы) о том, что зимою до Рождества в деревне Старая Буда взят заложником за него, Лисицу, Павел Хвойницкий. Лисица просит о его освобождении из-под стражи. Хвойницкий находится в Радомышле.

5) Заявление Васяновича Леонтия, что недели три тому назад чоповской милицией взят за него заложником брат его Даниил Васянович, что теперь он находится под арестом в Радомышльском политбюро. Просит о его освобождении.

6) Заявление казака Бондарчука Павла о том, что в 1918 г. в с. Горбылеве из его собственной хаты насильно была выселена его семья в село Жатьки, где и теперь проживает, ввиду чего просит о водворении в собственный дом его семьи.

7) Заявление казака Бондарчука Павла о желании его работать в отделении по борьбе с бандитизмом.

3) Принимая во внимание, что атаман Лисица перешел на сторону советской власти и не является врагом последней, заложников из-под стражи освободить.

4) Просьбу удовлетворить, для чего возбудить ходатайство на предмет освобождения из-под стражи Хвойницкого.

5) Принимая во внимание, что Васянович амнистировался, предложить Радомышльскому политбюро Даниила Васяновича из-под стражи освободить.

6) Возбудить ходатайство перед местными комнезами об удовлетворении просьбы Бондарчука Павла в кратчайший срок.

7) Просьбу удовлетворить.

8) Заявление атамана Лисицы о том, чтобы Волгубчека оповестило соответствующие советские органы о его переходе на сторону советской власти, в целях прекращения преследования в отношении его семьи, знакомых и родственников.

Предгубчека:	[підпис]	Атаман повстанческой группы	
Члены коллегии:	[підписи]	Лисица (Цюпа)	[підпис]
Завотделением по борьбе с бандитизмом	[підпис]	Казачи повстанческой группы:	[підпис]

Предгубчека Потапов, члены коллегии: Западный, Леводский, Кручинин и завотделением по борьбе с бандитизмом Шалашный.
Город Житомир. 1-го июля 1921 г.

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4977, т. 2, арк. 34, 34 зв.
Оригінал. Машинопис.*

№ 17

Посвідчення про амністію отамана Лисиці

[7 липня 1921 р.]

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Дано сие гр. Лисице (Цюпе) Александру в том, что он явился добровольно, сдал оружие в Волынскую губернскую чрезвычайную комиссию. На основании постановления V Всеукраинского съезда Советов Украины гр. Лисица (Цюпа) амнистирован, ответственности и преследованию со стороны Советской власти не подлежит и восстанавливается во всех правах и обязанностях гражданства УССР, что подписями и приложением печати удостоверяется.

Зам[еститель] Предгубчека [підпис]
Зав[едующий] Подотделом по борьбе с бандитизмом	[підпис]
Секретарь комиссии:	[підпис]

Зарегистрирован в Горбулевском волисполкоме 7 июля 1921 г. № 2.

Предисполкома [підпис]

Секретарь [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4977, т. 2, арк. 33 (конверт).
Оригінал. Машинопис.*

№ 18

Обвинувальний висновок у кримінальній справі на О. Цюпу (Лисицю) про продовження його боротьби проти радянської влади

21 вересня 1921 р.

1921 г. сентября 21-го дня, я, врид начальника отдела по б[орьбе] [с] б[андитизмом] особотдела КВО Рыклин, рассмотрев материал по делу Цюпы Александра (он же Лисица), жителя д. Старая Буда Радомышльского уезда, 25 лет, нашел следующее.

1. Что банда под именем «Лисицы» оперировала с середины [19]20 года в районе Радомышльского и Житомирского уездов, своими налетами и грабежами терроризируя местное население. В частности, в июне месяце этой бандой был произведен налет на фастовский волисполком, впоследствии ею же сожженный, а также и на расположенные поблизости лесоразработки, результатом какового налета явилось полное ограбление последних.
2. Что банда была уголовной по своему характеру, имея в своем составе абсолютное большинство лиц с весьма темным прошлым.
3. Что гр-н Лисица, атаман банды, добровольно перешедший в июне месяце на сторону сов. власти, не только не доказал искренности своего перехода, но больше того: как видно из имеющихся в деле материалов, скрыл свои связи с отдельными представителями сов. власти, оказавшими ему ту или иную поддержку в момент его оперирования с бандой (фастовский волвоенком Страшкевич и другие), равно как и скрыл место нахождения части имущества, находившегося в распоряжении возглавляемой им банды (пулеметы, винтовки и прочее).
4. Что он, Лисица, отрицал свое участие в банде в 1920 г., заявив о поступлении в ее ряды всего только за месяц-полтора до момента перехода. Между тем, тот факт, что банда действовала под его

именем, в достаточной степени говорит за его участие в таковой в этот период. Точно так же им отрицалось и участие в последнем налете на исполком, совершенном незадолго до перехода на нашу сторону, что опровергается свидетельскими показаниями бывших в его банде бандитов.

5. Что, будучи арестован в связи с указанными обстоятельствами, он, Лисица, как видно из допроса его соседа по камере гр-на Редько, не переставал думать о побеге, расспрашивая и интересуясь степенью надежности караула, входами и выходами из тюрьмы и прочими вопросами, связанными с попыткой совершить побег.
6. И наконец, что он, Лисица, как видно из отзывов о нем, а также и, в частности, по его отдельным характерным ответам (о целях банды и прочее), является типичным представителем так называемого уголовного бандитизма с его исканием средств легкой наживы путем грабежей и убийств и, конечно, совершенно далеко от преследования каких бы то ни было заранее строго выявленных политических целей.

Посему и полагаю: дело гражданина Цюпы–Лисицы передать на окончательное распоряжение в коллегия особотдела КВО.

Врид Начальника отдела по б[орьбе]
[с] б[андитизмом] Особого отдела КВО [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4977, т. 2, арк. 36.
Оригінал. Машинопис.*

№ 19

Вирок у кримінальній справі на О. Цюпу (Лисицю)

21 вересня 1921 р.

2) Дело № 2814 по обвинению Цюпы Александра Михайловича (он же Лисица), 25 лет, в бандитизме. 2) К гр. Цюпе (Лисице) применить высшую меру наказания — расстрел.

Подлинно за надлежащими подписями

Верно: секретарь особого отдела КВО [підпис]

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 4977, т. 2, арк. 37.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 20

Зобов'язання колишнього повстанця Антоня Герасименка про припинення збройної боротьби проти радянської влади

25 жовтня 1921 р.

Гр. Герасименко Антона Илларионовича, родившегося в 1890 году

Обязательство

Октября 25 дня 1921 года

Я, нижеподписавшийся, гражд. села Знаменовка вол. Знаменовской уезда Новомосковского губ. Екатеринославской, сознавшись в совершенном мною преступлении против рабочего и крестьянского трудового люда, убедившись в том, что Советская власть является действительной защитницей интересов трудового селянства и рабочих, желая искупить свою вину перед нею и доказать, что я истинный сын трудящихся, — даю настоящее **ОБЯЗАТЕЛЬСТВО** перед лицом Соввласти рабочих и селян в том, что, будучи, несмотря на мои тяжкие грехи, **ПОМИЛОВАН** рабоче-крестьянской советской властью на основании закона **об амнистии**, принятого Всеукраинским Съездом Советов, я с настоящей минуты буду вести мирную трудовую жизнь честного селянина, буду всеми силами выполнять все законы Советской власти, ни в каких преступлениях против Советской власти участвовать не буду, буду всячески помогать Советской власти в борьбе с теми бандитами, кои еще продолжают разрушать мирную трудовую жизнь Советской Республики и обо всех этих преступниках доносить Советской власти.

В чем громко **КЛЯНУСЬ** перед всем трудовым народом Советской Украины и заявляю, что нарушение моей настоящей клятвы будет самым тяжким преступлением, и за таковое я понесу самую суровую кару как изменник и предатель трудового селянина и рабочего.

Подпись

Антонь Герасименко.

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8371, арк. 32.
Оригінал. Друкарський примірник.*

№ 21**Підписка про співробітництво А. Герасименка з політбюро при міліції Новомосковського повіту**

28 жовтня 1921 р.

Підписка

Я, нижеподписавшийся, обязуюсь, как гражданин РСФСР, в интересах завоевания Октябрьской революции, давать сведения Политбюро при Уездмилиции, которые я получил и которые мне известны.

Свое сотрудничество настоящим обязуюсь хранить в строжайшей тайне, за открытие чего получил предупреждение об ответственности перед политбюро, в чем и расписываюсь.

Фамилия, имя, отчество *Герасименко Антон Илларионович*

Кличка *Листов*

28 октября 1921 г.

Подпись *А. Герасименко*

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8371, арк. 31.
Оригінал. Друкарський примірник.

№ 22**Особиста анкета інформатора політбюро при міліції Новомосковського повіту А. Герасименка**

28 жовтня 1921 р.

Личная анкета осведомителя

Кличка *Листов*

- Имя, отчество и фамилия: *Антон Илларионович Герасименко (по уличному Максименко)*
- Название части, учреждения, отдела (указать точно и подробно):
село Знаменовка, крестьянин
- Сколько времени находится на службе в Красной Армии или учреждении:
- Где работал до поступления в Красную Армию: *был повстанцем.*
- Работал ли в ЧК или Особотделах, где, когда и на какой должности: *нет*

- Состоит ли в РКП(б), сколько времени, какой организации и № партбилета: *нет*
- Состоит ли членом других партий, или состоял ли: *нет*
- Время изъявления желания работать осведомителем:
28 октября 1921 г.
- Место вашего жительства (родины) указать точно и подробно:
село Знаменовка Екатеринославской губ. Новомосковского уезда

Подпись

А. Герасименко

28 октября 1921 г.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8371, арк. 30.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 23**Свідчення заарештованого Захара Васильовича Дроздова про участь у повстанському загоні отамана Брови**

24 листопада 1921 р.

Виновным себя в предъявленном мне обвинении в бандитизме и агитации против советской власти я не признаю. Я был в банде Бровы три месяца рядовым. Имел шашку, наган, которые я сдал при амнистии в Таганроге в ноябре 1920 года. С этого времени до мая 1921 года служил в караульной команде особого отдела 7-й кавалерийской дивизии. Будучи в командировке из Золотоноши в Таганрог, при задержании в Павлограде, меня по рекомендации явившихся партизан оставили для секретной работы в политбюро и дали мне задание убить Брову. Но я такового не убил за ненахождением. Агитацию против Советской власти я не вел и не веду потому, что я всецело сочувствую Соввласти, как защитнице трудящихся масс. Мною убито бандитов Кольку Комиссарова, Володьку (фамилии не знаю), атамана банды Матвиенко во время пребывания меня в банде «Алешки». Больше показать ничего не могу. Показание мне прочитано, записано со слов правильно, о чем и подписываюсь.

Подпись

[Дроздов].

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8416, арк. 183 зв.
Оригінал. Рукопис.

№ 24**Посвідчення № 185 співробітника групи
особливого уповноваженого особливого відділу КВО
при першому винищувальному загоні З. Дроздова**

6 вересня 1921 р.

Действительно по 7 октября 1921 года

Удостоверение

Дано сие тов. Дроздову Захарииу в том, что он действительно является сотрудником группы особоуполномоченного особотдела КВО при 1-м истреботряде, коему представляются права, отсюда вытекающие.

Тов. Дроздову разрешается ношение и хранение всякого рода оружия, что подписями и печатью удостоверяется.

Особоуполномоченный: [підпис]

Секретарь: [підпис]

Печать.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8416, арк. 217 (в конверті).
Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 25**Посвідчення № 3786 співробітника
особливого відділення при 7-й стрілецькій
Володимирській дивізії особливого відділу КВО
З. Дроздова**

26 вересня 1921 р.

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Предъявитель сего есть действительно *сотрудник особого брига- пункта — п-7* особого отделения при 7-й стрел[ковой] Владимирской дивизии особого отдела КВО Дроздов, пользующийся всеми присвоенными по должности правами, коему всем военным и гражданским учреждениям, желдор, организациям и красноармейцам подлежит оказывать ему, тов. Дроздову, всяческое содействие при исполнении служебных обязанностей и коему по роду его службы раз-

решается ношение и хранение всякого рода оружия, что подписью и приложением печати удостоверяется.

НАЧОСОБОТДИВ 4-7: [підпис]

Секретарь: [підпис]

Печать

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8416, арк. 217 (в конверті).
Оригінал. Машинопис на бланку.

№ 26**Посвідчення № 703
помічника командира кавалерійського взводу
при особливій групі боротьби з бандитизмом
в Костянтиноградському та Кобеляцькому
повітах Михайла Каневського⁵**

18 листопада 1921 р.

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Предъявитель сего тов. Каневский Михаил действительно есть пом[ощник] ком[омандира] кав[алерийского] взвода при особой группе по борьбе с бандитизмом в Конградском и Кобеляцком уездах.

Тов. Каневскому разрешается ношение и хранение всякого рода оружия — как холодного, так и огнестрельного, что подписью и приложением печати удостоверяю.

Настоящее удостоверение действительно на один месяц со дня выдачи такового.

ОСОБОУПОЛНОМОЧЕННЫЙ [підпис]

Печать.

СЕКРЕТАРЬ [підпис]

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8416, арк. 216.
Оригінал. Машинопис.

⁵ Каневський Михайло Васильович — колишній отаман Кочубей. Його загін у середині жовтня 1921 р. добровільно склав зброю, а сам отаман погодився на співпрацю з НК.

№ 27

**Посвідчення про амністію
колишнього повстанця
загону отамана Дерев'яги
П. Загребельного**

20 вересня 1921 р.

УССР Действительно на один месяц
Первомайский уездный ИСПОЛКОМ УДОСТОВЕРЕНИЕ.

Информац. Инструк. п/отд.

Сентября 20-го дня 1921 г.

№ 3361 Настоящее выдано гражданину
*Загребельный Потап Прокофьевич Велико-Мечетнянская вол.
м. Голосково* в том, что на него, как добровольно явившегося вследствие раскаяния в своей преступной деятельности, распространяется амнистия, изданная 5-м Всеукраинским съездом Советов, а посему гражданин *Загребельный Потап Прокофьевич* с сего числа пользуется всеми правами граждан УССР.

Всем властям предписывается под страхом строгой ответственности не чинить гражданину *Загребельному Потапу Прокофьевичу* никаких преследований за его прошлую деятельность.

ЗАВОТУПРАВ [підпис]

СЕКРЕТАРЬ [підпис]

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 7705, арк. 10.
Оригінал. Рукопис на машинописному бланку.

№ 28

**Виписка з протоколу засідання колегії
Одеського губНК із вироком у кримінальній справі
на П. Загребельного, якого обвинувачували
в агітації проти продовольчого податку**

12 грудня 1921 р.

ВЫПИСКА
из протокола заседания коллегии ОГЧК
от 12 декабря 1921 г.

Поряд- ковый №	№ дела	Слушали:	Постановили:
10	13884	Дело гр. Загребельного Потапа Прокоповича, 35 лет, по обвинению в агитации против продналога, кв хр. нет.	Гр. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО П.П., как бандита-рецидивиста, РАССТРЕЛЯТЬ, имущество конфисковать, дело пре-кратить и сдать в архив. С подлинным верно: Секретарь ОГЧК: [підпис]

Печать ОГЧК

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 7705, арк. 23.
Завірена копія. Машинопис на бланку.

**Василенко В. Большевистские амнистии начала 1920-х гг.
как средство борьбы с повстанческим движением.**

В статье автор исследовал эффективность амнистирования как средства борьбы с повстанческим движением.

Ключевые слова: амнистия, повстанческое движение, петлюровщина, политический бандитизм.

Vasylenko V. Bolshevik amnesties as the means of struggle against insurgent movement at the beginning of 1920th.

The author investigated the efficiency of amnesty as the means of struggle against the insurgent movement.

Key words: amnesty, insurgent movement, petlyurivshchina, political banditry.

Олег Бажан*

Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр.

У статті на підставі маловідомих архівних документів здійснений комплексний аналіз репресивної політики радянських спецслужб упродовж 1919–1980-х рр. на Київщині. Досліджуються специфіка, інтенсивність та технології політичних репресій.

Ключові слова: політичні репресії, Київська область, тоталітарний режим.

Аналіз документів органів політичного керівництва СРСР та УРСР, союзних та республіканських правоохоронних структур за період 1917–1980-ті рр. дає підстави стверджувати, що репресивна політика влади Рад стала невід'ємною частиною суспільного життя України, важливим чинником функціонування тоталітарної системи. З метою якнайшвидшого просування шляхом побудови комуністичного суспільства, нейтралізації будь-яких загроз із боку реальних та уявних ворогів більшовицька держава в перші місяці свого існування сконцентрувала значні зусилля на створенні органів спеціального призначення, які мали виконувати функцію «карального меча революції». Орган із надзвичайними повноваженнями (Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами — ВУНК (рос. — ВУЧК)), діяльність якого скеровувалася на ствердження диктатури пролетаріату, започаткований декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України в грудні 1918 р. як філія Всеросійської НК. Інструмент комуністичного терору на Київщині було створено на початку лютого 1919 р. На засіданні Київського міськвиконкому 7 лютого 1919 р. за пропозицією Станіслава Косіора Київрада ухвалила рішення

про створення Київської губернської надзвичайної комісії. До складу її першої колегії увійшли п'ять осіб. Серед них письменник Гнат Михайличенко і революціонер зі стажем Левко Ковальов. Першим головою Київської надзвичайки став Олександр Шаповалов. Будинок під свою установу ГубНК спочатку отримала на вулиці Великій Підвальній, 10, але вже наприкінці лютого 1919 р. переїхала до колишнього будинку київського генерал-губернатора на Липках.

Період становлення Київської ГубНК припав на пік громадянської війни, на часи жорсткого протистояння радянської влади й національних політичних сил, боротьби з так званим буржуазним націоналізмом, петлюрівщиною, ворогами більшовицької ідеології, опором різних прошарків населення, недоволених недолугою політикою воєнного комунізму.

Незважаючи на організаційні труднощі й кадровий голод, надзвичайний орган у Київському регіоні відразу зосередився на реалізації постанови більшовицького уряду на чолі з В. Ульяновим-Леніним від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор», згідно з якою контрреволюційний елемент підлягав розстрілу. Крім виявлення антирадянських осередків та нейтралізації підпільних опозиційних організацій, чекісти брали активну участь у придушенні повстанського руху на Київщині, зокрема Куренівського повстання на початку квітня 1919 р. Непродумані і водночас жорсткі заходи більшовиків, спрямовані на впровадження продрозкладки на селі, утиски заможних верств населення, соціально-економічні труднощі спричинили спалахи непокори мешканців передмістя Києва — Межигір'я. Лозунг бунтівливих селян «Хай живе Радянська влада, геть комуно!» підтримали робітники 24 київських заводів. Лише за втручання регулярних військових частин та бійців Особливого корпусу військ ВУНК повстання вдалося придушити. За участь у збройному повстанні панівний режим розстріляв щонайменше 31 особу. Причини масової непокори та протестів селян Київська ГубНК вбачала не у помилковій аграрній політиці Комуністичної партії, а у провокаційних діях лікаря Михайла Котленка, звинуваченого в організації Куренівського заколоту. Розстріляного згідно з постановою ВУНК М. Я. Котленка, зважаючи на

* Бажан О.Г. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

відсутність у справі доказів, реабілітовано лише у лютому 1994 р.¹

Під час громадянської війни серед київських чекістів набули поширення такі форми карально-репресивних заходів, як запровадження військового стану, масові облави, вилучення «надлишків» одягу та продовольства у так званих буржуазних елементів. Серед різновидів антигуманної політики київської «надзвичайки» було запровадження системи заручників. В умовах загострення ситуації на фронтах громадянської війни влітку 1919 р. заступник голови Київської ГубНК Яковлев оголосив про нові форми боротьби з ворогами революції:

«Наразі весь контрреволюційний елемент, починаючи з крайніх монархістів та закінчуючи соціал-зрадниками, повстав проти влади Рад і за допомогою місцевої контрреволюційної буржуазії та куркульства готується завдати їй непоправного удару. Надзвичайна комісія вирішила за допомогою організованого нею інституту заручників до кореня винищити задуми буржуазії та відбити у неї всілякі бажання до будь-яких виступів у подальшому. Київська губерньська НК доводить до широкого відомого, що найменший виступ проти Радянської влади буде каратися нещадним розстрілом заручників»².

З метою залякати населення чекісти інколи друкували інформацію в пресі про притягнутих до відповідальності представників контрреволюції та виконання смертних вироків щодо них. Так, «Известия ВУЦИК» від 11 квітня 1919 р. повідомили читачам про викриття співробітниками Київської ГубНК у м. Києві підпільної білогвардійської організації, підпорядкованої Добровольчій армії, яка організувала шпигунство, агітацію та підготовку активних бойових виступів і змов проти радянської влади. У публікації зазначалося:

«Постановою Надзвичайної комісії на засіданні від 9 цього квітня заарештовані Олександр Володимирович Палібін та Михайло Михайлович Кіркин були розстріляні. Крім цих осіб, поста-

новою комісії від цього ж числа розстріляні за участь в організації: Сергій Олександрович Нікольський, що перебував на службі у штабі генерала Ломновського, та Валентина Федорівна Голанська як співучасниця та приховувачка голови організації Єварського».

У липні 1919 р. через газету «Комуніст» Київська ГубНК поінформувала громадськість про арешт та розстріл офіцера Івана Узарьова, який брав участь «в організації виступу петлюрівців». Наприкінці літа 1919 р. були оприлюднені результати діяльності Білоцерківського секретного підвідділу у розкритті місцевої польської білогвардійської організації, члени якої «змогли проникнути в радянські установи як спеціалісти та незамінні, де і втілювали свої задуми в життя»³.

Наведення революційного порядку на Київщині тривало до кінця серпня 1919 р., коли особовий склад НК був евакуйований у зв'язку з наступом військ А. Денікіна та УНР. За підрахунками Особливої комісії з розслідування злочинів більшовиків при головнокомандувачі збройних сил Півдня Росії, що розпочала свою роботу відразу після захоплення м. Києва денікінцями, кількість загиблих у київській «надзвичайці» становила понад 1000 осіб⁴. В інтерв'ю кореспонденту газети «Киевлянин» судовий слідчий С. Міляшкевич повідомив, що, окрім виконання вироків на вул. Садовій, 5, розстріли проводилися і на вул. Катерининській, 15, і на вул. Єлизаветинській⁵. На Єлизаветинській смертні вирoki виконувалися в автомобільному сараї. Там були знайдені уламки черепів, а також плаха на якій катували жертв. На Катерининській розстріли відбувалися на кухні, де на підлозі знайдені сліди загуслої крові⁶. Згодом київські газети повідомили про нове місце злочинів — приміщення Надзвичайної комісії (Катерининська, 16). Там людей розстрілювали у підвалі фасадного будинку та пральній, облаштованій у флігелі. Знайшлися й свідки тих трагічних подій.

³ Красный меч. – 1919. – 18 серпня.

⁴ Киевская жизнь. – 1919. – 15 (28) октября.

⁵ Киевлянин. – 1919. – 1 сентября.

⁶ Киевская жизнь. – 1919. – 15 (28) октября.

¹ Центральний держаний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, спр. 51377.

² Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 128.

Серед них санітар, що прибирав трупи у місцях розстрілів. У своїх свідченнях органам дізнання він повідомив:

«... Розстріли відбувалися на Садовій, 5; на Катерининській, 16; на Пушкінській, 25, а інколи на подвір'ї військово-революційного трибуналу. Чекісти викликали обози переважно вночі — з 12 до 2 години. За кількістю замовлених обозів санітари судили про те, скільки приблизно людей розстріляно».

Докладно розповів свідок і про розстріл 127 осіб на вул. Садовій:

«Нас викликали опівночі. Коли ми приїхали, нас попередили, що обоз не потрібен, але санітари потрібні будуть для прибирання трупів. Санітари звернули увагу на величезну яму, викопану в лівому кутку саду. Біля входу в сарай, де проводились розстріли, я звернув увагу на гору одягу, знятого з убитих. Страшно було увійти до сараю, там була гора з людських тіл. Всі лежали головою до стіни і лицем донизу. Трупи були складені штабелями. В першому було п'ять чи шість ярусів і у міру наближення до дверей яруси зменшувались, а біля самих дверей трупи були складені в один ряд... Судячи із цих "ярусів", нещасні мученики самі вкладались біля вже розстріляного, а потім розстрілювались...»⁷.

Комісії з розслідування діяльності «надзвичайок» на чолі з генерал-лейтенантом Рербергом допомогли, як не дивно, й самі чекісти. У зведенні інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 1 листопада 1919 р. повідомлялося:

«Газети писали безперервно про страхіття більшовиків. Багато було спеціальних підбірок, добровольців, але ще більше матеріалів давали і залишені нашими незакопані трупи, величезна маса протоколів засідань ВНК та листів. Все це публікується, смакується і служить предметом цькування»⁸.

Допущені помилки в діяльності карально-репресивної системи в попередній період, здавалося, мали бути враховані більшовиками під час повернення їх в Україну наприкінці 1919 р. Проте, витіснивши денікінців з українських територій, РКП(б) так і не наважилася піти на поступки УСРР у сфері державного

⁷ Києвлянин. – 1919. – 7 сентября.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 98.

будівництва, змінити жорстку економічну та репресивну політику. Призначений на початку грудня 1919 р. головою Київської ГубНК Всеволод Балицький в інтерв'ю газеті «Известия Киевского губревкома» охоче розкрив плани відомства:

«Найближче завдання дня для КГНК — це, безумовно, очищення міста від усякого шкідливого елемента, яким так просякнутий Київ [...]. Ні для кого не секрет, що Київ споконвіку є містом, в якому чорносотенного та контрреволюційного елемента хоч відбавляй; немає сумніву, що нині такого елемента більше, ніж коли-небудь. Білогвардійці, які нещодавно тут панували, безумовно, залишили в Києві цілу купу підпільних організацій, завданням яких, крім суто шпигунських цілей, також є й підірив довіри з боку обивателя до Радянської влади... Із контрреволюцією ГНК вестиме найпланомірнішу та нещадну боротьбу»⁹.

Результати не забарилися. Під орудою В. Балицького чекісти заарештували понад 200 членів Польської організації військової, ліквідували формування отаманів Сочугова, Маслякова, Давидова, Лопас-Крилова, майстерно провели 21–23 березня 1920 р. в Києві показовий судовий процес над меншовиками Г. Д. Кучиним-Оранським, І. С. Біском, І. М. Кручинським та іншими¹⁰.

«Поглибленій роботі» чекістів зі звільнення Київщини від контрреволюційного елемента завадив травневий наступ польської армії на Київ. Проте вже в середині червня 1920 р. Київська ГубНК відновила свою діяльність і відразу розпочала боротьбу з так званим «політичним бандитизмом» у регіоні. Одночасно чекісти заходилися збирати компромат на політичних опонентів КП(б)У — членів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Показовий судовий процес над членами УПСР, влаштований за рішенням вищого політичного керівництва України з метою дискредитації «національно-українського самостійницького руху», відбувся в травні 1921 р. в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв. На лаві підсудних опинились: колишній прем'єр-міністр УНР В. Го-

⁹ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 146.

¹⁰ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 31–32.

лубович, члени ЦКУПСР Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав тощо. Підсудним, більшість яких було заарештовано у 1920 р., інкримінувалося укладення миру з Німеччиною в 1918 р., участь у переговорах із Польщею у квітні 1920 р., організація повстанського руху в Україні. Державним обвинувачем на процесі виступив Д. Мануїльський, як свідки були залучені колишні члени УПСР П. Любченко, О. Шумський, І. Кулик, В. Еллан-Блакитний, Ю. Мазуренко. Обвинувачені винними себе не визнали, однак Верховний революційний трибунал засудив Голубовича, Петренка, Лизанівського, Часника та Ярослава до десяти років концентраційних таборів (відповідно до постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністії», строк засудженням скоротили на п'ять років, а наприкінці 1921 р. вони взагалі були звільнені).

Вдалими були визнані оперативно-розшукові дії київських чекістів із виявлення та знешкодження Всеукраїнського центрального повстанського комітету (ставив за мету проголосити себе тимчасовим урядом до повернення в Україну Головного отамана С. Петлюри й уряду УНР), Української військової організації січових стрільців, Київської міської військової організації. Упродовж серпня 1921 р. газета «Вісті ВУЦВК» оприлюднила обставини ліквідації таємної савінківської організації в Києві, повідомила громадськість про рішення колегії Київської ГубНК засудити до розстрілу 39 осіб та ув'язнити в концентраційні табори на різні строки 25 осіб, причетних до українського націоналістичного підпілля¹¹. Здобутки київських чекістів були включені до річного звіту ВУНК за 1921 р., в якому зазначалося:

«Київською ГубНК викритий та ліквідований Всеукраїнський центральний повстанський комітет та його безпосередні відгалуження, Українська військова організація в Київській школі червоних старшин, організація січових стрільців, низка повіт-повстанкомів у повітах Київської губернії, низка повстанських осередків у частинах Червоної Армії. Ліквідація зазначених організацій тривала до липня 1921 р. Крім того, тією ж НК були

¹¹ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 157.

розгромлені Центральна залізнична організація, яка групувалася майже виключно вздовж лінії залізниці Київ–Жмеринка і далі, Мотовилівський, Білоцерківський, Жмеринський та низка інших дрібних повстанських комітетів, організацій, осередків тощо. Таким чином, потужний петлюрівський центр у Києві був розгромлений»¹².

Значну роль у розгромі українського повстанського руху в регіоні відіграв Яків Абрамович Лівшиць, який з 1921 р. до жовтня 1922 р. очолював Київську ГубНК. Відомо, що він разом із заступником начальника Особливого відділу Київського військового округу Л. Івановим, начальником опервідділу ВУНК М. Фриновським та начальником кавалерійської дивізії Г. Котовським входив до складу «надзвичайної п'ятірки», яка під головуванням помічника командувача Київського військового округу І. Гарькавого 22 листопада 1921 р. у селищі Базар засудила на смерть 359 учасників Другого зимового походу¹³.

Під керівництвом Я. Лівшиця у 1922 р. Київська ГубНК провела низку успішних оперативних комбінацій, внаслідок яких удалося в січні 1922 р. захопити в полон командувача повстанського Північного фронту Правобережної України, петлюрівського полковника Орлика (Федора Артеменка), викрити на початку березня 1922 р. таємне військово-політичне угруповання — Козачу раду Правобережної України (у справі проходило 87 осіб, з яких 48 засуджено до розстрілу) та підпільну петлюрівську організацію «8-й повстанський район» (на лаві підсудних опинилися 123 особи)¹⁴. За боротьбу з «бандитизмом і петлюрівщиною» «вмілий адміністратор» (як зазначено у службовій характеристиці) Лівшиць був нагороджений золотим годинником і орденом Червоного Прапора. Однак у жовтні 1922 р. його направили на партійну роботу¹⁵.

¹² ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК / Публ. Є. Склярєнка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 74.

¹³ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький... – С. 64.

¹⁴ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 170, 175–179.

¹⁵ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький... – С. 64.

Коли Я. Лівшиць перебував на посаді керівника Київської ГубНК, відбулася реорганізація губернської НК у губернський відділ ДПУ УСРР. 22 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про скасування Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Державного політичного управління при НКВС УСРР». Відповідно при губвиконкомах утворювалися губернські відділи, а в округах — окружні відділення ДПУ. Одночасно зі зміною «вивіски» органи державної безпеки були позбавлені деяких функцій — боротьби з кримінальною злочинністю, спекулянтами. Судові функції делегувалися спеціально створеним для цього органам, а позасудове переслідування контрреволюціонерів заборонялося. Суть цієї косметичної перебудови найкраще пояснив нарком юстиції УСРР М. Скрипник:

«Замість НК стало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання, із його новими уточненими й поліпшеними методами. Була адміністративна розправа НК, і відбулася вона поза додержанням формальності, — тепер ми розглядаємо справи через додержання правил та формальностей процесуальних кодексів, які видав Центральний Виконавчий Комітет. Форми нашої боротьби за оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього сповнює наші душі — ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й надалі»¹⁶.

Перехід від «надзвичайщини», методів «воєнного комунізму» в УСРР до реалізації нової економічної політики характеризувався різким зменшенням масштабів репресій, припиненням «червоного терору», відмовою від широкої практики застосування вищої міри покарання. Проте реорганізація надзвичайного органу спеціального призначення аж ніяк не зачіпала суті карально-репресивної політики радянської влади.

Упродовж 1920-х рр. на перше місце в діяльності органів ДПУ поряд зі збройним придушенням відкритих виступів про-

ти радянської влади висувається боротьба із залишками політичної опозиції (меншовиками, есерами, троцькістами), представниками так званої церковної контрреволюції, організація оперативно-чекістських заходів із виявлення класових ворогів у різних галузях народного господарства, виселення з УСРР опозиційно налаштованої інтелігенції. Обвинувачення, висунуті стосовно представників «ворожих класів», «залишків» старих контрреволюційних партій, «шкідників», «переродженців і дворушників», кваліфікувалися в основному статтями 54-2, 54-3, 54-8 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УСРР (1927), змістом яких були: антирадянська пропаганда, український буржуазний націоналізм, контрреволюційна диверсійна робота.

Зробивши висновок, «що контрреволюція пішла у підпілля аби перегрупувати сили», органи ДПУ у 1923–1924 рр. зосередили увагу на представниках білого руху, чиновниках царського режиму. Під прицілом чекістів опинилися колишні члени «Спілки російського народу», поміщики, «офіцерство», колишні поліцейські й жандарми, реемігранти, особи, які перебували у білих арміях. Здійснюючи всеохоплюючий контроль над суспільством, ДПУ ретельно фіксувало крамольні висловлювання «вчорашніх» опонентів радянської влади, їх зв'язки з еміграційними колами з метою виявлення контрреволюційних угруповань та попередження майбутніх збройних виступів. В 1923 р. співробітники Київського губвідділу ДПУ, яким керував Г. М. Іванов, розпочали агентурну «розробку» колишнього прокурора денікінської армії С. Чубанова, юриста Л. Чолганівського, професора історії П. Смирнова, колишніх членів Центральної Ради — братів-науковців Миколи Прокоповича та Костянтина Прокоповича Василенків. Чекісти були переконані, що згадані особи входили до складу нелегальної організації української інтелігенції «Київський обласний центр дій» (КОЦД), створеної за ініціативою представників білої еміграції Чайковського, Карташова, Вакара тощо. Останні належали до політичного угруповання «Центр дій» у Парижі, метою якого було скинення радянської влади в Росії. За версією співробітників ДПУ, організаційні заходи зі створення КОЦД були розпочаті у квітні 1922 р., коли до Києва нелегально прибув член керівної колегії

¹⁶ Скрипник М. Пятиріччя ЧК–ДПУ на Україні // Вибрані твори. – К., 1991. – С. 188–189.

«Центру дій» М. Вакар. Начебто він встановив зв'язок із певними колами київської інтелігенції і провів низку установчих засідань. Київський осередок «Центру дій», до якого увійшли С. Чубанов, Л. Чолганівський, П. Смирнов, брати Василенки тощо, головне завдання вбачав у розповсюдженні в УСРР друкованого органу «Центру дій» — журналу «Новь», підготовці «українських матеріалів» для зазначеного видання та здійсненні активної антирадянської пропаганди.

У липні 1923 р. за причетність до КОЦД співробітниками органів безпеки були заарештовані 22 особи. В ході слідства органи ДПУ, констатуючи певну активність Київської філії «Центру дій», занадто перебільшили вплив і масштаби роботи нелегальної організації. На думку каральних органів, контрреволюційне угруповання охоплювало всі сфери життя в республіці, «свідомо» займалося військовим шпіонажем, готувало масові бойові дії, спиралося на досить розгалужений апарат на місцях.

Судовий процес у справі КОЦД відбувся в березні–квітні 1924 р. Винесені вироки вражали своєю суворістю. Суд засудив С. Чебакова, А. Яковлева, В. Виноградова, С. Єдинявського до вищої міри покарання, братів Василенків, Б. Товпигу, Л. Чолгановського, П. Смирнова, М. Онищенко-Павлюка — до 10 років ув'язнення. Свій протест проти вироку представникам київської інтелігенції висловили численні міжнародні організації. На захист підсудних став навіть прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре.

Незабаром рішення Київського губернського суду щодо учасників КОЦД, яке мало послужити уроком старій інтелігенції, значно пом'якшив український уряд. Смертний вирок чотирьом засудженим було замінено тривалими строками ув'язнення. Професору Миколі Василенку міру покарання було знижено до п'яти років перебування у виправно-трудовах таборах¹⁷.

Знешкодження «Київського обласного центру дій» стало преюдицею операції з вилучення контрреволюційного елемента, проведеної органами ДПУ у всеукраїнському масштабі з 17 по 25 вересня 1924 р. «Удар по дворянсько-буржуазних та контр-

¹⁷ Дело Киевского областного Центра Действия. – Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – С. 1, 728.

революційних верствах» у Київській губернії припав на ніч з 22 на 23 вересня 1924 р.: були здійснені 450 арештів, в тому числі у Києві — 217¹⁸.

Докладали чимало зусиль підручні Г. М. Іванова і до утвердження однопартійності в УСРР. На виконання циркулярного листа ЦК РКП(б) до всіх губкомів і обкомів партії від 4 квітня 1923 р. «Про заходи боротьби з меншовиками» в ніч з 11 на 12 квітня ДПУ УСРР здійснило каральну операцію в Києві. Київський районний комітет меншовиків заарештували напередодні урочистих зборів, присвячених 25-річчю І з'їзду РСДРП, виславши 15 керівників поза межі УСРР. Чекисти 6 та 9 вересня розгромили установчий з'їзд Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, що проходив в Ірпені. Під час операції було заарештовано вісім делегатів з'їзду, конфісковано партійну літературу та архів організації¹⁹.

Адміністративно-територіальна реформа 1925 р. (були скасовані губернії та створені округи) спричинила значні зміни в територіальному устрої ДПУ УСРР. На початку листопада 1925 р. були утворені всі окружні відділи ДПУ УСРР. 12 грудня 1925 р. Київський окружний відділ ДПУ УСРР очолив Семен Ізраїльович Западний, який з 29 січня 1924 р. перебував на посаді помічника начальника Київського губвідділу ДПУ. Розсекречені архіви радянських спецслужб дають підстави стверджувати, що саме С. Западний був причетним до агентурної «розробки» академіка М. Грушевського, керував створенням мережі інформаторів, посилював через агентуру ворожнечу між колишнім головою Української Центральної Ради та представниками наукової еліти Києва²⁰.

Після відкликання в липні 1928 р. С. Западного до центрального апарату ДПУ УСРР Київський окружний відділ ДПУ очолив Василь Тимофійович Іванов. Із завданням «очистити» Київ-

¹⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – С. 106.

¹⁹ Там само. – С. 304.

²⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 39, 42, 57, 70.

щину від «прихованих петлюрівців» та «білогвардійців» В. Іванов упорався блискуче. Напередодні насильницької колективізації органи ДПУ УСРР завдали «удару по контрреволюційному елементу на селі». В останні місяці 1928 р. на Київщині за участь або причетність до терористичних актів, контрреволюційну агітацію, зрив хлібозаготівлі були заарештовані майже 350 осіб²¹.

Значні зусилля чекістів були спрямовані на придушення опозиційного руху в молодіжному середовищі. Так, наприкінці 1928 р. чекістами було викрите Українське селянське об'єднання, яке складалося зі студентів київських вузів. Навесні 1929 р. в Києві ДПУ УСРР ліквідувало угруповання, яке називало себе «Центральною (в СРСР) революційно-соціалістичною групою» (підпільний осередок виготовляв і поширював серед робітників листівки «Чому більшовики — вороги робітничого класу?»)²².

У квітні 1929 р. Київський окружний відділ ДПУ ліквідував чергову антирадянську організацію під назвою «Комітет визволення України» (КВУ). Організація, яка мала «філії» у Києві, Уманському та Білоцерківському округах, «ставила за мету відновлення УНР». На основі зібраних матеріалів до кримінальної відповідальності були притягнуті 28 осіб, яких ДПУ УСРР звинуватило у виданні та поширенні листівок із закликами до українського населення поновити УНР. За рішенням суду трьох учасників КВУ було розстріляно, а решту засуджено до різних строків ув'язнення²³.

Наступного місяця у м. Києві викрита так звана Спілка української молоді (СУМ) на чолі із завідувачем першої Київської трудової школи В. Дурдуківським. Слідство у цій справі дало підстави ДПУ УСРР розпочати підготовку процесу над Союзом визволення України (СВУ). Одночасно чекістами було завершено слідство стосовно Всеукраїнської партії шевченківців. Киян Василя Басюка, Василя Бороняка, Мечислава Пекарика, Матвія Харчука тощо звинуватили за ст. 54-4, 54-10, 54-11 КК

²¹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні... – С. 224.

²² Там само. – С. 161.

²³ Сахно А. Дело о КВУ // Киевские новости. – 1995. – № 46.

УСРР у створенні підпільної української контрреволюційної організації, яка прагнула «об'єднати західну і східну Україну в одне ціле і встановити владу самостійної великої соборної України під керівництвом Всеукраїнської партії шевченківців»²⁴.

За перше півріччя 1929 р. співробітниками Київського окружного відділу ДПУ були затримані 583 особи (серед них 331 селянин, 59 службовців, 82 студенти, 28 учителів, 7 робітників, 33 кустарі, 15 торговців). Слідчі 551 заарештованому висунули обвинувачення у контрреволюційній агітації, 261 визнали учасником контрреволюційних угруповань, 111 — членами контрреволюційних організацій, 85 звинуватили у прагненні до активних антирадянських дій, 143 — в організації терористичних актів. До розстрілу присудили 10 осіб, 188 вислали на Соловки, 67 — за межі УСРР, 31 звільнили²⁵. Окремі особи мали цілий набір звинувачень.

Значно раніше за інші регіони на Київщині розпочався наступ карально-репресивних структур на священнослужителів та віруючих Української Автокефальної Православної Церкви. Коли на початку вересня 1929 р. секретний відділ ДПУ повідомив про підготовку до операції щодо нейтралізації УАПЦ «у зв'язку зі зростаючою антирадянською активністю церковників-автокефалістів, а також із ліквідацією контрреволюційної організації Союз визволення України», у Київському та Тульчинському округах операцію частково вже було проведено і заарештовано понад 40 священників та мирян²⁶.

У 1930–1931 рр. підлеглі В. Іванова активно залучалися до проведення каральної операції під кодовою назвою «Весна» з метою «чистки» лав Червоної Армії від спеціалістів колишньої царської армії. Офіційним мотивом для початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало «викриття» в грудні 1930 р. антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси назва справи — «Весна») «очі-

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 59, арк. 13.

²⁵ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків, 2003. – С. 74.

²⁶ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні... – С. 275.

кувала на інтервенцію Антанти і готувала збройне повстання». Учасниками міфічної Військово-офіцерської контрреволюційної організації після допитів в ОДПУ СРСР визнали себе багато колишніх генералів та кадрових офіцерів царської армії, які сприйняли «ідеї радянської влади» і служили в Червоній армії. Репресії прокотилися Росією, Україною, Кавказом. Найбільшого погрому було завдано навчальним закладам Москви, Ленінграда, Києва. Так звану «Київську військово-офіцерську контрреволюційну організацію» начебто очолили викладачі Київської об'єднаної військової школи ім. С. С. Каменєва та деяких київських вищих навчальних закладів — колишні царські генерали В. Ольдерогге, В. Кедрін, полковники О. Луганін, М. Мінін, А. Семенович тощо. У частинах Київського гарнізону у справі «Весна» було заарештовано 121 колишнього і діючого командира Червоної армії. З них 20, зокрема М. Бладзевича, В. Водопьянова, Є. Гамченка, В. Ольдерогге, Д. Розена, Л. Чижуну тощо, за рішенням колеги ОДПУ СРСР розстріляно, інших ув'язнено або звільнено з військової служби. Загалом у справі «Весна» було притягнуто до судової відповідальності 2010 осіб: 305 військових і 1705 цивільних. З них 573 страчено, решту піддано тривалим строкам ув'язнення²⁷.

Під час слідства виявилось, що із Всесоюзною контрреволюційною офіцерською організацією тісно пов'язана Всеукраїнська контрреволюційна організація ветеринарів та бактеріологів (викрита Економуправлінням ДПУ УСРР у листопаді 1930 р.), яка мала «центральне керівне ядро» в м. Харкові та широку розгалужену мережу периферійних осередків по всій Україні, в тому числі на Київщині. До складу неіснуючої організації чекісти зарахували ветеринарного лікаря Бородянського району Бутрака, ветеринара з Обухівського району Яценка. Їм, як і іншим, хто проходив у слідчій справі № 9821 Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів, інкримінувалося «скинення радянської влади», «підготовка до бактеріологічної війни у разі інтервенції (зараження водойм, колодязів та продуктів харчування людськими патогенними

мікробами з метою поширення серед населення масових епідемічних захворювань)»²⁸.

На початку січня 1931 р. співробітникам Економічного відділу Київського оперативного сектора²⁹ вдалося «викрити» глибоко конспіративну контрреволюційну організацію — Київську філію Промпартії. В ній, начебто, працювали співробітники теплотехнічних установ, електропідприємств та організацій. У звинувачених у шкідництві (ст. 54-6, 54-7, 54-11) науковців Т. Губенко, П. Кислинського, І. Ладиженського, В. Осьмака, Т. Усенка, Л. Шелковникова та інженера П. Бесараба тортурами вдалося вибити «щирісірні зізнання» про те, що Київська філія Промпартії планувала на момент польської інтервенції в 1930 р. спричинити паливну кризу в УСРР, здійснити диверсійні акти на цукрових заводах, дезорганізувати тепло- і електрогосподарства на Правобережній Україні та разом із бойовою офіцерською організацією висадити в повітря приміщення заводу «Арсенал» і залізничні мости³⁰.

У січні 1932 р. внаслідок чергової ротації у лавах ДПУ УСРР керманічем київських чекістів став Олександр (Абрам) Борисович Розанов (Розенбардт). Очолюваний ним Київський обласний відділ ДПУ УСРР не лише провадив каральну політику щодо «представників скинутих експлуататорських класів», а й активно залучався до виконання політичних і господарських кампаній. За часів проведення вищим політичним керівництвом країни політики суцільної примусової колективізації індивідуальних селянських господарств та Голодомору 1932–1933 рр. основні зусилля органи ДПУ Київщини зосередили на ліквідації «куркульства» як «ворожого класу», придушенні антирадянських виступів «капіталістичних елементів», боротьбі з «саботажем» хліборобів. Статистичні дані боротьби органів ДПУ Київщини з «сільським терором» у січні–жовтні 1932 р. мали такий

²⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 37, арк. 1–2, 10–13.

²⁹ У вересні 1930 р. через чергову адміністративно-територіальну реформу було розформовано окружні відділи ДПУ УСРР. В УСРР було утворено дев'ять оперативних секторів ДПУ УСРР.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 57, арк. 3.

²⁷ Див.: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – № 1. – 387 с.

вигляд: загалом притягнуті до відповідальності 300 осіб, з них у групових справах — 241 (80,3%), одинаків — 59 (19,7%).

Кількість притягнутих та засуджених у справах, порушених органами ДПУ та міліції у зв'язку з хлібозаготівлею, в серпні-листопаді 1932 р. у Київській області становила понад 4,5 тисячі осіб. Внаслідок «оперативного удару по внутрішньоколгоспних антирадянських угрупованнях» на початок грудня 1932 р. у 13 районах Київській області чекістами було «викрито й ліквідовано» 18 груп, заарештовано 117 осіб, в тому числі сім голів колгоспів³¹.

Сповідуючи ідею про існування в УСРР «селянської змови», органи держбезпеки здійснювали пошук повстанських організацій. Одну з контрреволюційних організацій було «викрито» спецслужбами у березні 1932 р. Справу Української революційно-демократичної спілки (УРДС) чекісти сфабрикували за трафаретом — керуючий центр, що має розгалужену мережу осередків у ВНЗах Києва, на Південно-Західній залізниці, у Кривому Розі, на Поділлі, а також у Богуславському, Кагарлицькому районах Київської області. На чолі міфічної організації слідчі поставили аспіранта Біохімічного інституту при ВУАН Сергія Підгайного та помічника уповноваженого відділу карного розшуку міліції Київської області Григорія Коляду. Арешти у справі УРДС тривали з серпня 1932 р. по січень 1933 р., за ґратами опинилось 70 осіб, із них 45 — мешканці Києва та Київської області. Згідно з рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР у справі УРДС від 23 січня 1933 р., 19 осіб було розстріляно, 49 отримали від трьох до десяти років ув'язнення, двох звільнили за рішенням суду³².

Реалізація оперативного наказу ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. № 1 («основне та головне завдання — нагальний пролив, викриття і розгром контрреволюційного повстанського підпілля та завдання рішучого удару по всіх контрреволюцій-

них куркульсько-петлюрівських елементах, які активно проти-діють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі») та оперативного наказу ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. № 2 про необхідність ліквідації повстанського підпілля до початку сівби³³ спричинила значне зростання кількості порушених кримінальних справ. Якщо на 1 січня 1933 р. в оперативно-слідчій роботі Київського облвідділу ДПУ у впровадженні перебувало 3063 справи на 4723 звинувачених, то за перший квартал 1933 р. їх кількість збільшилась до 4017, у яких проходило 7344 особи³⁴.

Одночасно зі знищенням класового ворога на селі поступово набирали обертів репресії проти польської меншини в УСРР. У 1933–1934 рр. Київським облвідділом ДПУ УСРР за причетність до діяльності Польської організації військової на Правобережній Україні заарештовано 114 осіб, з яких 70 дістали різні строки ув'язнення або були страчені³⁵.

Вельми старанно О. Розанов та його колеги готувалися до переїзду радянського уряду до Києва влітку 1934 р. Результати «зачистки» нової столиці Радянської України від контрреволюціонерів знайшли відгук у виступі П. Постишева на бюро Київського обкому КП(б)У. Він відзначив «велику пророблену Київським обласним відділом НКВС під керівництвом т. Розанова О.Б. роботу з очищення Києва від контрреволюційних і антирадянських елементів і по зміцненню революційного порядку при переїзді столиці України до Києва»³⁶.

Якщо у часи громадянської війни силові засоби впливу на політичних опонентів та «неблагонадійних» громадян керівництвом РКП(б)–КП(б)У застосовувалися для ствердження диктатури пролетаріату, на початку 1920-х рр. — з метою ліквідації реального опору більшовицькій владі, то в 1930-ті рр.

³³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 511–516.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 10, арк. 5

³⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 119.

³⁶ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький... – С. 231–232.

³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 57, арк. 430–431.

³² За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): 36. док. та мат. / Упоряд. Т. Ф. Григор'єва. – К., 2004. – С. 16–19, 29, 350.

масовий терор мав попереджувальний характер. Ідеологічним підґрунтям масових репресій у 1930-х рр. слугувала теза, висунута Й. Сталіним, — «із розбудовою соціалізму опір скинутих класів зростає».

До організаційних передумов масового терору належить створення по всій країні розгалуженого карального апарату, потужного механізму судових та позасудових установ. Небувалою розмаху карально-репресивних заходів у другій половині 1930-х рр. сприяла й правова база³⁷. Після вбивства одного з лідерів ВКП(б) С. Кірова, 1 грудня 1934 р. ЦВК СРСР прийняв постанову «Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів», згідно з якою попереднє слідство обмежувалося 10-денним строком. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу усувалися прокурор та адвокат. Касаційне оскарження, подання клопотань про помилування у цих справах не дозволялося, смертний вирок виконувався негайно.

З моменту створення НКВС (липень 1934 р.) продовжилася розбудова неконституційних органів позасудових репресій у вигляді особливої наради при НКВС СРСР (листопад 1934 р.), трійок (1935 р.), двійок (1937 р.), яким надавалися широкі права в адміністративному порядку застосовувати такі міри покарання, як заслання, ув'язнення до таборів строком до п'яти років, виселення, у тому числі за межі країни. Під грифом «цілком таємно» 2 жовтня 1937 р. була ухвалена постанова ЦВК і РНК СРСР, що підвищила термін покарання за особливо тяжкі державні злочини — шпигунство, шкідництво й диверсію — з 10 до 25 років³⁸.

Відправною точкою «великого терору» став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін зажадав «покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів». Проте, як стверджував доктор історичних наук В. Нікольський, проведення так званої масової чекістської операції, яка

³⁷ Жертвы репрессий. – К., 1993. – С. 5.

³⁸ Штук М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – С. 72 – 73.

згодом набуде назви «велика чистка», розпочалося без будь-якого посилення на рішення зазначеного пленуму³⁹. Потужну хвилю репресій в СРСР та УРСР викликала, зокрема, постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських Компартій, в якій пропонувалося, спираючись на апарат НКВС СРСР, «взяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через трійки, а інші — менш активні, але все ж ворожі — елементи були б переписані й вислані в райони за вказівкою НКВС»⁴⁰.

Нині історики шукають не тільки мотиви та політичні підтексти проголошеної війни з «класовим ворогом», а й відповідь на запитання: чому для низки чекістських операцій по «очищенню» країни від «ворожого елементу» було обрано другу половину 1937 р.? Логіку радянського керівництва щодо ініціювання масових репресивних операцій НКВС СРСР із розгрому колишніх куркулів, так званих контрреволюційних національних контингентів — поляків, німців, румунів, «харбінців», представників інших «ворожих» націй, в 1937–1938 рр. прагнув пояснити кандидат історичних наук В. Васильєв⁴¹.

Вивчення законодавчої та нормативної бази радянських репресивно-каральних органів у 1930-х рр., дослідження безпосереднього механізму здійснення політичних репресій на Київщині в 1937 р. авторитетними вченими П. Бачинським, І. Біласом, С. Білоконем, Ю. Шаповалом тощо⁴² вказують на сплано-

³⁹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 90.

⁴⁰ Правда через роки. Статті. Спогади. Документи. – Донецьк, 1995. – С. 40–45.

⁴¹ Васильєв В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Укр. істор. журн. – 2005. – № 1. – С. 11.

⁴² Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 липня; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Сус-

ваний сталінським керівництвом та чітко організований зусиллями органів НКВС СРСР характер «великого терору». Наукові праці зазначених дослідників у переважній більшості розкривали шляхи формування репресивної політики в УРСР, з'ясували соціальну спрямованість репресій у другій половині 1930-х рр. Менше уваги автори цих публікацій приділяли кількісним показникам політичних репресій на Київщині в часи «великого терору».

«Велика чистка» 1937–1938 рр. за задумом сталінського керівництва мала стати певною санацією радянського суспільства від небажаних осіб. «Орієнтиром» у боротьбі з «недобитим класовим ворогом» для співробітників органів держбезпеки мали слугувати спеціально розроблені паспорт-характеристики областей Української РСР. Про концентрацію «ворожого елемента» поблизу столиці Радянської України повідомлялося і в паспорт-характеристиці Київської області. В ній, зокрема, зазначалося:

«Київ... був насичений купецтвом, поміщиками, дворянською аристократією, духовенством (30 000 попів та монахів, 45 000 дворян та 50 000 купців). У м. Києві беруть початок керівні центри монархічних союзів “істинно-російського народу” та “двохголового орла”, які є опорою самодержавства. Велику роль в житті міста відігравало місцеве духовенство Києво-Печерської лаври, яка протягом багатьох років є місцем паломництва, розсадником релігійного фанатизму. У м. Києві налічувалось 130 церков та молитовних будинків. Ще у дореволюційний час Київ був центром українських націоналістів, які поживали свою націоналістичну діяльність з початком революції»⁴³.

У зазначеному розділі особливо підкреслювалася та обставина, що Київ на початку 1920-х рр. —

«будучи насичений дрібнобуржуазним елементом, крупними ремісниками та кустарями, особливо у швейній та взуттєвій про-

пільно-політичний та історико-правовий аналіз. Т. 1. – К., 1994; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999; *Шаповал Ю.І.* Україна на 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 462, арк 2.

мисловості, створював поживний ґрунт для контрреволюційних, головним чином право-троцькістських формувань серед цього контингенту...».

Стає зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 р., весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з потенційними й реальними опонентами більшовицького режиму.

Прелюдія та кульмінація «великого терору» в Українській РСР пов'язана з постаттю Ізраїля Леплевського, який з 14 червня 1937 р. по 25 січня 1938 р. виконував обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР. Спираючись на підтримку народного комісара внутрішніх справ СРСР, генерального комісара держбезпеки М. Єжова, використовуючи особисте знайомство з першим секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором, новопризначений керівник українських чекістів вирішив продовжити розпочату в Москві справу «антирадянської троцькістської військової організації» в Червоній Армії, фігурантами якої стали авторитетні воєначальники М. Тухачевський, Й. Якір, І. Уборевич, А. Корт, Р. Ейдеманд, Б. Фельдман, В. Примаков, В. Путна.

На п'ятий день перебування в УРСР І. Леплевський інформував Москву про нейтралізацію ще одного учасника «військово-фашистської змови» — начальника Політуправління військ Київського особливого військового округу (КОВО) армійського комісара 2-го рангу М. Амеліна. Незабаром підлеглими Леплевського було зібрано компромат на начальника артилерії КОВО комдива Н. М. Боброва, першого заступника командувача військ КОВО і начальника гарнізону м. Києва комкора Д. Фесенка, начальника штабу КОВО комбрига М. Подчуфарова, першого заступника начальника Політуправління КОВО корпусного комісара М. Хороша, начальника відділу зв'язку КОВО комбрига Ю. Ігнатовича. Таким чином, на серпень 1937 р. у в'язниці опинилися майже всі керівники Київського військового округу⁴⁴. На кінець 1937 р. число репресованих у Київській області

⁴⁴ *Кокін С., Пшенніков О.* Без строку давності (До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови» у Червоній армії) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 147.

представників командного складу РСЧА становило 119 осіб, а кількість заарештованих червоноармійців та молодших командирів — 166 осіб⁴⁵.

Проте значущість своєї персони на чолі республіканського НКВС І. Леплевському довелося обстоювати під час здійснення масових операцій. Справжнім випробуванням для нього та його відомства стало виконання телеграми М. Єжова за № 11926 такого змісту:

«Всім начальникам НКВС та начальникам управлінь НКВС країв та областей. З одержанням цього візьміть на облік усіх осілих у вашій області куркулів, карних злочинців, що повернулися після відбуття покарання, втікачів із таборів та заслань. Всіх врахованих куркулів поділіть на дві категорії: 1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту й розстрілу у порядку адміністративного проведення справ через трійки; 2) менш активні, але все ж ворожі елементи, що підлягають висланню в райони за вказівками НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. телеграфно доповідайте щодо кількості осіб І та ІІ категорій із зазначенням окремо куркулів і кримінальних злочинців»⁴⁶.

На підставі цієї директиви в обласних управліннях НКВС були організовані спеціальні штаби для керівництва операцією, яким доводився «оперативний план щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ї категорії». Згідно з ним, органи держбезпеки повинні були виконати практичну підготовку роботи та провадити слідство стосовно куркулів, а міліція — щодо криміналітету. Оперативний план передбачав створення (за п'ять днів до операції) у колишніх окружних центрах та інших пунктах міжрайонних оперативних груп. Міжрайгрупи мали очолити відповідальні представники облуправлінь НКВС або начальники відповідних міськрайвідділків чи окрввідділів. Кожного із заарештованих куркулів та кримінальників перед відправкою у в'язницю начальник міжрайопергрупи повинен

⁴⁵ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 252 – 253.

⁴⁶ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.;Полтава, 1992. – С. 22.

був особисто допитати та звірити об'єктивні дані з матеріалами справи. Найбільш «озлоблені» куркулі та соціально-небезпечні кримінальники підлягали негайному арешту⁴⁷. В «оперативному плані щодо вилучення куркулів та кримінальників 2-ї категорії» пропонувалося заарештувати 18 953 особи (з них 10 364 куркулі та 8589 кримінальників). Причому в Київській області ці цифри мали виглядати таким чином: куркулів — 2117, кримінальників — 3404⁴⁸.

Масштаби майбутньої операції розширив оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР від 30 липня 1937 р. за № 00447, який націлював місцеві органи держбезпеки провести масові арешти серед членів антирадянських партій, колишніх білих, сектантських активістів, церковників, учасників козацько-білогвардійських повстанських організацій, фашистських, терористичних та шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань⁴⁹. Для НКВС УРСР було встановлено ліміт на арешт 28 800 громадян, із них пропонувалося покарати за 1-ю категорією (розстріл) 8000 осіб. Ліміт для репресування контрреволюційного елементу з-поміж куркулів та кримінальників трійкою Київського УНКВС виглядав таким чином: перша категорія — 2000 ос.; друга категорія — 3500 ос.⁵⁰

У виконанні розпоряджень «залізного сталінського наркома» на території Київщини важлива роль відводилася начальнику обласного управління НКВС, старшому майору держбезпеки Миколі Шарову. Досвідченому чекісту (в органах державної безпеки з 1919 р.) до подібних завдань було не звикати. Очолити наприкінці березня 1935 р. УНКВС у Київській області, М. Шаров відразу долучився до реалізації депортаційної політики панівного режиму в регіоні. Завдяки зусиллям його відомства Київський обком КП(б)У в липні 1935 р. порушив перед Й. Сталіним питання про необхідність додаткового переселен-

⁴⁷ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 91.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 93.

⁴⁹ Расстрел по разнарядке, или Как это делали большевики // Труд. – 1992. – 4 июня.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 90.

ня та виселення контрреволюційного елемента з Мархлевського прикордонного району (в 350 господарствах польського національного району було виявлено 129 колишніх куркулів та розкуркулених, 14 колишніх дворян, 75 учасників білих армій та польських легіонерів, 37 осіб, підозрюваних у шпигунстві)⁵¹.

Загальна картина боротьби з ворогами радянської влади на 1935 р. на Київщині за даними Управління обліково-статистичного відділу УДБ НКВС УСРР мала наступний вигляд: разом порушено 3025 справ, притягнуто до відповідальності 4782 особи, заарештовано 3540 осіб⁵².

Відшліфовану технологічність у сфері обліку та нейтралізації удаваних групових політичних противників продемонстрували київські чекісти під час виконання рішень політбюро ЦК КП(б)У від 9 квітня 1936 р. про переселення з Київської і Вінницької областей до Казахстану 15 000 господарств, переважно поляків. Результати етнічної депортації на Київщині вражали. До травня 1937 р. з області було переселено й вислано 14 544 сім'ї поляків загальною чисельністю понад 70 000 осіб⁵³.

Показники сумлінної роботи М. Шарова щодо припинення діяльності зарубіжних фашистських, розвідувальних, терористичних центрів та виявлення «контрреволюційних елементів» серед німців, поляків та українців простежуються у звіті Київського обласного управління НКВС за 1936 р. Так, за «німецькою лінією» на Київщині в 1936 р. було ліквідовано 19 «ворожих груп», до яких належало 96 осіб (усі засуджені), заведено справ на 68 осіб. «Підривна діяльність поляків» підтверджувалася завершенням 16 групових справ, за якими засудили 38 осіб. Чимало агентурних та слідчих справ у 1936 р. було заведено за так званою «українською лінією»: справа «Націоналісти» (в січні 1936 р. у Києві була заарештована фашистсько-те-

рористична група з восьми осіб); справа «Блакитні», справа «Надія», справа «Професор» тощо⁵⁴. Загалом співробітниками УНКВС у Київській області в 1936 р. було заарештовано понад 2000 осіб⁵⁵.

Як вказівку «діяти» сприйняв начальник обласного УНКВС М. Шаров постанову політбюро ЦК КП(б)У від 16 січня 1937 р. про недоліки в роботі Київського обкому КП(б)У. Спільними зусиллями емісарів Кремля, партійного апарату республіки, органів держбезпеки було здійснено справжній розгром обласного партійного осередку. До травня 1937 р. з 81 працівника Київського обкому партії було замінено п'ять заввідділів, 78 завідувачів і заступників завідувачів секторів, 22 інструктори; 32 члени обкому були ув'язнені як «вороги народу»⁵⁶.

Не менш заповзято київські чекісти долучилися до проведення операції згідно з оперативним наказом НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Заходи з «викорінення всіх антирадянських елементів, які були головними призвідниками всякого роду антирадянських та диверсійних злочинів як у колгоспах і радгоспах, так і на транспорті та промисловості», розпочалися 5 серпня 1937 р. Зазначена операція проходила із суворим дотриманням надісланих інструкцій. Бажання вислужитися перед московським керівництвом спонукало наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського звернутися 5 вересня з клопотанням про збільшення ліміту для 1-ї категорії на 4200 осіб. Прохання керівника репресивного апарату в УРСР було враховане центральним відомством, і вже 16 вересня 1937 р. начальник УНКВС у Київській області М. Шаров отримав додатковий ліміт для 1-ї категорії на 900 осіб⁵⁷. Як виявилось згодом, і цих «лімітів на смерть» київським чекістам було замало. Станом на 5 жовтня

⁵¹ Сталинские депортации. 1928–1953. (Россия. XX век. Документы). – Москва, 2005. – С. 52–53.

⁵² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 41, арк. 37.

⁵³ Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 серпня.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 3–18.

⁵⁵ Там само, ф. 42, спр. 26-А, арк. 10.

⁵⁶ Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 серпня.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 90.

1937 р. у Київській області внаслідок виконання наказу № 00447 у в'язницях опинилися 9554 особи⁵⁸, тобто на 3154 особи більше запланованого.

«Продуктивно» на початку осені 1937 р. працювали поза-судові органи. Упродовж двох місяців, доки тривала операція, особлива трійка обласного УНКВС устигла винести вердикт 5662 особам (2249 — за 1-ю категорією; 3413 — за 2-ю категорією). Через «велику засміченість районів і міст Київської області й особливо м. Києва» кримінальниками та контрреволюційними елементами до репресування були залучені адміністративна трійка обласного УНКВС, суди та спецколегія, які розглянули кримінальні справи на 2864 особи⁵⁹.

Старший майор держбезпеки М. Шаров у доповідній записці І. Леплевському від 8 жовтня 1937 р. стверджував:

«Дані свідчать, що, незважаючи на значне очищення районів та міст області, все ж досі ще є в наявності як у містах, так і в районах Київської області куркулі, кримінальники та інший контрреволюційний елемент, який підлягає репресуванню»⁶⁰.

Відповідь народного комісара внутрішніх справ УРСР І. Леплевського надійшла наступного дня:

«Встановлений наказом НКВС СРСР № 00447 від 1937 р. ліміт для 2-ї категорії у Київській області дозволяю збільшити на 250 осіб»⁶¹.

Уже 18 жовтня 1937 р. І. Леплевський інформував начальника Київського обласного управління НКВС про додатковий ліміт для 1-ї категорії — 300 осіб, 2-ї — 400 осіб. Однак він зауважував:

«Форсуйте роботу Трійки. Врахуйте, що цей ліміт є попереднім як для першої, так і для другої категорії. Через декілька днів повідомлю про збільшення ліміту. Звертаю Вашу увагу, що досі Ви Трійкою засуджували в табори стариків, непридатних для роботи. У подальшій роботі Трійки це необхідно усунути»⁶².

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 91.

⁵⁹ Там само, арк. 93–95.

⁶⁰ Там само, арк. 98.

⁶¹ Там само, арк. 145.

⁶² Там само, арк. 146.

Одночасно І. Леплевський листувався з наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим, прохаючи генерального комісара держбезпеки в черговий раз збільшити ліміти. В результаті задоволення численних клопотань остаточні ліміти для України були встановлені: для 1-ї категорії — 26 150 осіб, для 2-ї категорії — 37 800 осіб; разом 63 950 осіб, або втричі більше від запланованого. Загалом під час «операції» наприкінці 1937 — на початку 1938 рр. було заарештовано 11 675 мешканців республіки. Підсумки «смертоносною» операції згідно з наказом № 00447 у Київській області виглядали таким чином: на 31 грудня 1937 р. трійкою облуправління НКВС було засуджено 11 800 осіб, з них за 1-ю категорією 5300 осіб, за 2-ю — 6500 осіб, адміністративною трійкою Київського облуправління НКВС, судами та спецколегією — 5702 особи⁶³.

Одночасно з наступом на куркулів у республіці проводилися інші протиправні заходи, пов'язані з репресіями національних меншин. 11 серпня 1937 р. НКВС СРСР розробив оперативний наказ за № 00485, яким націлював місцеві органи держбезпеки на повну ліквідацію первинних організацій Польської організації військової. Наказ супроводжувався «Закритим листом про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», в якому йшлося про зв'язки польської контрреволюції з троцькістським центром, контакт із керівником «воєнно-фашистської змови» М. Тухачевським, диверсійно-шкідницьку роботу Польської організації військової в оборонній промисловості, в поточному та мобілізаційному плануванні, на транспорті, в сільському господарстві. Як підготовку до майбутнього воєнного конфлікту розцінював репресії проти польської меншини і сам нарком внутрішніх справ УРСР. Надсилаючи зазначені документи в місцеве управління НКВС, І. Леплевський 16 серпня 1937 р. вимагав:

«І. З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, в першу чергу щодо Червоної армії, військових заводів, оборонних цехів, залізничного та повітряного транспорту, електросилового господарства та газових і перегінних заводів. ІІ. Одночасно підготувати до арештів у другу чергу всіх інших осіб».

⁶³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 281–288.

Виконуючи розпорядження керівництва союзного й республіканського НКВС, працівники Київського УНКВС розпочали реалізацію наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. за № 00485. Вельми відповідально поставилися київські чекісти і до вказівки наркомату внутрішніх справ УРСР від 24 вересня 1937 р. за № 9310: «*Заарештовувати всіх відвідувачів польської консульства*».

В результаті «нанесення оперативного удару по польсько-шпигунському, диверсійному та контрреволюційному націоналістичному підпіллю» м. Києва та області на 1 жовтня 1937 р. було заарештовано 3003 особи: поляків — 1713, українців — 791, галичан — 237; євреїв — 114, інших — 148. Співробітники Київського УНКВС «розкрили та ліквідували» 59 польських шпигунсько-диверсійних резидентур, 19 осередків Польської організації військової, 32 диверсійно-повстанські групи, 101 агента польської розвідки⁶⁴.

Про справжні масштаби «польської операції» в області дізнаємося з доповідної записки про оперативно-слідчу роботу УНКВС Київської області за час з 1 червня 1937 р. по 8 січня 1938 р. заступника начальника УНКВС у Київській області майора держбезпеки Бабича начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенанту державної безпеки Мунвезу. В ній зазначалося, що на січень 1938 р. в області «за польською лінією» заарештовано 6524 особи. З цієї кількості засуджено НКВС СРСР за особливими списками 4954 особи (за 1-ю категорією — 4302, за 2-ю — 652), трійкою — 580 осіб (за 1-ю категорією — 198, за 2-ю — 382)⁶⁵.

Широкого розмаху на Київщині в 1937 р. набула так звана «німецька операція», обумовлена наказом НКВС СРСР від 25 липня 1937 р. № 00439, згідно з яким правоохоронні органи мали «нейтралізувати» на підприємствах області німецьких підданих. Проте на практиці в ув'язненні опинилися не лише іноземці, а й радянські громадяни — німці за походженням. Факти свідчили, що під час реалізації «німецької операції» за

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 88, арк. 116–118.

⁶⁵ Там само.

причетність до вигаданих організацій «Німці-фашисти», «Тевтонці», «Національний союз німців України», «Національний фашистський центр» Київським обласним УНКВС заарештовано 883 особи.

Оперативний наказ НКВС від 20 вересня 1937 р. № 00593 орієнтував органи держбезпеки на каральні акції проти так званих «харбінців» — колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів з Манчжоу-Го. Як і в попередніх випадках, у першу чергу підлягали арешту «харбінці», що були задіяні у військово-промисловому комплексі або працювали в колгоспах, радгоспах, радянських установах⁶⁶. На початок 1938 р. відомству М. Шарова вдалося «розшукати» у Київській області лише 70 осіб, яких слідчі змогли кваліфікувати за «харбінською лінією»⁶⁷.

У грудні в УРСР згідно з директивою НКВС СРСР від 30 листопада 1937 р. розпочалася «латиська операція». Напередодні НКВС СРСР розіслав на місця телеграму за № 50499 такого змісту:

«Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і надати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області, повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях. Підготувати арешти всіх керівників та активістів за цими пунктами концентрації латишів, а також раніше врахованих латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу. Операцію стосовно всіх цих категорій активу попередньо провести протягом одного дня із подальшим розвитком на зразок польської операції».

Відповідно до директив НКВС, станом на січень 1938 р. в тюрмах і слідчих ізоляторах області перебували 186 осіб, віднесених до категорії «латиських шпигунів»⁶⁸. Сотні громадян були заарештовані впродовж другої половини 1937 р. за при-

⁶⁶ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 106

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 178.

⁶⁸ Там само.

належність до інших різноманітних іноземних розвідок: румунської — 163, японської — 72, грецької — 29.

У зазначений період зросла й кількість порушених кримінальних справ, пов'язаних із викриттям «шкідництва» в сільському господарстві, промисловості, на транспорті. Так, у другому півріччі 1937 р. працівниками органів НКВС у Київській області було виявлено 331 особу, які «своїми діями перешкоджали збільшенню виробництва промислової продукції, виконанню плану хлібозаготівель»⁶⁹.

З особливим розмахом і жорстокістю була проведена органами НКВС у Київському регіоні операція щодо дружин «зрадників Батьківщини» (наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. № 00486). Статистика свідчила, що лише протягом серпня–грудня 1937 р. внаслідок спланованої акції за ґратами опинилися 1356 дружин викритих «зрадників Батьківщини».

Значних утрат у духовній сфері зазнала Київщина внаслідок масових каральних операцій зі знешкодження так званої церковно-сектантської контрреволюції в регіоні. В боротьбі за формування атеїстичного суспільства були ув'язнені та загинули понад 1100 віруючих.

Не менш разючими були результати роботи київських чекістів у 1937 р. із виявлення та нейтралізації «широкого підпілля українських націоналістів», яке за короткий період часу вдалося виявити на території області в кількості 2189 осіб⁷⁰. Як дізнаємося з архівних джерел, маховик репресій у другій половині 1937 р. не збавляв обертів і проти відступників від «генеральної лінії» ВКП(б) — так званих троцькістів. Станом на січень 1938 р. співробітники Київського УНКВС заарештували 990 осіб. Крім того, із міста Києва було вислано 689 сімей (1564 осіб), глави яких засуджені за «троцькістську діяльність»⁷¹.

Втрати в УРСР внаслідок чекістських операцій, обумовлених наказами наркома внутрішніх справ СРСР, являли жахливу

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 2.

⁷⁰ Там само, спр. 31, арк. 1.

⁷¹ Там само, спр. 105, арк. 177.

картину масових позасудових розправ над людьми. Зокрема, після «викорінення» «петлюрівсько-куркульських елементів», «контрреволюційних націоналістичних кадрів», «шпигунів», «учасників воєнно-фашистської змови» в Київській області, до якої належала територія нинішньої Черкаської, частково Житомирської й Чернігівської областей, протягом другої половини 1937 р. за ґратами опинилися 23 081 особа, з них засуджено 19 182 особи, в тому числі за 1-ю категорією — 9713 осіб, за 2-ю — 9450 осіб⁷². Кількість заарештованих органами НКВС у містах Київської області у період з 1 липня 1937 р. по 1 лютого 1938 р. становила 10 498 осіб, з них у м. Києві — 6282 особи, Білій Церкві — 476, Борисполі — 243, Василькові — 122, Переяславі — 250, Чорнобилі — 257⁷³.

Частка репресованих у Київській області в 1937 р. була одною з найбільших в УРСР (за кількістю репресованих областей посідала друге місце — після Донецької).

Масштабність баталій київських чекістів із класовим ворогом належним чином була оцінена керівництвом республіки. З нагоди 20-річчя ВУНК-ДПУ-НКВС ЦВК УРСР нагородив орденом Червоної Зірки та бойовою зброєю низку працівників київського обласного управління НКВС. Серед них: начальник УНКВС у Київській області М. Шаров; його заступник, майор державної безпеки І. Бабич; начальник секретно-політичного відділу, капітан державної безпеки О. Волков; начальник 11-го відділу, старший лейтенант державної безпеки Я. Поясов⁷⁴.

Терор, спричинений «лімітами на смерть», секретними циркулярами, наказами, телеграмами вищого політичного керівництва країни, безкарність тих, хто уособлював себе з «каральним мечем революції», поставили людиновбивство на конвеєр, породили витончену індустрію нищення народу.

Ось як розповідає про факти масових репресій у Києві в 1937–1938 рр. та техніку виконання смертних вироків доктор

⁷² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, арк. 177–178.

⁷³ Там само, арк. 3.

⁷⁴ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 168.

юридичних наук В. Мунтян, який чув про них із вуст свого колеги, колишнього прокурора М. Табачного:

«Табачний мені розповідав, що десь протягом 1937–1940 років він у службових справах був присутнім при виконанні вироків відносно тих осіб, що були засуджені до смертної кари. Зі слів Табачного я добре пам'ятаю, що це стосувалось виконання вироків у Лук'янівській тюрмі. Усе це відбувалося в кімнаті коменданта в особливих справах [...]. За його словами, людину, засуджену до розстрілу, піднімали з підвалу на якомусь ліфті в кімнату для розстрілів. Він, як прокурор, пересвідчувався, що це саме та людина, яку засудили до розстрілу. Після чого людину повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахилили голову вниз і комендант стріляв у потилицю. Мертвого знову опускали вниз, а на його місце піднімався наступний засуджений [...]. За словами Табачного, виконання вироків здійснювали в нічний час. В середньому за ніч розстрілювали 100–150 чоловік [...]. Труп розстріляних вивозили за місто, за Дарницю, в ліс»⁷⁵.

За твердженнями чи не єдиного свідка тих сумних подій пенсіонера НКВС М. Мусоргського (працював водієм Київського обласного УНКВС), трупи

«ворогів народу відвозились в район селища Биківня, де, від траси вправо, у лісі, була огорожена велика територія лісової ділянки, яка ретельно охоронялась. Коли я привозив трупи в Биківню, то там ями були викопані. Трупи скидалися в ями навалом. Розстрілювали людей у підвалі внутрішньої тюрми і вночі грузили машини спеціальними кліщами. Ними брали за шию та ноги і закидали до кузова. Загрузивши повністю машину з бортами, покривали брезентом. А потім уночі вивозили в Биківню [...]»⁷⁶.

Винищуючи тисячі людей заради світлого комуністичного майбутнього, радянські спецслужби, позасудові та судові органи карально-репресивної машини керувалися не стільки існуючими правовими нормами, скільки власними відомчими на-

казами. Про численні приклади правового нігілізму в часи «великого терору» дізнаємося з доповідної записки начальника УНКВС у Київській області М. Шарова, надісланої наприкінці грудня 1937 р. І. Леплевському. Інформуючи наркома внутрішніх справ УРСР про оперативно-слідчу роботу обласного управління НКВС із червня по грудень 1937 р., М. Шаров змушений був указати на «дефекти, виявлені в процесі роботи першої Трійки по Київській області». Так, при оформленні слідчих справ в обвинувальному висновку траплялися випадки, коли у справі звинуваченого допитувалися члени його сім'ї, були відсутні свідчення, що викривали звинуваченого⁷⁷.

Проте зважати на численні порушення революційної законності, що виражалися в заочних складаннях протоколів допитів свідків, катуваннях ув'язнених, київські чекісти не вважали за потрібне. Звільнення наприкінці січня 1938 р. від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та обрання М. Хрущова, призначення наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенського замість комісара державної безпеки 2-го рангу І. Леплевського спричинили новий етап масових репресій в УРСР.

В одній із перших шифротелеграм (від 1 лютого 1938 р. № 40027), розісланій усім обласним УНКВС УРСР, О. Успенський рекомендував продовжити «куркульську операцію»:

«Наказом НКВС № 00447 Вам додатково затверджений ліміт першої категорії. Роботу Трійки подовжити до 15 березня цього року. Всю операцію розгляду справ закінчити не пізніше вказаного терміну. Закінчення операції доповідайте підсумковою запискою, схему якої повідомимо додатково. При проведенні операції особливу увагу зверніть на очистку транспорту у відповідності директиві № 56. Операцію розпочати негайно»⁷⁸.

Про «апетити» Київського обласного УНКВС в реалізації куркульської операції на 1938 р. свідчать заявки на додаткові ліміти для 1-ї категорії в кількості 3000 осіб⁷⁹. Тоді як у всій УРСР під час чекістської операції № 00447 планувалося пока-

⁷⁵ Архів Військової прокуратури Північного регіону України, спр. 50-0092, т. 8, арк. 42зв.–43.

⁷⁶ Там само, т. 12, арк. 88–89.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 4951.

⁷⁸ Там само, оп. 31, спр. 92, арк. 19.

⁷⁹ Там само, арк. 75.

рати на смерть 6000 осіб, додатковий ліміт для Київщини становив 800 осіб⁸⁰. Проте згодом перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР Михайло Фриновський у телеграмі від 28 лютого 1938 р. повідомив О. Успенському про нові планові показники полювання на людей:

«...крім затвердженого ліміту в 6000 Вам затверджено додатковий ліміт — 30 000»⁸¹.

Суттєва кореляція «лімітів на смерть» змусила наркома О. Успенського в черговий раз звернутися до підлеглих на місцях:

«Шифротелеграма № 40076. 1 березня 1938 р. 17 год. 00.

Всім начальникам облуправлінь НКВС. По другій категорії лімітів більше не буде. Оперативне завдання полягає в тому, щоб нанести цілеспрямований удар і, в першу чергу, організуючим кадрам к-р. підпілля. У відповідності з цим розгортайте операцію.

Кримінальників основному пропускайте через міліцейські трійки, на судових трійках розглядайте тільки активних учасників бандзграй маючи на увазі, що по кримінальникам додаткових лімітів також не буде.

Операція по шпигунським елементам (німці, поляки, румуни, греки, болгары, іранці та інші) повинна Вами всебічно розгортатися, вона буде проходити, як і раніше, поза лімітами. Прискорюйте висилку нам альбомних довідок. Успенський»⁸².

Відповідно до нових інструкцій, ліміти для трійки при Київському обласному управлінні НКВС за 1-ю категорією сягнули 4800 осіб⁸³. Чинити правосуддя над заарештованими доручалося такому складу особливої трійки: голова — Ісаї Бабич (тимчасово виконуючий обов'язки начальника УНКВС Київської області з 29.12.1937 р. по 26.02.1938 р.), перший секретар Київського обкому КПУ Євтушенко, прокурор Горляров. Уже наприкінці березня 1938 р. О. Успенський звернувся до нарком-

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 92, арк. 77.

⁸¹ Там само, арк. 84.

⁸² Там само, арк. 20.

⁸³ Там само, арк. 78.

ма внутрішніх справ СРСР М. Єжова з проханням про затвердження нового персонального складу карального органу: голова — комбриг Микола Федоров (начальник УНКВС Київської області з 26.02.1938 р. по 28.03.1938 р.), члени трійки: другий секретар Київського обкому КП(б)У М. Костенко, прокурор Горляров⁸⁴. Не викликала нарікань керівництва УРСР діяльність оновленої трійки у Київській області у складі старшого лейтенанта держбезпеки І. Шапіро (з 27.03.1938 р. — заступник начальника обласного УНКВС, із квітня по травень 1938 р. — тимчасово виконуючий обов'язки начальника УНКВС Київської області), секретаря Київського обкому КП(б)У М. Костенка, військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР М. Гомерова, яка лише з 2 квітня по 10 травня 1938 р. розглянула 683 слідчі справи, засудила 4598 осіб до розстрілу та 61 особу до 10 років виправно-трудових таборів⁸⁵.

Черговим завданням для київських чекістів під орудою майора держбезпеки Ісаї Бабича, а згодом на чолі з комбригом Миколаю Федоровим було виявлення та знешкодження «активно діючих військово-повстанських штабів РОВС, підпільного ЦК есерів, меншовиків та Бунда».

Здатність активно діяти продемонструвало нове керівництво УНКВС Київської області у розпочатій наркомом внутрішніх справ УРСР, комісаром державної безпеки 3-го рангу О. Успенським чистці серед українських чекістів. На 25 лютого 1938 р. кількість заарештованих співробітників органів державної безпеки УРСР становила 79 осіб, з них у центральному апараті — 11, в областях — 68 осіб⁸⁶. На початок квітня 1938 р. з органів УДБ НКВС було звільнено 558 осіб, 154 з яких опинилися за ґратами⁸⁷. Одночасно О. Успенський вирішив позбавитися ворожого елемента в неоперативних відділах НКВС УРСР. Репресії торкнулися наглядачів тюрем, бухгалтерів та іншого персона-

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 92, арк. 57.

⁸⁵ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Харків, 2004. — С. 122.

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 71, арк. 3.

⁸⁷ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... — С. 163.

лу. Розшук причетних до контрреволюційних формувань було розпочато і серед співробітників прикордонної охорони та військ НКВС. Не уникнули арештів і працівники УНКВС Київської області. Як агентів української націоналістичної організації репресовано оперуповноважених І. Барановського, Л. Гурова, І. Сергачова, Ф. Корнелишина, Г. Левицького, командира взводу кавалерійського дивізіону УНКВС Київської області О. Діткова. Помер від тортур на допиті 6 серпня 1938 р. старший інспектор відділу кадрів К. Можейко⁸⁸.

Завдання О. Успенського громити в Київській області всіх працівників міліції, підозрюваних у діяльності «українського націоналістичного центру», було доручене черговому начальнику обласного управління НКВС (з 28.05.1938 р. по 15.01.1939 р.), капітану держбезпеки Олексію Долгушеву. За задумом наркома, «український націоналістичний центр» мав очолювати колишній начальник київської школи міліції О. Ряботенко. Слідчі НКВС розвинули думку свого шефа, і у груповій справі на українських міліціонерів з'явилися «неспростовні» факти:

«Заарештований Ряботенко показує, що він є учасником антирадянської української націоналістичної організації з 1934 р. і був пов'язаний із центром цієї організації через колишнього голову Київського облвиконкому Василенка (засуджений) і військовим штабом організації в особі Капуловського та Борисенка (заарештовані). Ряботенко, будучи по своїм переконанням українським націоналістом, проводив антирадянську націоналістичну роботу в Київській школі міліції [...]. Після закінчення школи (очолив УРСМ УНКВС Донецької області. — Авт.) на його місце був призначений інший націоналіст — Стефанський (засуджений), який продовжив антирадянську націоналістичну роботу до останнього часу. Таким чином, Київська школа міліції 10 років була в руках націоналістів [...]. Ряботенком завербовані: його колишній заступник по УРСМ Київської області Добжинський, колишній начальник 1-го відділення міліції міста Києва Капустян»⁸⁹.

⁸⁸ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – С. 169–171.

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 71, арк. 55–61.

У довгому переліку заарештованих командного та керівного складу міліції (213 осіб) внаслідок «чистки» правоохоронних органів УРСР від «ворожого правотроцькістського та буржуазно-націоналістичного елементу» опинилися начальник 6-го відділення міліції м. Києва Белінський, начальник Білоцерківського районного відділу міліції Лелеко, начальник Переяславського районного відділу Бондаренко, начальник Чорнобильського відділу Головченко, начальник Димерського відділу Безмолитвенний⁹⁰.

Одночасно з погромом української міліції місцеві чекісти продовжували виявляти «шкідників», «троцькістів», «націоналістів», «шпигунів», які засіли в інших державних установах та підприємствах. Серед засуджених до смертної кари Військовою колегією Верховного Суду СРСР у серпні 1938 р. знаходимо чимало людей з київськими адресами: наркомзем УРСР Зіновій Сідерський, заступник наркомфіну УРСР Іван Косило, заступник наркомлісу УРСР Семен Семенов, художній керівник Київської музкомедії Сергій Каргальський, начальник технічного відділу Дарницького бронетанкового заводу Федір Шликов, тимчасово виконуючий обов'язки коменданта Київського укріпрайону полковник Тимофій Галочкін-Савицький, науковий співробітник Музею революції Олександр Соколовський⁹¹.

На початок листопада 1938 р. під слідством в органах НКВС Київської області перебували 330 осіб, серед них обвинувачених: у «троцькізмі» — 50; «українській контрреволюції» — 58; «польській контрреволюції та шпигунстві» — 65; «антирадянській агітації» — 85; шкідництві в колгоспах, радгоспах, на підприємствах — 26⁹².

Припинення інтенсивної репресивної практики стало помітним лише після прийняття постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)У від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», згідно з якою заборонялися будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 71, арк. 281, 286.

⁹¹ Там само, оп. 31, спр. 92, арк. 89–90.

⁹² Там само, арк. 18.

громадян, встановлювалася персональна відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт. Офіційному документу передувала директива ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. за № П4384 «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВС СРСР» за підписом Й. Сталіна, яка рекомендувала міськкомам, обкомам, крайкомам та ЦК Нацкомпартій вжити відповідні заходи щодо очищення органів НКВС від співробітників, які не заслуговують на політичну довіру⁹³. Санкціонована вищим політичним керівництвом кампанія з виявлення недоліків та спотворень у діяльності репресивних органів призвела до масової ротації у центральному апараті НКВС СРСР (у грудні 1938 р. новим наркомом внутрішніх справ СРСР став Л. Берія), усунення від виконання обов'язків майже всіх керівників республіканських, крайових, обласних УНКВС.

На виконання рішень Кремля щодо «відновлення соціалістичної законності» 3 лютого 1939 р. пленум Київського обкому КП(б)У заслухав повідомлення М. Хрущова, прийняв рішення про виключення колишнього начальника Управління НКВС у Київській області Олексія Долгушева зі складу членів бюро та членів пленуму обкому КП(б)У як «ворога народу» (репресований в 1939 р., подальша доля невідома. — *Авт.*). Не unikнув покарання й начальник Кагановицького райвідділу НКВС І. Рябиш. За фальсифікацію кримінальних справ на мешканців Кагановицького району Київської області та застосування недозволених методів ведення слідства І. Рябиша у 1939 р. було звільнено з органів НКВС «за неможливістю подальшого використання»⁹⁴. Того ж року полишив лави чекістів секретар трійки УНКВС Київської області С. Альтзіцер, звинувачений у «фальсифікації повісток на трійку»⁹⁵.

⁹³ Лубянка, Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – Москва, 2004. – С. 604–606.

⁹⁴ Органи державної безпеки Київщини (1917–2008) у фотографіях та документах. – К., 2008. – С. 244.

⁹⁵ Там само. – С. 243.

Разом із кампанією усунення недоліків у роботі НКВС УРСР та дотримання кримінально-процесуальних норм у проведенні слідства в часи так званої «берієвської відлиги» були здійснені декілька кроків щодо скорочення строків ув'язнення та звільнення з таборів репресованих осіб. Вибіркове зняття «судимості з засуджених колишніми колегами ОДПУ СРСР, Особливою нарадою та трійками ОДПУ–НКВС за всіма пунктами статті 58 КК РРФСР та відповідними статтями кримінальних кодексів союзних республік при подачі заяв, якщо засуджені особи впродовж трьох років після звільнення не вчинили нових злочинів і займалися весь цей час суспільно-корисною працею», лише створювало ілюзію лібералізації радянської політично-правової системи. Карально-репресивна машина СРСР напередодні Другої світової війни продовжувала функціонувати, лише на деякий час пригальмувавши оберти у центральних та східних областях України. В Київській області упродовж 1939 р. кількість засуджених судовими органами та Особливою нарадою при НКВС СРСР становила 433 особи (255 українців, 40 росіян, чотири білоруси, один китаєць, чотири німці, 35 євреїв, 25 поляків, 62 іранці та ін.). До вищої міри покарання було засуджено — двоє; до ув'язнення від п'яти до десяти років включно — 236 осіб; до п'яти років та заслання, примусові роботи — 195 осіб⁹⁶. У 1940 р. були винесені вироки та рішення судів стосовно 124 осіб⁹⁷, що майже в чотири рази менше, ніж у 1939 р.

Таким чином, масштаби каральної практики у Київській області в 1939–1940 рр. були значно меншими порівняно з часами «великого терору». Як свідчать архівні документи Служби безпеки України, за період з 1939 по 18 вересня 1941 рр. (переддень окупації гітлерівцями м. Києва) таємне кладовище НКВС у Биківнянському лісі поповнилося 2563 тілами «буржуазних націоналістів», «шпигунів», «терористів»⁹⁸.

Суттєві корективи в діяльність органів держбезпеки привнесла Велика Вітчизняна війна. У перші години воєнних дій

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 41, арк. 37.

⁹⁷ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 435.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 518, арк. 290.

Радянського Союзу проти Німеччини наркомат держбезпеки СРСР надіслав територіальним органам директиву за №127/5809, в якій настійно рекомендувалося вжити ретельних заходів із «вилучення контрреволюційного та шпигунського елемента», припинення «всіляких спроб ворожих елементів завдати шкоди Радянській владі»⁹⁹. Посиленню репресивних заходів сприяли укази Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», згідно з якими на органи НКВС та НКДБ покладалася підготовча робота щодо виселення із прифронтової зони осіб, визнаних соціально небезпечними (взяття на облік усіх неблагонадійних громадян разом з їхніми родинами) та практичні кроки у здійсненні депортації протягом 48 годин¹⁰⁰.

Уже в перший день війни органи НКДБ Київщини провели арешти «сумнівних» осіб за заздалегідь підготовленими списками. Серед багатьох затриманих спецслужбами опинився старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту права наркомюсту УРСР, заступник декана юридичного факультету Київського університету, професор Українського філіалу Всесоюзної заочної правової академії Гліб Александренко. Перший документ кримінальної справи, розпочатої 28 червня 1941 р., повідомляв, що слідчий 2-го відділу слідчої частини НКДБ УРСР сержант держбезпеки Караваєв, розглянувши «злочинну діяльність» Гліба Васильовича Александренка, «знайшов» таке:

«Дані, що надійшли в НКДБ УРСР, свідчать про те, що житель м. Києва Александренко, будучи вороже налаштований до радянської влади, розповсюджує провокаційно-поразницькі настрої серед населення та займається антирадянською агітацією, направленою на дискредитацію партії та радянської влади»¹⁰¹.

⁹⁹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Москва: Русь, 2000. – Т. II. – Кн. 1. – С. 35.

¹⁰⁰ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 680.

¹⁰¹ ГДА СБ України, спр. 18937-ФП, арк. 1.

Подібних звинувачень у воєнний час було достатньо, щоб притягнути відомого вченого до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. Потенційну загрозу радянському ладу вбачали радянські спецслужби в особі артиста Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка Михайла Донця. В постанові на арешт від 2 липня 1941 р. фігурували його зв'язки з репресованими раніше «ворогами»: колишнім головою РНК УСРР Панасом Любченком, директором Інституту українського фольклору АН УСРР Андрієм Хвилею¹⁰².

Одночасно з оперативною роботою із запобігання підривної діяльності фашистських спецслужб, забезпечення безпеки промислових об'єктів, транспорту, органи НКДБ Київщини змушені були виконувати директиву наркома держбезпеки В. Меркулова від 23 червня 1941 р., в якій містилася вказівка щодо вирішення питання вивозу переважної більшості заарештованих, які числяться за НКДБ, НКВС, судом та прокуратурою, до центральних та східних районів СРСР. Крім того, обласні управління НКДБ УРСР у стислі строки мали розглянути справи заарештованих та скласти списки на тих, кого «доцільно розстріляти»¹⁰³. На початку липня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П. Мешик затвердив перші списки закінчених слідчих справ на громадян, які утримувалися у київській тюрмі і підлягали розстрілу згідно з телеграмою В. Меркулова. Уже 6 липня 1941 р. вищу міру покарання було застосовано до 68 осіб, які перебували в ув'язненні за політичними статтями. 8 липня 1941 р. вибули «за 1-ю категорією» ще 13 осіб. Загалом у столиці УРСР напередодні окупації німецькими військами було розстріляно 473 особи¹⁰⁴.

Окупувавши м. Київ, гітлерівське командування з пропагандистською метою закликала населення повідомляти про злочини НКВС. Восени 1941 р. за наказом німецької адміністрації

¹⁰² Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). – К., 2003. – С. 108–110.

¹⁰³ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. ... – С. 680.

¹⁰⁴ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 192.

в присутності преси у Биківнянському лісі було розпочато розкопи секретного об'єкта НКВС. Незабаром, 8 жовтня 1941 р., в газеті «Українське слово» з'явилась стаття «Шляхом мордувань. І в Києві лилась невинна кров», в якій повідомлялося, що біля селища Биківня знайдені тіла «жертв більшовицького терору». Згодом на місці поховань за вказівкою окупаційних властей були розпочаті роботи зі встановлення пам'ятного знаку, які так і не вдалося завершити¹⁰⁵.

Спливав час, і зона, призабута новими господарями, почала втрачати свій первісний вигляд. Зразу після звільнення міста Києва восени 1943 р. зелений паркан і будинок були розібрані мешканцями Биківні на будівництво й ремонт власного житла, понівеченого відступаючими фашистами. У подальшому на місці таємного людиногильника з'явилися лісові насадження. Здавалося, сама природа намагалася забути все те, що нагадувало про Биківнянську трагедію, та тільки не людська пам'ять.

Сформувати «правильну» громадську думку навколо масових поховань у Биківні поновлюваній радянській владі мали допомогти висновки Київської обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Констатація фактів з Акту про масове винищення військовополонених і радянських громадян у таборах селища Дарниця Київської області від 12 грудня 1943 р. («у лісі і прилеглих околицях Дарниці є ще місця, де наявні такі ж ями з трупами»¹⁰⁶) мала стосуватися і поховань у 19-му та 20-му кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства. Остаточо «перекопати» громадськість в тому, що за «зеленим парканом» поховані жертви фашистського режиму, мав і арешт у березні 1945 р. та подальше 10-річне ув'язнення мешканця Биківні С. Дембовського, який, «будучи вороже налаштований до радянської влади, із приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм

¹⁰⁵ Архів Військової прокуратури Північного регіону України, спр. 50-0092, т. 11, арк. 215.

¹⁰⁶ Галузевий Державний архів Міністерства внутрішніх справ України, ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 125.

на вигадане кладовище НКВС, де нібито, за його заявою, «хоронились» розстріляні українські люди»¹⁰⁷.

Одночасно з просуванням Червоної армії територією Київщини у визволених від фашистів містах і селах поновлювали роботу радянські відомства, в тому числі й органи держбезпеки. Останні, керуючись циркуляром НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території¹⁰⁸, наказом Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів»¹⁰⁹ та постановою Пленуму Верховного Суду СРСР за № 22/М/16У/сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками»¹¹⁰, розпочали арешти громадян, які «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах»; надавали ворогові відомості, що становили військово або державну таємницю; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням. Із загальної кількості заарештованих органами МДБ у 1943–1945 рр. в УРСР (84 190 осіб) лише 4% ув'язнених інкримінувалася антирадянська агітація та пропаганда¹¹¹ (антирадянські висловлення, розповсюдження листівок тощо). Статистику репресій УНКДБ у Київській області із січня 1943 р. по січень 1947 р. демонструє *таблиця 1 (стор. 200)*.

Загалом у зазначений період було засуджено 5434 особи, з них: до вищої міри покарання — 351, каторги — 2320, позбавлення волі — 2738¹¹².

¹⁰⁷ Архів Військової прокуратури Північного регіону України, спр. 50-0092, арк. 211, 222.

¹⁰⁸ Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). – К., 2003. – С. 374–382.

¹⁰⁹ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. Офіційне видання / За ред. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 44, 45.

¹¹⁰ Там само. – С. 47–49.

¹¹¹ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 206.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 1, арк. 11.

Таблиця 1

Роки	Кількість заарештованих	Антирадянські організації та групи і заарештовані їх учасники
1943	937	(не встановлено)
1944	2975	38/345
1945	1362	23/213
1946	1349	28/267
Загалом:	6623	89/825 ¹¹³

Наприкінці Другої світової війни територіальними органами держбезпеки Київщини була виявлена і знешкоджена білоемігрантська націоналістична організація «Національно-трудова союз нового покоління» (НТСНП)¹¹⁴, яка боролася за самостійну російську монархічну державу. На початку 1944 р. в Київській області була викрита церковно-монархічна організація, яка нібито існувала під виглядом Ставропігійського монастиря на чолі з керівником — архімандритом Михайлом (Костюком), який іменував себе «патріархом усія Русі» і «самодержавцем Російським». Приводом для репресій було те, що «організація проводила антирадянську монархічну пропаганду серед прихожан, поширювала антирадянські наклепницькі чутки»¹¹⁵.

Пріоритетними напрямками діяльності чекістських органів на визволеній території Київщини у 1944–1952 рр. були виявлення та ліквідація осередків Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Радянські спецслужби були поінформовані про те, що у травні 1944 р. за наказом Проводу ОУН на терени Київської області стали проникати рейдові групи з метою проводити антирадянську агітаційно-пропагандистську діяльність та боротися за утвердження великої соборної самостійної України. До кінця 1940-х рр. у різний час на Київщині діяли групи ОУН–УПА під проводом Андрія (Іванків), Палія, Нестора, Радченка (Фастівський район), Печериці (Ба-

ришівка), Шевченка та Будька (Бородянка, Іванків), Беркута (Чорнобиль), Короленка (Тараща), Грака, Берези, Сашка (Чорнобиль, Димер, Бородянка) тощо. Загалом територію області у 1944–1952 рр. відвідали понад 1500 вояків ОУН–УПА¹¹⁶.

Завдяки оперативно-розшуковим заходам, численним військовим операціям обласному відомству держбезпеки упродовж 1943–1946 рр. вдалося заарештувати 672 учасники націоналістичного підпілля на Київщині. Так, у січні 1946 р. в бою з підрозділами МДБ був взятий у полон командувач групи УПА «Схід» та окружний провідник ОУН Житомирщини й Київщини Федір Воробець (Верещака). Майже в той самий час у м. Києві чекістам вдалося вийти на керівника Крайового проводу ОУН Петра Чорного та заарештувати його разом із групою членів ОУН¹¹⁷.

Динаміка арештів членів ОУН та бійців УПА у повоєнне десятиліття мала мінливий характер: 1943 р. — 28 осіб, 1944 р. — 308, 1945 р. — 165, 1946 р. — 171, 1948 р. — 51, 1949 р. — 44, 1950 р. — 52, 1951 р. — 13, 1952 р. — 32 особи¹¹⁸. Пік арештів за повстанство припадає на 1944–1946 рр. У 1948–1952 рр. кількість заарештованих за причетність до ОУН та УПА значно зменшується. Наприкінці 1952 р. внаслідок широкомасштабних акцій внутрішнім військам МВС та підрозділам МДБ вдалося побороти націоналістичне підпілля на Київщині.

До розряду ворожих радянській владі потрапила і відроджена під час Другої світової війни Українська Автокефальна Православна Церква. Єпископат і переважна частина пересічного духовенства УАПЦ, за винятком митрополита Феофіла Булдовського, який, не покаючись, помер у тюремній лікарні, змушені були виїхати за кордон. Іншій частині духовенства, що не полишила Батьківщину, запропонували пройти процедуру «очищення» від автокефалізму, привселюдно осудити по-

¹¹⁶ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – С. 323.

¹¹⁷ ГДА СБ України. Колекція документів.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 1, арк. 8–9; спр. 69, т. 1, арк. 11; спр. 72, арк. 12; спр. 75, арк. 14; спр. 82, арк. 5.

¹¹³ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 1, арк. 9.

¹¹⁴ Там само. Колекція документів.

¹¹⁵ ГДА СБ України. Колекція документів.

слідовників митрополита Полікарпа (Сікорського) і «возз'єднатися» із російським православ'ям. На священиків, які відмовилися від проходження «покаянної» процедури, чекали значні терміни заслання або нелегальна душпастирська діяльність.

Дослідження релігійних процесів в УРСР на завершальній стадії Другої світової війни дають підстави стверджувати, що радянська влада на звільненій від гітлерівських окупантів території, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободи релігійних культів і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя¹¹⁹. Певна лібералізація взаємин із РПЦ та низкою інших лояльних об'єднань поєднувалася з активним поборенням українських національних церков та тих релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки. Партійно-радянське керівництво країни дуже непокоїв високий рівень релігійності населення, збільшення кількості віруючих, відновлення церков на окупованих східних теренах УРСР під час Другої світової війни. За даними Ради у справах православної церкви при РНК СРСР, на липень 1945 р. в країні налічувалося 10 243 церкви та молитовних будинки, із них 6072 функціонували в УРСР. Зокрема, в період фашистської окупації мало місце масове відкриття церков у Вінницькій (822), Київській (604), Рівненській (438), Чернігівській (410), Полтавській (347) областях¹²⁰. Стан релігійного життя в УРСР

¹¹⁹ *Войналович В.* Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1997. – № 1/2. – С. 207–226; *Гордієнко В.* Причини і наслідки спільки Руської православної церкви з радянським режимом // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С. 43–47; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998; *Шкаровский М.В.* Смена религиозной политики советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии: Мат. Всерос. науч. конф., посвящ. 50-летию победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 365 тощо.

¹²⁰ Державний архів Російської Федерації, ф. 6991, оп. 1, спр. 30, арк. 73–73 зв.

на початок вигнання гітлерівців із республіки викликав занепокоєння уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) при РНК СРСР в Українській РСР П. Ходченка, який у грудні 1944 р. в листі до секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка стверджував:

«До Вітчизняної війни в Україні залишалось не так багато взагалі церков усіх орієнтацій. В період німецької окупації їх виникло не менше того, скільки було до Жовтневої революції»¹²¹.

Яскравою ілюстрацією значної активізації релігійного життя в часи окупації УРСР та на завершальній стадії Другої світової війни може слугувати висновок уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР з питання про монастирі на звільненій від противника території України, підготовлений наприкінці липня 1944 р.¹²², довідка про діючі монастирі на звільненій від противника території України станом на 1 червня 1944 р.¹²³ та відомості про кількість монастирів, монахів та монахинь в них станом на 1 квітня 1945 р.¹²⁴ У листі «головного куратора» церкви П. Ходченка до НКДБ УРСР від 25 травня 1944 р. зазначалося, що на території України під час нацистської навали функціонували 22 монастирі (вісім чоловічих та 14 жіночих), а кількість насельників у них становила: чоловіків — 145, жінок — 1117¹²⁵ (принагідно зазначимо, що в дореволюційний період на території східних областей України діяв 81 монастир з 6369 насельниками¹²⁶). В уточненому звіті за липень 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР наводив дані про 19 діючих та чотири недіючих монастирі (сім чоловічих та 16 жіночих), де мешкають 136 ченців

¹²¹ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 127, оп. 1, спр. 314, арк. 5.

¹²² Там само, спр. 315, арк. 5–6.

¹²³ Там само, арк. 7–12.

¹²⁴ Там само, спр. 298, арк. 9, 10.

¹²⁵ Там само, спр. 308, арк. 1.

¹²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2, оп. 13, спр. 3874, арк. 111.

та 1171 черниць¹²⁷. Наявні матеріали засвідчують, що на середину літа 1944 р. у Києві діяло вісім обителів (Покровський жіночий монастир, Введенський жіночий монастир, Києво-Печерська лавра, Михайлівський чоловічий монастир, Миколаївський чоловічий монастир, Фроловсько-Вознесенський жіночий монастир, Свято-Троїцький Іонівський чоловічий монастир, Видубицький чоловічий монастир)¹²⁸.

Значно змінилися дані про існуючі релігійні громади ченців та черниць в УРСР на весну 1945 р. У відомостях про кількість монастирів, монахів та монахинь у них на 1 квітня 1945 р., складених апаратом Ради у справах РПЦ на місцях, ідеться вже про діяльність 42 монастирів (15 чоловічих (350 осіб) та 27 жіночих (1764 особи))¹²⁹. Причиною такого різкого зростання обителів було включення до існуючого «реєстру» православних монастирів, розташованих на звільненій території Західної України, а також задоволення Радою у справах РПЦ клопотань про дозвіл на відкриття нових приходів.

Про своєрідний релігійний ренесанс в Україні в першій половині 1940-х рр. свідчать і «особисті спостереження» Павла Ходченка, зроблені ним під час поїздок Київською областю. У чернетковому варіанті інформаційного звіту уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР в Українській РСР за другий квартал 1945 р. він писав:

«Особисті спостереження та деякі фактичні матеріали, а також інформація з місць показує, що церковне життя йде на підйом, активність церковників та віруючих зростає [...]».

Про активізацію церковників свідчить і такий факт: у 1944 р. заяв на будівництво нових церков від віруючих не надходило, а в 1945 р. було прийнято 10 делегацій, які наполегливо вимагали дозволу на будівництво нових церков. У деяких районах (Бориспільський, Бородянський) релігійні громади самовільно без усякого дозволу будують церкви. Благочинний Білої Церкви розповідав, що:

¹²⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 315, арк. 5.

¹²⁸ Там само, арк. 7–15.

¹²⁹ Там само, спр. 298, арк. 9–10.

«вирушаючи на фронт, значна частина військових, в тому числі і командний склад, вносили по 200–300 карбованців на церкву і настійно просили під час кожної літургії молитися і згадувати їхні імена[...]. В день перемоги, 9 травня, в с. Копилове Макарівського району священик Ярошенко виступив на мітингу другим оратором (першим був голова сільради). В с. Рожни 9 травня [...] на мітингу виступив священик і відслужив молебень на честь здобуття перемоги»¹³⁰.

Стурбованість «головного куратора РПЦ» викликала і та обставина, що:

«під час прийомів служителі культу почувають себе більш незалежно, чим раніше, наполегливі у своїх претензіях, висловлюючи, хоча це і в нечітких формах, тенденцію на керівну роль не тільки серед громади віруючих, але і серед широких мас (необхідність впровадження духовних концертів, видання популярної духовної літератури, організація притулків, виховання дітей у християнському дусі)».

Здійснюючи контроль над релігійним життям в УРСР, Павло Ходченко повідомляв голові Ради у справах РПЦ Георгію Карпову про те, що:

«серед окремих представників віруючих виникає прагнення до відновлення попередніх церковних традицій — тобто офіційного визнання християнських свят і т. п.»¹³¹.

На думку П. Ходченка, піднесенню релігійного життя в республіці сприяло проведення 31 січня — 2 лютого 1945 р. у Москві Помісного собору, на якому був обраний новий патріарх та прийнятий важливий документ — Положення про управління Російською православною церквою¹³². Інформуючи вище партійно-радянське керівництво країни про реакцію віруючих на рішення церковного з'їзду, уповноважений РСРПЦ при РНК СРСР в Українській РСР зауважував:

¹³⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 18.

¹³¹ Там само, арк. 5.

¹³² Див. докладніше: *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946. — С. 177–192.

«Помісний Собор розвіяв трактування про те, що діяльність церков дозволена тільки під час Вітчизняної війни [...]. У віруючих та духовенства, і навіть в окремих місцевих радянських працівників помітно змінилось розуміння, що відновлення церкви не є тимчасовим».

Потепління у взаєминах між релігійними організаціями та радянською державою, констатував П. Ходченко, збільшило кількість заяв із боку населення про відкриття нових молитовних будинків, колективних прохань про надання допомоги з боку уряду в придбанні будівельних матеріалів для ремонту церковних приміщень тощо¹³³.

Пробудження релігійної свідомості, відкрита демонстрація населенням на звільнених територіях своїх релігійних переконань, прагнення віруючих узаконити свої права на богослужіння спонукало тоталітарний режим санкціонувати черговий етап боротьби з «пережитками буржуазної ідеології».

Примітно, що новий наступ на церкву та релігію в умовах незавершеної радянсько-німецької війни мав прихований характер. Про це свідчить уже згадуваний нами лист до народного комісара ДБ у справі існування монастирів, підготовлений наприкінці весни 1944 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ в Україні П. Ходченком. Висловлюючи занепокоєння фактом зосередження в монастирях «самої реакційної частини духовенства», Ходченко вважав за потрібне найближчим часом розпочати процес поступової ліквідації церковно-господарських організацій на Правобережній Україні, а значно пізніше (із політичних міркувань) — на території Західної України. Серед заходів, спрямованих на скорочення мережі монастирів в УРСР, в секретному листі пропонувалися наступні:

- 1) безпосередньо через екзарха України та єпископів в областях здійснити злиття «слабких» монастирів із більш «прибутковими»;
- 2) з метою уникнення впливу монахів на бійців та командирів Червоної армії вивести з монастирів дислоковані там військові госпіталі;

¹³³ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 15–16.

- 3) господарство монастирів, що не має стосунку до релігійних культових потреб (земля, житлові приміщення, сільськогосподарський та промисловий інвентар), повернути організаціям та установам, яким воно належало до окупації;
- 4) молитовні будинки монастирів та храми, які мають історичну та художню цінність, передати музеям¹³⁴.

Уже на початку липня 1944 р. «сценарій» боротьби з монастирями зазнав певної кореляції та уточнення. Зокрема, у висновку з питання про монастирі на звільненій від противника території України уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раднаркомі УРСР П. Ходченко закликав відповідальних працівників обласного рівня здійснювати юридичне оформлення та державну реєстрацію монастирських комплексів згідно з постановою Раднаркому СРСР від 28 листопада 1943 р. № 1325 «Про порядок відкриття церков», що передбачала передачу релігійним громадам ченців лише молитовного приміщення та культового майна, а користування житловими та іншими приміщеннями — тільки на правах оренди. Разом із тим, П. Ходченко вважав за необхідне прирівняти монастирі до звичайних релігійних громад, що автоматично вело за собою ліквідацію монастирів, в яких кількість насельників становила менше 20 осіб. Наслідки такої державної релігійної політики щодо православних монастирів стали помітними вже на квітень 1945 р. За місяць до капітуляції Німеччини, як видно з матеріалів особового фонду П. Ходченка, із релігійної карти України зникли Видубицький, Микільський та Свято-Троїцький Іонівський чоловічі монастирі у м. Києві¹³⁵.

Як переконуємося з наявних архівних документів, радянський уряд лише декларував право громадян на вільну відправу релігійних обрядів. З літа 1944 р. у різноманітних поданнях, висновках, інформаціях Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в Українській РСР до союзного керівництва все частіше з'являлася рубрика «Факти порушення революційної законності», в

¹³⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 308, арк. 2–3.

¹³⁵ Там само, спр. 298, арк. 9–10.

якій фіксувалися приклади недотримання віруючими та служителями культу чинних нормативних актів у сфері релігії. До грубих порушень чинного законодавства уповноважені Ради у справах РПЦ відносили: виконання релігійних обрядів поза храмом (під відкритим небом); проведення несанкціонованих місцевою владою зборів віруючих; будь-яка конфесійна діяльність віруючих, не оформлених у релігійну громаду; масовий збір підписів на предмет відкриття молитовного будинку чи реєстрації релігійної громади; проведення богослужінь «незаєстрованими випадковими священиками»¹³⁶.

Якщо з боку партійно-радянської верхівки наступ на релігію мав потайний характер, то з боку органів НКДБ врегулювання стосунків із церковними інституціями набуло відкритого протистояння. У 1946 р. Управління НКДБ у Київській області інформувало центр про арешт 47 служителів культу¹³⁷.

У післявоєнний період влада всіляко намагалася підпорядкувати собі духовний центр баптистів, використати його в конкретних політичних цілях. Ще в 1944 р. під тиском вищого політичного керівництва та Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР відбулося об'єднання двох великих релігійних течій і був створений Союз євангельських християн-баптистів. Штучність такого об'єднання цілком усвідомлювали і функціонери Ради у справах релігійних культів, які повідомляли керівництву про те, що більшість віруючих баптистів та євангельських християн йшли на утворення Союзу з великим небажанням. У 1945 р. була здійснена чергова політична акція: приєднання значної частини п'ятидесятників до Союзу євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Це викликало широке невдоволення віруючих. Однак вердикт радянських владних структур не залишав жодного шляху до відступу. Грубе втручання державних органів у справи церкви призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Група баптистів, що виступила проти політичних експериментів, вийшла з ЄХБ і утворила нелегальну релігійну

¹³⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 292, арк. 42.

¹³⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 2, арк. 14.

баптистську організацію, прибравши собі назву «чистих баптистів». Проти об'єднання виступала також значна частина п'ятидесятників, які продовжували дотримуватися власної догматики, не визнавали радянського законодавства про культу і відмовлялися від служби в армії.

Неабиякий важіль впливу на процес асиміляції п'ятидесятників пануючий режим убачав у здійсненні репресій та арештів віруючих, які відмовлялися від об'єднання з баптистами. За період з 1 січня 1952 р. по 1 січня 1953 р. в Київській області органами МДБ було ліквідовано шість антирадянських церковних організацій та груп, до яких належали 86 осіб¹³⁸. Залякуванню членів неприєднаних громад п'ятидесятників Київщини мав служити також судовий процес над віруючим В. Бойком, який відбувся у березні 1952 р. Непокору В. Бойка державній політиці щодо протестантів Київський обласний суд оцінив у 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавленням прав на п'ять років, проігнорувавши той факт, що підсудний був учасником Великої Вітчизняної війни, мав урядові нагороди, хворів на важку форму туберкульозу¹³⁹.

Водночас у будні повоєнного десятиліття органи НКДБ повернулися до «традиційної клієнтури» — «антирадянського елементу». В 1948 р. з 1309 заарештованих левову частку склали особи, обвинувачені в антирадянській діяльності¹⁴⁰. Незважаючи на зменшення динаміки репресій у наступні роки (в 1949 р. заарештовано 717 осіб, 1950 р. — 688, 1951 р. — 415, 1952 р. — 224, із них 215 звинувачені в антирадянській діяльності¹⁴¹), спецслужби так само, як у 1920–1930-ті рр., продовжували виявляти та знешкоджувати учасників колишніх політпартій. В 1948 р. були заарештовані 12 учасників контрреволю-

¹³⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 82, арк. 7.

¹³⁹ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К., 2005. — С. 511–512.

¹⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 69, т.3, арк. 43.

¹⁴¹ Там само, спр. 72, арк. 3; спр. 75, арк. 2; спр. 82, арк. 2, 4.

ційних організацій, в наступному році за ґрати потрапили 32 «троцькісти», чотири «правих», два анархісти, три есери¹⁴². В розподілі обвинувачень заарештованих в 1950 р. учасників контрреволюційних організацій нараховувались 13 осіб (дев'ять «троцькістів», три «правих», один меншовик)¹⁴³.

Разом із тим, у післявоєнний період на спецслужби покладалося проведення фільтраційної роботи серед репатріантів. В організованих на Київщині фільтраційних пунктах у 1949 р. були заарештовані 46 підозрілих осіб з-поміж громадян, які прибули «із зон окупації Німеччини, звільнених Червоною Армією та арміями союзників», а в 1950 р. — 40 осіб¹⁴⁴.

У часи відбудови народного господарства органи держбезпеки Київщини виконували директивні вказівки НКДБ СРСР щодо встановлення спостереження за ходом збирання врожаю та поставок хліба державі, виявлення осіб, які намагаються проводити диверсійні акти задля знищення сільськогосподарських машин, забезпечення охорони колгоспів, елеваторів, складів зерна. Така прискіплива увага спецслужб до аграрного сектора економіки була не випадковою. За роки фашистської окупації значно послабшала матеріально-технічна база колгоспів (парк тракторів і комбайнів скоротився наполовину), відбулося зменшення посівних площ (в УРСР посівна площа в колгоспах не перевищувала 60%), зниження урожайності та продуктивності тваринництва, скорочення кількості працездатних колгоспників (80% працездатного населення становили жінки та діти), бракувало кваліфікованих кадрів. І без того надто скрутне становище на селі ускладнювали непосильні податки на індивідуальне господарство (податок на кожне дерево й куш у власних садах колгоспників примушував їх вирубувати фруктової дерева та ягідні кущі), низькі закупівельні ціни на сільгосппродукцію, оргнабори сільського населення на заводи та новобудови. Окрім того, на колгоспників не поширювалося пенсійне

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 72, арк. 11.

¹⁴³ Там само, спр. 75, арк. 13.

¹⁴⁴ Там само, спр. 72, арк. 8; спр. 75, арк. 2.

законодавство, вони не мали паспортів, отримували символічну плату за працю.

Українське малоефективними на той час були намагання влади підвищити рівень сільськогосподарського виробництва, які здебільшого мали відверто адміністративно-репресивний характер. На розвитку сільського господарства негативно позначилася постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», закон про розкрадання державного майна від 4 червня 1947 р., відновлення політвідділів на МТС. Законодавчі акти дали правові підстави для посилення утисків стосовно власників підсобних господарств. Недосконалість системи планування й управління, відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці призвели до втрати селянами інтересу до праці в колективному господарстві.

Проте жалюгідний стан сільського господарства аж ніяк не турбував Й. Сталіна та його оточення. Виходячи з надуманої теоретиками 1920-х рр. «вторинності» аграрного сектора порівняно з індустріальним, політичне керівництво країни планувало на потреби сільського господарства виділити лише 7% капітальних вкладень (загалом за роки четвертої п'ятирічки капітальні вкладення разом із внесками колгоспників становили 15% загальносоюзних асигнувань).

Знехтував обставинами, що склалися в повоєнному селі, і уряд УРСР. Виконуючи вказівки центру, спрямовані на форсоване відновлення всіх довоєнних оброблюваних площ, республіканські органи влади поставили перед колгоспниками нереальні завдання. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1946 р.» для колгоспів 16 східних областей передбачалося збільшення посівних площ у 1946 р. проти 1945 р. на 1865,8 тис. га. Задля втілення в життя рішення партії та союзного уряду в УРСР у роки першої післявоєнної п'ятирічки почалися великомасштабні, економічно необґрунтовані роботи з освоєння заплав Дніпра, Остра, Ірпеня та інших річок. Широкого розмаху набула в республіці й практика меліорації земель. На 1948 р. в УРСР було осушено боліт на площі 500 000 га, збу-

довано понад 6000 різних гідротехнічних споруд, освоєно при цьому 150 млн крб державних коштів. Щоправда, витрачені зусилля були малоефективними.

До напруженої ситуації в сільському господарстві республіки, спричиненої непродуманою аграрною політикою урядовців, додалися дуже несприятливі кліматичні умови. Зима 1945–1946 рр. на переважній частині УРСР була малосніжною. Весна й літо виявились засушливими. Видова оцінка врожаю становила 3,8 центнера. Знизилася врожайність картоплі, овочів, інших культур. Зовсім не враховуючи конкретні умови й можливості, союзний уряд установив для України завищений план хлібозаготівлі — 340 млн пудів зерна, а влітку ще й збільшив його до 362 млн пудів. У свою чергу політичне керівництво республіки на чолі з М. Хрущовим не лише схвалило високі й нереальні плани заготівель, але й зажадало від голів колгоспів повернення боргів за минулі роки. Більше того, представникам районних партійних та радянських органів було поставлене завдання організувати роботу колгоспників таким чином, щоб вони працювали щоденно протягом усього світлового дня.

«Боротьба за хліб» із боку органів влади була доведена до абсурду і велася тими ж силовими методами, що і в 1932–1933 рр. Значна частина колективних господарств, що потерпали від неврожаю, згідно з планом повинні були здати зерна державі більше, ніж зібрали. Щоб хоч якось завадити огульному «викачуванню» хліба, відсунути примаду голоду, голови колгоспів почали масово приховувати частину врожаю. За таких умов сталінське керівництво дійшло висновку, що має справу з «саботажем» хлібозаготівлі, й почало вживати репресивних заходів. Протягом 1946 р. і першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності були притягнуті 1600 голів колгоспів (фактично був ув'язнений кожен 16 керівник колективного господарства), яким інкримінувалися зрив строків збирання врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видача зерна на трудовні. Репресіям підлягали так звані розкрадачі зерна, які, згідно зі ст. 131 Конституції СРСР 1936 р., класифікувалися як «вороги народу». Тільки за листопад 1946 р. за збирання в полі колосків, залишених після жнив, на лаву підсудних потрапили

2300 селян. Певним «стимулом» для підвищення продуктивності праці робітників села став указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Указ, продубльований 20 березня 1948 р. законом Ради Міністрів УРСР, стосувався колгоспників, що не виробляли мінімуму трудовнів, а також мешканців, які не були членами колгоспу. Загалом на підставі «вироку про виселення» у лютому–червні 1948 р. у віддалені райони СРСР примусово депортовані 743 мешканці Київщини¹⁴⁵.

Незважаючи на посилення репресій, план хлібозаготівель був виконаний лише на 62,5%. Неврожай та надмірні побори держави, відсутність власних запасів продовольства у багатьох колгоспників, особливо у південних областях, спричинили масові захворювання на дистрофію через недоїдання.

Ситуацію ускладнювало рішення владних структур про припинення постачання службовців, що мешкають у сільській місцевості. У вересні 1946 р. в сільських місцевостях було знято з пайкового постачання хлібом десятки тисяч осіб, більшість із яких становили робітники, службовці, утриманці й діти, які не мали інших засобів до існування, крім зарплати та продуктового набору¹⁴⁶.

Перші випадки дистрофії були зареєстровані на Київщині в листопаді–грудні 1946 р. Примітно, що до лютого 1947 р. хворі на дистрофію не підлягали статистичній звітності. Міністерство охорони здоров'я користувалося тільки окремими донесеннями з місць, на підставі яких інформувало уряд та ЦК КП(б)У. Лише 21 січня 1947 р. Рада Міністрів УРСР зобов'язала обласні управління охорони здоров'я здійснювати необхідний облік хворих на дистрофію і регулярно надсилати інформацію до Києва. Уже на 10 лютого 1947 р. (за неповними даними) в республіці були зареєстровані 158 000 випадків захворювання на дистрофію. Як стверджували завідувачі обласних управлінь охорони

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4307, арк. 15.

¹⁴⁶ Там само, оп. 17, спр. 5, арк. 176.

здоров'я, кількість хворих на дистрофію щодня зростала. Так, на 22 лютого 1947 р. число хворих згідно форми № 11 в УРСР становило 448 345 осіб, з них у Київській області — 10 000¹⁴⁷.

За підрахунками завідувача Київського облвідділу охорони здоров'я Іванова, майже 15% населення області наприкінці зими 1947 р. перебували на межі дистрофії¹⁴⁸.

Проте місцева політична еліта в цей період, як свідчать архівні документи, більше переймалася підготовкою до виборів у Верховну Раду УРСР та «політико-моральним станом» мешканців республіки. Зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення ілюструють надписи антирадянського змісту, зроблені анонімно на бюлетенях у день виборів до Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р.:

«Побільше хліба, потім буду голосувати»,

«Все одно життя не буде. Голосую проти, голодний два дні»,

«Мудрий політик, подумай про спасіння українського народу від голоду»,

«Голосую проти голоду та злиднів»¹⁴⁹.

На небезпечні явища, які простежувалися в Україні наприкінці зими 1947 р., звертав увагу партійного керівництва республіки й міністр охорони здоров'я УРСР Кононенко. У службовій записці від 22 лютого 1947 р. «Про масову захворюваність на дистрофію населення УРСР і необхідні дії з попередження смертності» він повідомляв:

«У лікарні м. Києва з вокзалу надходять щоденно більше 10 дистрофіків, яких знімають із потягів. Число дітей-підкидьків зростає повсюдно. Усі будинки дитини перевантажені. Для розміщення підкидьків використовуються ясла. Перевантажені й дитячі будинки [...]. Незважаючи на крайню потребу госпіталізувати хворих, у сільських місцевостях їх госпіталізувати не можна, так як сільські лікарні не забезпечуються гарантованим постачанням і необхідних продуктів не отримують»¹⁵⁰.

¹⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 4, арк. 324.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само, арк. 224–225.

¹⁵⁰ Там само, арк. 321–322.

Разом із тим, керівник відомства прогнозував стійке зростання кількості хворих на дистрофію, особливо у квітні 1947 р. З метою недопущення гуманітарної катастрофи, задля «рятування життів сотень тисяч людей» Кононенко пропонував ужити «термінових заходів у державному масштабі».

Як невідкладні заходи для припинення дистрофії Міністерство охорони здоров'я розглядало: збільшення продовольчої позики колгоспам, надання першочергової допомоги в харчуванні вкрай малозабезпеченим; забезпечення гарантованим продпостачанням сільських лікарень, дитячих садків; розширення мережі дитячих будинків Міністерства освіти; організація безоплатного (за рахунок держави) харчування сільського населення.

Тривожні сигнали про поширення голоду, які надходили від міністерств та відомств, спонукали вище політичне керівництво республіки ухвалити низку спеціальних постанов та рішень. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 лютого 1947 р. за № 183-11/с «Про упорядкування постачання незбираного молока лікувальним закладам Міністерства охорони здоров'я», трохи збільшилося забезпечення потреби в молоці дитячих лікарень, ясел, молочних кухонь. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26 лютого 1946 р. за № 217-16/с «Про додаткові заходи щодо надання допомоги харчуванням населенню областей, які постраждали від засухи» передбачала виділення для 14 найбільш уражених дистрофією областей продовольчих фондів та асигнування на харчування 266 000 осіб.

Поліпшити ситуацію в українському селі мала на меті постанова Ради Міністрів СРСР від 11 лютого 1947 р. № 259 «Про прийняття на постачання хлібом додаткового контингенту в сільській місцевості». В ній, зокрема, йшлося про дозвіл Міністерству торгівлі СРСР, як виняток, постачати хлібом у період з 15 лютого по червень 1947 р. включно робітників, службовців і членів їхніх сімей, що мешкали в сільській місцевості Української РСР¹⁵¹. У зазначений час з'явилися відповідні постанови обласних осередків керівної партії.

¹⁵¹ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К., 1996. – С. 178.

Однак розроблені заходи в центрі та на місцях не запобігли поширенню дистрофії серед населення. За даними лікувальних установ, за період з лютого до першої декади травня було зареєстровано близько 1 млн випадків захворювань на дистрофію.

Тенденція до незначного зниження рівня смертності стала помітною в першій декаді травня 1947 р. На думку керівництва Міністерства охорони здоров'я, певного позитиву вдалося досягти за рахунок втілення в життя постанови Ради Міністрів УРСР від 15 березня 1947 р. за № 285-19/с «Про заходи з розширення мережі їдалень споживкооперації» (на 1 квітня 1947 р. передбачалося встановлення контингенту — 1 млн осіб) та постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КПРС від 3 квітня 1947 р. за № 418-31/с «Про заходи щодо покращення медичного обслуговування та про покращення роботи з надання продовольчої допомоги вкрай малозабезпеченому населенню». Проте питання про повне продовольче забезпечення сільських лікарень ще тривалий час залишалося невирішеним.

Катастрофічна ситуація в аграрному секторі наприкінці 1946 — на початку 1947 рр. спонукала керівників республіки на чолі з М. Хрущовим неодноразово звертатися до союзного уряду з проханням надати УРСР негайну продовольчу допомогу. Після лютневого пленуму ЦК ВКП(б) 1947 р. така допомога у вигляді позики на 60 000 тонн продовольства була надіслана колгоспам України. Невдоволення Й. Сталіна «безпорадністю» М. Хрущова зумовило його усунення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і призначення керівником республіки Л. Кагановича. Проводячи жорстку репресивну хлібозаготівельну політику, новий лідер партійної республіканської організації разом із Головою Ради Міністрів УРСР М. Хрущовим уже в жовтні 1947 р. доповідали Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%¹⁵²». Відомо, що шляхом вилучення з колективних господарств зерна, ціною голоду в УРСР вище партійно-державне керівництво прагнуло посилити позиції СРСР у світі як потужної мілітаристської держави та забезпе-

чити через «інтернаціональну допомогу» лояльність країн «соціалістичного табору».

Зменшення тиску партійно-державного керівництва на українське національно-культурне життя в роки Другої світової війни, що сприяло посиленню патріотичних тенденцій у творчості письменників, художників, композиторів, істориків, збільшення представництва українців на всіх рівнях партійних і виконавчих структур, започаткування національних міністерств закордонних справ та оборони створювали передумови для автономних настроїв в українському суспільстві, сприяли активізації суспільного розвитку в УРСР. Після перемоги над фашистською Німеччиною народ сподівався на певні поступки з боку держави в усіх сферах економічного, політичного і культурного життя країни. Сталінське керівництво, стурбоване прагненням інтелігенції до лібералізації існуючого ладу, спрямовує свої зусилля на консервацію тоталітарного режиму в СРСР. Для відновлення старих радянських порядків, збереження особистої влади Й. Сталін удається до потужної пропагандистської обробки населення, а також до застосування терору. Посилення культу Сталіна, нагнітання атмосфери нетерпимості до всього, що не вписувалося в межі офіційної доктрини, спостерігалися в кожній союзній республіці. Основний ідеологічний контрудар сталінізм спрямував проти України, оскільки під час гітлерівської окупації вона найбільше зазнала впливу «західного способу життя».

Початок сталінського наступу в Україні припав на липень 1946 р., коли ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію про серйозні недоліки й помилки українських комуністів, звинувативши їх у тому, що вони недостатньо уваги приділяли «підбору й ідеологічно-політичному вихованню кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва», де проглядається «ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія».

Здійснення ідеологічного контролю, проведення чисток у сфері культури Й. Сталін доручив найближчому соратникові, секретарю ЦК ВКП(б) Андрію Жданову. Вістря політичної кампанії було спрямоване проти тих, хто прагнув лібералізації культурної атмосфери, тяжів до пошуку нових форм самореа-

¹⁵² Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 298–299.

лізації в науці і творчості, захоплювався здобутками західної культури. Водночас кампанія передбачала широку популяризацію досягнень радянської (насправді — російської) культури і науки як альтернативи західній.

Своєрідним сигналом до початку політико-ідеологічної реакції у сфері культури, що отримала назву «ждановщина», стало прийняття в 1946 р. сумнозвісної постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», спрямованої проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка, а також постанови «Про кінофільм “Большая жизнь”». ЦК КП(б)У в світлі прийнятих у Москві рішень ухвалив постанови, що стосувалися ситуації в українській радянській літературі та мистецтві, а саме: «Про перекручення й помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.), «Про журнал сатири й гумору “Перець”» (вересень 1946 р.), «Про журнал “Вітчизна”» (вересень 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (вересень 1946 р.). Ці партійні документи зводили нанівець усі попередні здобутки національної культури, а українські письменники, художники, літературознавці й історики були звинувачені в «буржуазному націоналізмі» та навмисному ігноруванні висвітлення сучасності в художній творчості.

Загалом за період з 1946 р. до 1951 р. були прийняті 12 постанов ідеологічного спрямування, які заклали підвалини для наступу на творчу інтелігенцію. Практичне виконання партійних рішень забезпечувалося такими засобами, як політична цензура, викривальні рецензії у пресі, обвинувальні вироки, що виголошувалися на нарадах представників творчої інтелігенції.

Системою ідеологічного контролю були охоплені майже всі часописи, культурно-освітні установи, творчі спілки. Під гаслом боротьби за «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології» у серпні 1946 р. на сторінках преси розпочалося цькування творчого доробку прозаїків А. Головка, О. Копиленка, О. Вишні, М. Стельмаха, Ю. Яновського, поетів М. Рильського, А. Малишка, С. Олійника. В жовтні 1946 р. з позицій класовості й партійності на зборах художників Києва зазнали осуду визначні майстри пензля М. Глущенко та М. Дерегус.

Посилення ідеологічного терору, загострення морально-політичної ситуації в республіці відбувається в період «керування» Л. Кагановича, який був призначений Й. Сталіним на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У й обіймав її з березня по грудень 1947 р. В боротьбі з націоналістичними ухилами Л. Каганович використовував досвід, набутий ще в 1920-ті рр., коли він уперше очолював республіканську партійну організацію. Відтоді нормою стосунків влади з інтелігенцією стали прямі погрози, залякування, ізоляція українських літераторів і митців від звичного для них національно-культурного середовища, адміністративне переведення їх до Москви, Ленінграда, інших міст Радянського Союзу.

Уже навесні 1947 р. Л. Каганович інспірував нову хвилю ідеологічної атаки сталінізму на українство. У травні цього року він підготував проект постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Партійні резолюції дали поштовх не лише кампанії «критики» і «самокритики» у пресі, а й повели за собою адміністративно-каральні заходи. За вісім місяців 1947 р. в республіці змінилися майже 38% секретарів райкомів партії, 64% голів виконкомів, дві третини директорів МТС, притягнуті до кримінальної відповідальності понад 300 голів колгоспів.

Влітку 1947 р. нищівній критиці були піддані українські історики С. Білоусов, К. Гуслистий, М. Петровський, М. Супруненко тощо. Серед зауважень, висловлених у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», були звинувачення в тому, що історія України висвітлюється окремо від історії інших народів СРСР. Автори дотримувалися не принципу партійності, а концепцій В. Антоновича та М. Грушевського.

Під пильним наглядом Л. Кагановича у вересні 1947 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України, основним мотивом якого було таврування «буржуазних перекручень у творах окремих письменників». Відвертого публічного цькування зазнали М. Рильський («Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновський (роман «Жива вода»), І. Сен-

ченко (повість «Його покоління»), О. Довженко (кіносценарій «Україна у вогні»).

Кампанія боротьби з українським націоналізмом, що з лихого волі Л. Кагановича набула гіперболізованих розмірів, загрожувала «перемолоти» не лише творчу та наукову еліту республіки, а й завдати непоправних втрат культурній спадщині українського народу. Й. Сталін нарешті зрозумів, що найближчий соратник спровокував глибокий конфлікт із політичною та творчою елітою республіки. Щоб стабілізувати політичну ситуацію, Л. Кагановича було відкликано з України. Виправляти стан справ в УРСР знову було доручено М. Хрущову, який з 1938 р. по березень 1947 р. очолював республіканську партійну організацію. Завдяки рішучим діям нового керівника республіки кампанію шельмування й переслідування української інтелігенції на деякий час удалося зупинити. Натомість із кінця 1948 р. в УРСР розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», а згодом — із «космополітизмом». На думку очільників СРСР, заплановані акції повинні були посилити культурну ізоляцію країни, розколоти інтелігенцію, протиставити її іншим соціальним групам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, активізувати процеси русифікації.

Горезвісна кампанія боротьби з космополітизмом призвела до нападок на діячів єврейської культури, яких звинувачували у пропаганді національного нігілізму і низькопоклонстві перед Заходом. Була навіть сфабрикована «змова» єврейської інтелігенції, учасники якої планували за допомогою «міжнародного єврейства» заволодіти Кримом і відокремитися від Радянського Союзу. Протягом 1948–1952 рр. у справі Єврейського антифашистського комітету, проголошеного сталінським режимом головним центром «єврейського націоналізму», було репресовано 19 єврейських письменників України. Серед них кияни Й. Бухбіндер, Д. Гофштейн, А. Каган тощо. Особливо посилювалася антисемітська політика в УРСР після того, як влада в республіці у грудні 1949 р. перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова. Культивуючи в українському суспільстві антиєврейський психоз, він розпочав нову ідеоло-

гічну атаку. Республіканська преса таврувала єврейську людину не лише як «безрідних космополітів», «єврейських буржуазних націоналістів», але й як «спекулянтів і махінаторів».

На початку 1950-х рр. масового характеру набуло вигнання євреїв із центральних культурно-просвітницьких та освітніх установ, редакцій газет, журналів, академічних інститутів, театрів. У 1950 р. був ліквідований Кабінет із вивчення єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР, очолюваний членом-кореспондентом АН УРСР, мовознавцем І. Співаком (заарештований у Києві в січні 1949 р.). Репресій зазнали завідувач літературного відділу Кабінету Ю. Лоцкер, співробітники М. Берегівський, Б. Вайсман, А. Веледницький, Х. Кин-Каргородський, Р. Лернер, М. Майданський, І. Спектор¹⁵³.

Наприкінці 1940-х — початку 1950-х рр., окрім планомірної й систематичної боротьби з космополітизмом, сталінський режим практикував періодичні викривальні кампанії стосовно творчої інтелігенції УРСР. Поштовхом до чергової «проробки» української інтелігенції стала редакційна стаття газети «Правда» від 2 липня 1951 р. «Проти ідеологічних перекручень у літературі». У поле зору московського критика потрапили «ідейно порочний» вірш В. Сосюри «Любіть Україну» та лібрето до опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, в якому недостатньо розкривалася «прогресивна» роль російського царя. Реакція республіканського партійного керівництва на публікацію в центральній пресі була миттєвою. В цей час були тавровані члени Спілки письменників України М. Рильський, П. Воронько, Ю. Яновський, А. Малишко, композитори Г. Верьовка, Б. Лятошинський, П. Майборода.

На тлі перманентних сталінських ідеологічних кампаній кінця 1940-х — початку 1950-х рр., що супроводжувалися навішуванням націоналістичних ярликів, боротьби з реальними та уявними ворогами радянської влади, статистику вироків

¹⁵³ Пристайко В., Пишніков О., Шаповал Ю. Справа Єврейського антифашистського комітету // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 3/4. – С. 12.

засуджених по лінії УМДБ на Київщині в післявоєнний період демонструє *таблиця № 2*¹⁵⁴.

Таблиця 2

Роки	Загалом засуджено	До вищої міри покарання	До 25 років	Від 11 до 24 років	Від 2 до 10 років	Заслання, вислання	До інших мір
1946	1250	50	—	—	—	—	— ¹⁵⁵
1948	1296	—	944	94	257	—	—
1949	948	—	600	106	149	88	5
1950	690	2	415	47	114	105	7
1952	363	15	247	—	—	—	101

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. на тлі наростаючої кризи радянського тоталітаризму висвітлила нагальну необхідність модернізації панівного режиму в СРСР. Прагнення реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, спроможний адекватно реагувати на виклики часу, спонукало нових керівників держави відмовитись від терористичних методів управління, масових політичних репресій, гіпертрофованого ідеологічного контролю. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного тероризму поклато початок розгортанню у Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур.

Процеси десталінізації радянського суспільства розпочалися вже навесні 1953 р. 27 березня цього року був прийнятий указ Президії Верховної Ради СРСР про часткову амністію ув'язнених. Законодавчий акт не передбачав амністії громадян, за-

¹⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 2, арк. 14; спр. 69, т. 1, арк. 18; спр. 72, арк. 15; спр. 75, арк. 17; спр. 82, арк. 10.

¹⁵⁵ Повні дані відсутні. Відомо, що в 1946 р. 320 осіб були засуджені до каторги та 879 — до різних термінів ув'язнення. *Див.:* ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 2, арк. 14.

суджених за контрреволюційні злочини на термін більший ніж п'ять років, проте був безсумнівним кроком уперед. У квітні 1953 р. були прийняті рішення, за якими звільнили усіх заарештованих у «справі лікарів». У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала Верховному Суду право за протестами Генерального прокурора переглядати рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та особливої наради при НКВС-НКДБ-МВС-МДБ СРСР.

Відсутність у наступників Сталіна бажання, а також змоги дотримуватися моделі «класичного сталінізму» обумовила також і згортання діяльності потужного репресивного апарату в країні. Інстинкт самозбереження, розвинутий з часів сталінських «чисток» і репресій, штовхав керівництво КПРС до прийняття законодавчих рішень, націлених на зниження державного статусу органів держбезпеки. Відповідно до постанов Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р., зі складу Міністерства внутрішніх справ був виведений Комітет державної безпеки (очолив І. Серов, а в УРСР — В. Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді зі значним скороченням функцій внутрішньополітичного контролю та розшуку.

Органи МВС-КДБ були повністю позбавлені наданих їм свого часу судових функцій. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. були ліквідовані інструменти терору — військові трибунали, особлива нарада при Міністерстві внутрішніх справ СРСР, яка мала право виносити вироки навіть заочно. Позитивне значення мали заходи, спрямовані на підвищення ролі прокурорського нагляду. Замість внутрішньої прокуратури МВС-МДБ у системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, що мав контролювати діяльність цих правоохоронних органів. Наступні кроки в даному напрямку конкретизувала постанова ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи щодо подальшого зміцнення соціалістичної законності й посилення прокурорського нагляду».

Позитивні зміни в суспільно-демократичних процесах в країні обумовив комплекс заходів, здійснюваних державою для відновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно при-

тягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження і функціонування радянської тоталітарної системи.

Процес реабілітації розпочався у вересні 1953 р., коли Верховному Суду СРСР було надане право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ДПУ, трійок і особливої наради при НКВС–МДБ–МВС СРСР. Перші рішення про реабілітацію приймалися з певною обережністю та з урахуванням розставлення сил політичного керівництва країни. У 1953 р. були переглянуті справи деяких жертв сталінських репресій. Процедура реабілітації стосувалася лише окремих партійних і державних діячів та членів їхніх сімей. Певної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув у травні 1954 р. з прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і перебувають у засланні на поселенні». Ця постанова передбачала створення центральних і місцевих комісій, які були наділені особливими правами та повноваженнями і проводили реабілітацію та звільнення безпосередньо в місцях позбавлення волі. Протягом червня 1954-го — лютого 1956 рр. Київська обласна комісія переглянула 3969 справ на 5340 репресованих громадян¹⁵⁶. Загалом у зазначений період завдяки діяльності 26 обласних комісій, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР, трибуналів військових округів були звільнені близько 15 000 незаконно репресованих громадян, із яких 1801 повністю реабілітовані. Кількість осіб, які протягом 1953–1955 рр. повернулися з місць ув'язнення на Київщину, становила 10 019, з яких лише 146 громадян не були працевлаштовані¹⁵⁷.

Особливістю першого етапу реабілітаційних заходів у період із березня 1953-го по 1956 рр. було те, що вони не стосувалися причин політичних репресій, ролі Й. Сталіна та його найближчого оточення. Одночасно з процесом вибіркової реабілітації не припинялися арешти органами держбезпеки громадян,

¹⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4306, арк. 27.

¹⁵⁷ Там само, спр. 4307, арк. 4.

«нелояльних до радянської влади». Так, у 1953 р. на Київщині за ґратами опинилися 142 особи¹⁵⁸. Серед них Н. Сорокопуд, Я. Сліпенький, Е. Ратушна, В. Оратовська, Т. Черкес — члени громади п'ятидесятників, пенсіонерка К. Авер'янова, яка в січні 1953 р. в комунальній квартирі при обговоренні газетної статті про арешти лікарів «висловлювала наклепницькі видумки на адресу окремих керівників», розповідала антирадянські анекдоти¹⁵⁹ тощо. В наступному році кількість мешканців Київщини, ізольованих від радянського суспільства, становила 14 осіб¹⁶⁰, а в період з 1 січня 1955 р. по 1 січня 1956 р. — 15¹⁶¹.

Важливим кроком у процесі десталінізації суспільства, ствердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого М. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчання «культу особи Сталіна», викриттю й засудженню масових репресій. На жаль, гостра критика з вуст першого секретаря ЦК КПРС не торкалася базових структур командно-адміністративної системи, причин існування одноосібної влади. Звинувачуючи Сталіна у створенні режиму політичного терору, М. Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму. І все ж рішення XX з'їзду помітно вплинули на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні, започаткували серйозні зрушення в духовному житті суспільства, які дістали назву «хрущовської відлиги».

Історичні ухвали XX з'їзду КПРС сприяли юридичній та громадській реабілітації низки партійних, державних, військових діячів (В. Затонського, П. Любченка, С. Косіора, П. Постишева, Ю. Коцюбинського, Й. Якіра), поверненню в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих письменників — А. Еллана (Блакитного), Г. Косинки, І. Микитенка, М. Куліша, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського тощо.

¹⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 82, арк. 21.

¹⁵⁹ 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог. Март 1953–1991. – Москва, 1999. – С. 101, 195.

¹⁶⁰ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 582.

¹⁶¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 99, арк. 34.

Одночасно з процедурою повернення доброго імені громадян, що постраждали від сталінських репресій, відбувався процес поновлення в лавах КПРС, розглядалися питання реабілітації репресованих народів (німців, кримських татар, болгар, греків) та різних категорій спецпоселенців.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини», в УРСР за 1956–1959 рр. були повністю реабілітовані 250 000 осіб (переважно посмертно), до рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу.

Розвінчування сталінізму та його апологетів знайшло своє продовження під час роботи XXII з'їзду (жовтень 1961 р.), делегати якого проголосили курс на відновлення законності й розширення «соціалістичної демократії». Окремим рішенням делегати з'їзду постановили винести саркофаг із труною Й. Сталіна з мавзолею на Красній площі. Одразу після сенсаційних викриттів центральної постаті тоталітарного режиму в країні були викинуті на сміття тисячі сталінських бюстів, демонтовані десятки пам'ятників, ім'я ідола та символу радянської системи зникло з найменувань вулиць, майданів, заводів і шкіл.

Не справилися розрахунки вищого політичного керівництва на те, що засудження «періоду культу особи» та вчинків Л. Берії дозволить найближчому оточенню Сталіна та місцевим керівникам автоматично уникнути відповідальності за організацію політичних процесів, масових репресій. Майже на кожних зборах, присвячених обговоренню «таємної доповіді» М. Хрущова, ставились одні й ті самі запитання: *«Як зрозуміти той факт, що протягом низки років чинилися такі неподобства, а все викривається лише зараз, адже більшість нинішніх членів ЦК працювали зі Сталіним?»*. У деяких виступах пересічних комуністів розносу піддавалися вчинки, спосіб життя місцевої партійної номенклатури. Більшість із тих, хто виступав на зборах, вважали за необхідне не тільки перейменувати підприємства, колгоспи, вулиці, названі ім'ям Сталіна, а й опублікувати в пресі списки репресованих, щоб у такий спосіб остаточно зняти з них тавро «ворога народу». Проте не всі члени КПРС праг-

нули оприлюднення злочинів сталінізму. Лунали пропозиції заборонити ознайомлення з рішеннями з'їзду комсомольцям та безпартійному активу. Не знаходила підтримки серед деяких комуністів і сама ідея розвінчання особи Сталіна як така, що кидає тінь на міжнародний комуністичний рух у цілому.

Партійне керівництво, наказуючи організувати зібрання і змушуючи вислуховувати партійні рішення, виявилось на диво не готовим до такого формату спілкування з громадянами, не змогло передбачити їхню безпрецедентну активність. Більше того, кремлівські господарі, партійна верхівка, самі того не бажаючи, створювали підґрунтя для формування опозиційних настроїв як серед пересічних однопартійців, так і серед тих людей, що свято повірили у серйозність намірів нового керівництва країни.

Визнання компартійною елітою окремих помилок, лібералізація суспільного й культурного життя, атмосфера змін, навіяна рішеннями XX з'їзду, дозволили українській інтелігенції, творчій молоді відчутти себе більш розкутими, формувати власну думку, відмінну від офіційної точки зору.

Здійснюючи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 р. кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко зростає.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності найбільше помічені в колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, в середовищі творчої інтелігенції. «Активізації ворожої діяльності антирадянських елементів» серед студентства, створенню різноманітних молодіжних товариств і угруповань, на думку працівників Комітету держбезпеки, сприяли колишні політв'язні, які масово поверталися до рідних домівок із ГУЛАГу.

Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ дійшли висновку, що, в переважній більшості, антирадянські прояви виражалися у закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню та зовнішню політику КПРС, образах на адресу

вищого партійного керівництва. Разом із тим, все більше занепокоєння у спецслужб викликала ситуація у творчих організаціях:

«Деякі письменники [...] неправильно трактують питання розвитку української культури і, під виглядом критики недоліків, по суті повторюють наклепницькі вигадки закордонних реакціонерів і пропагують буржуазно-націоналістичні погляди».

Гостра критика всього, що було пов'язано зі сталінською практикою побудови соціалізму в країні, змушувала вище партійне керівництво щоразу вдаватися до виправдань існуючого ладу та орієнтувати органи державної безпеки на локалізацію в радянському суспільстві «вогнищ антирадянського забарвлення».

У рік XX з'їзду КПРС на Київщині за антирадянську діяльність було заарештовано 62 особи, рівно стільки — за розповсюдження антирадянських листівок¹⁶². Зокрема, у лютому 1956 р. Четвертим управлінням КДБ при РМ УРСР була викрита антирадянська молодіжна група «Соціалістичний союз боротьби за свободу», учасники якої — студент 3-го курсу Київського медичного інституту О. Парташников, слюсар Інституту електрозварювання АН УРСР О. Фельдман та ін. (загалом четверо осіб) — розповсюджували листівки, кидаючи їх у поштові скриньки мешканців Києва¹⁶³.

Особливу стурбованість у спецслужб, вищого партійного керівництва республіки викликала реакція населення на події Угорської революції 1956 р. Під час чекістської операції 6 листопада 1956 р. в Криму на відпочинку затримали фельдшера лікарні селища Буча Києво-Святошинського району Київської області Івана Веретильного, який відверто висловлював свою солідарність з угорськими революціонерами¹⁶⁴.

У червні 1957 р. відбулася судова розправа над студентом історико-філологічного факультету Київського університету К. Стерником, який восени 1956 р. засуджував уведення ра-

¹⁶² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 106, арк. 16 – 17.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 34.

дянських військ до Угорщини¹⁶⁵. Того ж року на лаві підсудних опинилися мешканці Київщини І. Беленький, звинувачений в написанні анонімних антирадянських листів на адресу газети «Правда», та будівельник із Чорнобильського району К. Шарапа, якому інкримінувалися розповсюдження листівок із закликом до боротьби з радянською владою та антирадянські надписи на будівлі Київської міської ради¹⁶⁶.

Одним із тих, хто вбачав шлях до розширення і зміцнення суверенітету національних республік у здійсненні певних демократичних перетворень, став студент Київського державного університету Борис Мар'ян. В 1956 р. під впливом ліберальних кроків радянського керівництва він склав «Програму-мінімум», яка передбачала демілітаризацію радянської країни, ствердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію на всіх рівнях політичної цензури, обмеження функцій КПРС, вільний обмін інформацією з зарубіжними країнами, зняття перепон для виїзду і в'їзду в країну як громадян СРСР, так і іноземців. Шукаючи однодумців, Б. Мар'ян ознайомив із програмою однокурсників В. Дамаскіна, І. Пашкова, Г. Хоменко, сподівався знайти підтримку своїм думкам в парткомі КДУ, інших громадських організаціях¹⁶⁷. Проте в січні 1957 р. третім відділом Четвертого управління КДБ при РМ УРСР Б. Мар'яна було заарештовано. Студенту 4-го курсу факультету журналістики КДУ було висунуте звинувачення в тому, що він, «будучи вороже налаштований до існуючого державного ладу в СРСР, склав так званий «опитувальник-мінімум», висунувши в ньому низку вимог про зміну політичного устрою в Радянському Союзі»¹⁶⁸. Загалом упродовж 1957 р. органи КДБ Київщини спромоглися заарештувати 10 осіб, які займалися антирадянською діяльністю, та виявити три антирадянські групи¹⁶⁹.

¹⁶⁵ 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде... – С. 333.

¹⁶⁶ Там само. – С. 327, 402.

¹⁶⁷ ГДА СБ України, спр. 67505, т. 1, арк. 3, 20, 30, 312.

¹⁶⁸ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 112.

¹⁶⁹ Там само, фпр. 106, арк. 16–17.

Приводом для порушення кримінальної справи Управлінням КДБ Київської області в лютому 1958 р. на студентів Київського педагогічного інституту іноземних мов Миколу Сіренка, Олега Скуратівського, Юрія Гнаткевича та їх арешту стала оперативна інформація, в якій стверджувалося, що з 1954 р. юнаки

«влаштовували нелегальні зборища [...], читали націоналістичну літературу і виношували наміри провадити активну роботу шляхом поширення листівок»¹⁷⁰.

У квітні 1958 р. Четвертим управлінням КДБ при РМ УРСР була викрита антирадянська група (складалася з молодих літераторів — колишніх студентів Київського державного університету В. Бойка, С. Орешкіна, А. Паншина), яка наважилася випустити самвидавний часопис «Перший пролісок»¹⁷¹. В результаті спланованої чекістської операції у липні 1958 р. співробітниками УКДБ Київщини був затриманий Олексій Ковальський, в якого під час обшуку були знайдені антирадянські листівки від імені «Комітету порятунку України»¹⁷².

У фондах ЦК КППС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 1950–1980-х рр. знаходимо чимало яскравих документів, які визначали «генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Відповідно до нових реалій формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширювала можливості владних структур у здійсненні політичних репресій (Закон СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», запровадження у кримінальних кодексах союзних республік статті «антирадянська агітація та пропаганда» (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів). Причому своєрідними координаторами усієї роботи, спрямованої проти інакодумства, залишалися центральні та місцеві партійні органи,

¹⁷⁰ ДА СБ України, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 260.

¹⁷¹ Там само, арк. 358.

¹⁷² Там само.

а також створені відповідно до постанови ЦК КППС від 17 червня 1967 р. П'яте управління КДБ при Раді Міністрів СРСР та п'ять управлінь-відділи в територіальних органах держбезпеки.

Вагомими «здобутками» відзначилася діяльність органів КДБ та прокуратури і в боротьбі «із розповсюдженням завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій» (ст. 187-1), внаслідок чого в 1967 р. — першій половині 1971 р. було засуджено 13 мешканців Київщини¹⁷³.

Наведена статистика не враховує 1966 р., коли владні структури активно випробовували механізм судових репресій щодо найбільш активних учасників українського національного руху, кинувши за ґрати в серпні–вересні 1965 р. 24 інакодумці. 19 з них опинилися на лаві підсудних, решта з різних причин були звільнені від покарання¹⁷⁴.

В березні 1966 р. у Києві відбулася серія судових процесів, на яких до різних термінів покарання були засуджені студент Ярослав Геврич, лаборант Київського університету Євгенія Кузнецова, інженери Олександр Мартиненко та Іван Русин. Дорогою ціною каяття і відмови від товаришів здобув свободу і можливість продовжувати працювати старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР Микола Гринь¹⁷⁵.

Не виявив милосердя до працівників Київської ГЕС Олександра Назаренка, Василя Кондрюкова, Валентина Карпенка Київський обласний суд, який 31 січня 1969 р. визнав їх винними «у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні наклепницької літератури, проведенні антирадянської агітації в усній формі» і засудив відповідно до п'яти, трьох і півтора років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму¹⁷⁶.

Захоплення самвидавом привело на лаву підсудних в 1970 р. молодшого наукового співробітника Українського науково-

¹⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 546, арк. 78.

¹⁷⁴ Там само, оп. 24, спр. 5991, арк. 116.

¹⁷⁵ Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ. – 1992. – № 6. – С. 41, 42; № 7. – С. 78–81; № 8. – С. 96–97, 119.

¹⁷⁶ ГДА СБ України, м. Івано-Франківськ, спр. 6111-П, т. 3, арк. 295–297.

дослідного інституту економіки й організації сільського господарства Степана Бедрила¹⁷⁷, студента Київського медичного інституту Олега Бахтіярова¹⁷⁸. Як довела подальша практика, ці та інші процеси були своєрідною репетицією чергової хвилі політичних репресій у першій половині 1970-х рр.

Сценарій генерального наступу на інакодумство містився у постановках ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.), пов'язаних із протидією нелегальному розповсюдженню «антирадянських та інших шкідливих матеріалів». Характерно, що вже через кілька днів після їх схвалення, 9 серпня 1971 р. КДБ при РМ УРСР була порушена кримінальна справа № 42 за фактом виготовлення та поширення самвидавного часопису «Український вісник».

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у поле зору органів держбезпеки потрапило певне коло осіб зі Львівщини, Київщини та інших регіонів України. Масштабна операція, спрямована проти українського національного руху й ініційована органами держбезпеки, відбулася на початку 1972 р. Серед заарештованих опинилися і мешканці Київщини Микола Плахотнюк та Микола Холодний. В 1973 р. за ґрати потрапив учитель української мови й літератури однієї зі шкіл Київщини Василь Овсієнко¹⁷⁹.

Наприкінці 1970-х рр. за участь у діяльності Української громадської групи, сприяння виконанню Гельсінських угод був притягнутий до кримінальної відповідальності уродженець с. Ксаверівки поблизу Києва правозахисник Юрій Литвин (10 років ув'язнення і п'ять років заслання).

Свою безкомпромісність владні структури довели і при вирішенні долі Ганни Шевчук із м. Біла Церква Київської області, яка була засуджена в 1981 р. до трьох років виправно-трудова таборів за участь у петиційній кампанії, зборі інформації стосовно

¹⁷⁷ ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-28461.

¹⁷⁸ ГДА СБ України, спр. 58114-ФП, т. 2, арк. 106–107.

¹⁷⁹ 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде... – С. 755.

українського правозахисного руху¹⁸⁰. У 1984 р. сумну статистику політичних репресій на Київщині поповнив мешканець м. Ірпеня Київської області, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Українського інституту з розробки машин та обладнання для переробки пластмас М. Д. Фурасов, якому було висунуте звинувачення в поширенні антирадянських листів «Делегатам XXV з'їзду КПРС», «Звернення російського визвольного руху до російського та українського народів»¹⁸¹.

У 1960–1970-х рр. із новою силою спалахують переслідування «непокірних», «незручних» та «негідних» віруючих — євангельських християн-баптистів. Низка прийнятих нормативних і законодавчих актів розв'язала руки правоохоронним органам. Так, указ президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. передбачав кримінальну відповідальність за дії, що порушували законодавство про релігійні культури¹⁸². На його підставі лише в 1966 р., за даними ради Церков ЄХБ, поданими до ООН, правоохоронними органами України були притягнуті до кримінальної відповідальності близько 40 баптистів, у тому числі віруючі Київщини П. Оверчук, С. Лунченко, Г. Мегедь, В. Шупортяк¹⁸³. Під час боротьби з релігійними дисидентами органи держбезпеки намагалися ліквідувати підпільне видавництво Спілки Церков ЄХБ «Християнин». Наприкінці жовтня 1974 р. співробітникам КДБ УРСР удалося викрити одну з підпільних друкарень цього видавництва. З-поміж семи заарештованих був мешканець с. Мала Салтанівка Київської області К. Гриценко¹⁸⁴. Арешти і суди активістів церковної опозиції у середовищі ЄХБ тривали і на початку 1980-х рр. У 1981 р. за ст. 138, ч. 2; ст. 187, ч. 1; ст. 209, ч. 1 чотири роки таборів та чотири роки заслання отримав мешканець с. Петровське на Київщині Я. Іва-

¹⁸⁰ Вести из СССР. – Мюнхен, 1989. – Т. 2. – С. 11.

¹⁸¹ Там само. – С. 809.

¹⁸² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 9, спр. 2938, арк. 64.

¹⁸³ Там само, ф. 4648, оп. 5, спр. 72, арк. 18, 19.

¹⁸⁴ Преследование верующих // Хроника текущих событий. – 1974. – Вып. 34.

щенко. У квітні 1984 р. у м. Біла Церква відбулася судова розправа над Дж. Бабенко (ст. 187, ч. 1)¹⁸⁵.

Лише проголошення КПРС курсу на перебудову радянського суспільства в середині 1980-х років пригальмовує, а наприкінці 1988 р. припиняє дію маховика репресій як за релігійною ознакою, так і за інакодумство.

Виявлені архівні матеріали, а також опублікована документальна база дають підстави стверджувати, що Київщина внаслідок географічної специфіки та етнічної строкатості упродовж 1919–1980-х рр. постійно перебувала в епіцентрі репресивних заходів радянської влади. Політичні репресії на Київщині у досліджуваний період мали перманентний характер і являли собою комбінацію директив центру та локальних ініціатив місцевих органів влади у боротьбі з «ворогами народу».

Бажан О. Репрессивная деятельность органов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ на Киевщине в период 1919–1980-е гг.

В статье на основании малоизвестных архивных материалов проведен комплексный анализ репрессивной политики советской власти на протяжении всего периода ее существования в Киевской области. Исследуются специфика, интенсивность и технологии политических репрессий.

Ключевые слова: политические репрессии, Киевская область, тоталитарный режим.

Bazhan O. Repressive activity of VYChK–GPU–NKVD–KGB bodies in Kyiv region during 1919–1980th.

Based on little-known archival documents the complex study of repressive politics of Soviet authority in Kyiv region during all period of its existence was made. The specific character as well as intensity and methods of political repression were investigated.

Key words: political repression, Kyiv region, totalitarian regime.

¹⁸⁵ Лажно О.П. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2008. – С. 195, 196.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Віктор Прокопчук**

**Доля Дмитра Богацького:
від голови Кам'янець-Подільського
наукового товариства ВУАН
до «ворога народу»**

У статті висвітлено життєвий шлях, педагогічну та наукову діяльність подолянина, викладача кількох кам'янецьких вишів, науковця, протягом 1926–1928 рр. — голови Кам'янець-Подільського наукового товариства Всеукраїнської академії наук Дмитра Олександровича Богацького, репресованого у справі «Спілки визволення України».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, наукове товариство, Всеукраїнська академія наук, дослідження, репресії.

Мартиролог борців за незалежність буде неповним, якщо не долучити до нього ім'я справжнього патріота України, палкого прихильника й популяризатора національної ідеї подолянина Дмитра Олександровича Богацького.

* Прокопчук В.С. — доктор історичних наук, професор, директор Наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

Глава родини, священник Олександр Григорович Богацький, хоча і походив із Чернігівщини, але все життя прожив на Поділлі. З 1882 р. обслуговував Купинську, а згодом — Грицівську парафію на Кам'янецьчині¹. У 1894 р. отримав сан протоієрея і був переведений до Нестерівців². Нестеровецька парафія була однією з найбільших і знаних у Подільській єпархії. Тут 42 роки чесної служби віддав нестерівчанам отець Матвій — дід Михайла Коцюбинського, упорядкував церковне господарство, одним із перших розпочав навчання сільських дітей у церковно-парафіяльній школі³. Примножував традиції попередників і отець Олександр. Зі своєю великою сім'єю (з матушкою Ганною дали життя 16 дітям) трудився на двадцятип'ятигектарному полі, що в Поповій долині, неподалік залізниці, подавав приклад благочестя, високої моралі, турботи про дітей.

Високо цінуючи знання, батьки прагнули дати ґрунтовну освіту всім дітям. Десятеро вцілілих хлопчиків і дівчаток пройшли єпархіальні училища, Подільську духовну семінарію. Дехто здобув і вищу освіту. Павло закінчив офіцерську школу у Вільно, став підпоручиком⁴, а згодом — журналістом, літератором, ученим. Микола пройшов повний курс Санкт-Петербурзької духовної академії, служив помічником інспектора Кишинівської та Кам'янець-Подільської духовних семінарій⁵. Григорій навчався у Варшавському університеті, брав активну участь у діяльності української земляцької громади, її драмгуртка, працював у різних державних установах УНР, редколегіях журна-

¹ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольский, 1895. – Вып. 7. – С. 492, 479.

² Нині село Нестерівці Дунаєвецького району Хмельницької області.

³ Труды Подольского церковного историко-археологического общества / Под ред. Е. Сецинского и Н. Яворовского. – Каменец-Подольский, 1911. – Вып. 11. – С. 27.

⁴ Енциклопедія української діаспори. – К.; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн, 1995. – Т. 4: Австралія, Азія, Африка. – С. 45.

⁵ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30428, арк. 156–158.

лу «Село», газети «Вісті», поділяв погляди соціалістів-федералістів⁶. У 1921 р. на педкурсах у Кам'янці-Подільському навчався Михайло. Педагогами стали доньки Ліда та Олена.

Виховані в дусі поваги до національних традицій Богацькі швидко прийняли ідею української незалежності, пропагували її. А коли настав час практично втілювати цю ідею в життя, кожен посів своє місце в шерензі борців. Павло Богацький з Микитою Шаповалом видавали в Києві журнал «Українська хата», гуртували навколо нього й публікували твори В. Винниченка, М. Вороного, М. Євшана, Г. Журби, О. Коваленка, О. Кобилянської, Б. Лепкого, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, Г. Чуприни, С. Черкасенка.

У 1914 р. Павло Олександрович був заарештований і засланий до Наримського краю. У квітні 1917 р. секретарював на першому Українському конгресі. Як військовий, очолив київську столичну міліцію, 1919 р. — Кіш охорони республіканського ладу. У Кам'янці-Подільському працював архіваріусом новоствореного українського державного університету. В еміграції, у соціологічному інституті М. Грушевського, здобув докторський ступінь, став літературознавцем, активним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка⁷.

У 1922 р. чекісти стратили Бориса і Лиду «за участь у петлюрівських організаціях»⁸. Учителька Могилівської початкової школи, що біля Дунаївців, Лідія Олександрівна входила до дунаєвецької «Просвіти», в 1919 р. — до просвітницького гуртка українських галицьких вояків, пропагувала книгу, українську пісню⁹. І цього виявилось достатньо, щоб засудити її до смертної кари. Та ж «участь у петлюрівських організаціях» була причиною арешту братів Михайла, Миколи, Дмитра. У 1929 р. репресій зазнала вчителька Дунаєвецької школи фабрично-за-

⁶ ДАХО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 13.

⁷ Див.: Прокопчук В.С. Павло Богацький — повернення в Україну / Віктор Прокопчук // Вільна Думка. – Австралія, 2000. – Ч. 1, 2. – С. 14, 15.

⁸ ДАХО, ф. Р-61936, оп. 12, спр. П-18562, арк. 4.

⁹ Завальнюк О.М. Українська Галицька Армія на Поділлі / О. М. Завальнюк, С. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 106.

водського навчання при «Дунсукно» Олена Олександрівна Богацька¹⁰.

Яскравий слід на терені освіти, науки і краєзнавства залишив старший син Богацьких Дмитро. Народився він 10 лютого 1882 р. у Купині. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, потім — на природничому факультеті Дерптського університету, який закінчив у 1909 р.

Деякий час давав приватні уроки. У 1911–1913 рр. відбував військову повинність. З початку війни і аж до 1918 р. служив санітаром Червоного Хреста¹¹.

1918 р. оселився в Києві, працював перекладачем газети «Останні вісті», а пізніше — у Бюро української преси¹².

Як тільки столицю захопили денікінці, виїхав на Поділля, до Нестерівців, і жив там до грудня 1920 р., виїжджаючи до Кам'янця-Подільського лише в пошуках роботи та необхідних книг. У 1920 р. був вперше заарештований радянськими органами в справі брата Павла, якого розшукували чекісти¹³.

У грудні 1920 р. переїхав до Кам'янця-Подільського, спочатку працював помічником завідувача земельного відділу міського комунгоспу. Одночасно читав географію і природничі науки в школі для дорослих. У 1921 р. викладав ботаніку на педкурсах, 1922 р. був обраний асистентом кафедри етнології новоствореного сільськогосподарського інституту. У 1924 р. читав лекції на робфаці Сільськогосподарського інституту, педкурсах та в школі для дорослих, згодом реорганізованій у лісову профшколу.

За Дмитром Олександровичем закріпився авторитет одного з чільних природознавців-дослідників. Він брав участь у підготовці статуту Товариства любителів і дослідників природи, активно проводив дослідницьку роботу. Тому був висунутий до складу ініціативної групи з 10 осіб (професори Полонський, Храчевич, Неселовський, краєзнавці Сіцинський, Філь, Зборовець, Недужий та інші), яка на пропозицію наукового співробітника

¹⁰ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-19094, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. П-18562, арк. 4.

¹² Там само, арк. 8.

¹³ Там само, арк. 4.

ВУАН¹⁴, професора П. В. Клименка готувала проект статуту і відкриття Наукового товариства ВУАН у Кам'янці-Подільському.

У складі колективу науковців йому випало завідувати природничо-математичною секцією, бути заступником голови, скарбником і тривалий час очолювати Товариство. Якщо перший тимчасовий керівник проф. В. П. Храчевич головував у Товаристві з 2 червня по 26 липня 1925 р. — менше двох місяців, проф. О. М. Полонський — півроку, то Дмитро Олександрович — протягом 1926–1928 рр.¹⁵ Він не лише вів спільні засідання, а й координував роботу краєзнавчої, історико-філологічної, педагогічної і соціально-економічної секцій, очолював редакційну комісію «Записок», перший том яких побачив світ 1928 р., часто виступав з науковими доповідями, повідомленнями, публікувався в наукових виданнях. Вже 5 липня 1925 р. першу доповідь присвятив порівнянню рослинності Криму й Поділля і здивував навіть фахівців умінням аналізувати, порівнювати, узагальнювати, підтримувати дискусійний характер наукових засідань¹⁶. Його дослідження природи Кам'яничини мали як пізнавальне, так і прикладне значення.

Дмитро Олександрович залучав до роботи в науковому товаристві не тільки науковців Кам'янця-Подільського, а й краєзнавців інших округів. На 1 січня 1928 р. з 97 членів 35 представляли периферію — Тульчинщину, Проскурівщину, Кам'яничину. Активно співпрацювали з Товариством педагоги Голубиницької сільськогосподарської профшколи, що на Дунаєвеччині, її директор Михайло Іванович Котляренко¹⁷.

Однак працювати ставало все важче. Прес репресій — ідеологічних і фізичних — немилосердно затискував будь-яку ініціативу і творчість. Ішов пошук ворогів і в навчальних закладах. Була заарештована і звинувачена в контрреволюційній діяльності група викладачів та учнів педкурсів Інституту на-

¹⁴ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 5 зв.

¹⁵ Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. I. – С. 94.

¹⁶ Там само. – С. 98.

¹⁷ Там само. – С. 94, 95.

родної освіти. Численні комісії вивчали становище в лісовій профшколі, виявляючи небажаних радянській владі осіб. У 1929 р. одна із них визнала Д. О. Богацького таким, «що веде агітацію серед учнів, завжди відстоює ретельно тих учнів, стосовно яких з ініціативи осередку ЛКСМУ та старостату ставилося питання про виключення зі школи як соціально чужого елементу», й рекомендувала звільнити з роботи¹⁸.

Це звільнення в матеріальному відношенні було не особливо відчутним, бо з 1927 р. Дмитро Олександрович викладав курс кристалографії й мінералогії в хімічному технікумі. Гнітила атмосфера підозри і недовіри. Все частіше в «Червоному кордоні» піддавалися критиці представники наукової інтелігенції, в тому числі — члени Наукового товариства ВУАН, яке він очолював. З початком арештів у справі «Спілки визволення України», зокрема Ю. Й. Сіцинського, Ю. П. Філя, Є. Г. Кондрацького та інших, Товариство припинило діяльність.

31 січня 1930 р. був заарештований і Дмитро Олександрович. У цей день уповноважений особливого відділу 23-го прикордонного загону ДПУ Бріччі провів перший допит. «В антирадянських організаціях, у білій, петлюрівській і польській арміях ніколи не служив і ніяких посад не займав», — намагався розвіяти непорозуміння Дмитро Олександрович¹⁹. Однак відчув, що йому задалегідь підготовлено цілий пакет звинувачень.

Основні з них — соціальне походження, перебування за кордоном братів Павла та Георгія із сім'ями, розстріл молодших брата і сестри «за належність до контрреволюційної організації». Йому приписувалася ініціатива створення наукового товариства, «в яке ввійшла шовіністично налаштована інтелігенція з контрреволюційним минулим», і яке «поширювало вузьконаціоналістичні ідеї, готувало кадри для боротьби з Радвладю». Д. О. Богацький обвинувачувався також у зв'язках із членами «СВУ» Ю. П. Філем і Ю. Й. Сіцинським, через яких нібито «вів боротьбу проти прийому в Товариство комуністів, підтримував зв'язки з правими колами ВУАН». Водночас він,

¹⁸ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 18, 19.

¹⁹ Там само, арк. 5.

начебто, «мав зв'язки зі студентським підпіллям хімічного технікуму», підтримував в Кам'янецькій лісопрофшколі «дітей позбавленців-куркулів», ігноруючи при цьому «учнів з пролетарського середовища»²⁰.

Другий протокол допиту від 1 лютого 1930 р. наповнений інформацією, яка засвідчує рівновагу Дмитра Олександровича, його спробу спростувати надумані звинувачення. Він твердив: «На кам'янецькі педагогічні курси я вступив викладачем ботаніки в 1921 академічному році. Під час весняного триместру декілька учнів цих курсів були арештовані і розстріляні у зв'язку з викриттям контрреволюційної організації. Скільки учнів було арештовано і скільки було розстріляно, не пам'ятаю, у мене лекцій не було»²¹.

Шукав контраргументів щодо інших звинувачень: «Що послужило причиною виключення мене з лісової профшколи, я не знаю, оскільки в офіційному повідомленні було вказано, що звільнений із-за перевантаження роботою». Намагався доказати абсолютну непричетність до літературного гуртка хімічного технікуму, заперечити покази студента Маркотенка, який під тиском слідчого вказав, що мав зустрічі з Д. О. Богацьким у липні 1928 р. в парку та згодом, у січні 1929 р., у магазині Фрайберга (при чому Маркотенко заявив, що під час останньої зустрічі «на прощання він (Д. О. Богацький. – В. П.) порадив мені дотримуватися обережності та конспірації»)²². Закликав слідчого оцінити характер діяльності наукового товариства за протоколами, які «велися досить акуратно і можуть дати прекрасні докази того, що ні найменшого відтінку шовінізму не було і бути не могло, оскільки я абсолютно не поділяю ніяких шовіністичних ідей»²³.

Однак часу в співробітників ДПУ на тривале слідство не було — потужний карний механізм «дотягував» справу сфабрикованої «Спілки визволення України», готував харківське

²⁰ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 21.

²¹ Там само, арк. 8.

²² Там само, арк. 16.

²³ Там само, арк. 5.

судилище, яке мало застрашити інтелігенцію, яка протистояла більшовицькому тоталітаризму, запроваджуваному під виглядом «пролетарської демократії».

І хоч Д. О. Богацький «винним себе не визнав», все ж уповноважений Бріччі за погодженням з начальником особливого відділу Гросманом в обвинувальному висновку запропонував направити справу на розгляд судової трійки при колегії ДПУ «з клопотанням про ув'язнення Богацького Дмитра Олександровича в концтабір строком на вісім років». З висновком погодилися заступник начальника загону О. Євгенєв і начальник Кам'янецького 23-го прикордонного загону ДПУ О. Грозний (Сафес)²⁴.

25 лютого 1930 р. судова трійка колегії ДПУ постановила: «Богацького Дмитра Олександровича — ув'язнити в концтабір строком на п'ять років, рахуючи строк з 30 січня 1930 року»²⁵.

Вдома, по вулиці Училищній, 12, залишилася старенька мати. А шлях її старшого неодруженого 48-річного сина простелився у безвість...

Родина Богацьких заслуговує не лише на повернення на скрижалі історії. Богацькі мають посісти почесне місце в іконостасі видатних українських постатей, борців за втілення в практику українського державотворення національної ідеї. Було б правильно назвати ім'ям Богацьких вулицю в с. Нестерівці на Дунаєвеччині, відкрити експозиції у нестеровецькому та дунаєвечькому музеях, видати в Україні праці Павла Богацького, а на приміщенні музею, де протягом 1925–1929 рр. базувалося Кам'янець-Подільське наукове товариство ВУАН, встановити меморіальну дошку, яка б увічнила подвиг подвижників-краєзнавців Поділля та їхнього голови — Дмитра Олександровича Богацького.

Прокопчук В. Судьба Дмитрия Богацкого: от председателя Каменец-Подольского научного общества ВУАН до «врага народа».

В статье освещается жизненный путь, педагогическая и научная деятельность подольянина, преподавателя нескольких каменецких ву-

²⁴ ДАХО, ф. р. 6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 22.

²⁵ Там само, арк. 27.

зов, ученого, на протязенні 1926–1928 гг. — председателя Каменец-Подольского научного общества Всеукраинской академии наук Дмитрия Александровича Богацкого, репрессированного по делу «Союза освобождения Украины».

Ключевые слова: Каменец-Подольский, научное общество, Всеукраинская академия наук, исследования, репрессии.

Prokopchuk V. The fate of Dmytro Bogatsky from the head of Kamyanets-Podilsky Society AUAS to the «enemy of the people».

The article reveals a life road, pedagogical and scientific activity of Podillia's teacher of several Kamyanets' higher educational establishments, a scientist, the head of Kamyanets-Podilsky scientific society of the Academy of Sciences of Ukraine Dmytro Oleksandrovych Bogatsky, who was repressed in connection with the case of «The Union of liberation of Ukraine».

Key words: Kamyanets-Podilsky, scientific society, the Academy of Sciences of Ukraine, research, repression.

*Олександр Потильчак**

**Ігор Борисович Шумський (1898–1974):
сходінками службової кар'єри
керівника УПВІ НКВС Української РСР**

На підставі невідомих дослідникам документів з особової справи І. Б. Шумського, інших матеріалів із фондів ГДА МВС України здійснено спробу історично-біографічної реконструкції життєвого шляху та службової кар'єри людини, яка у 1945–1950 рр. очолювала Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР.

Ключові слова: Ігор Борисович Шумський, Народний комісаріат внутрішніх справ Української РСР, Управління у справах військовополонених та інтернованих.

У січні 1945 р. наказом тодішнього наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії існуючий до цього у складі НКВС УРСР

* Потильчак О.В. — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедурою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

відділ у справах військовополонених був перетворений на Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ НКВС). Реорганізовану структуру очолив полковник Ігор Борисович Шумський, переведений на цю посаду з посади начальника київського стаціонарного табору для військовополонених № 62. З ім'ям цього працівника органів державної безпеки та внутрішніх справ пов'язана вся подальша історія режимних установ для військовополонених на території Української РСР. Якою була ця неординарна особистість? Як склалися шаблі її службової кар'єри? Це — тема пропонованого увазі читача історично-біографічного нарису.

Доступні з відкритих публікацій відомості про особу І. Б. Шумського підкреслено скупі та лаконічні, що й не дивно, враховуючи специфіку професії. Чи не єдиним сьогодні джерелом, з якого можна визнати хоч якусь інформацію про цю людину, є широко відоме серед фахівців і тих, кого цікавить історія радянських спецслужб, довідкове видання російських авторів М. В. Петрова та К. В. Скоркіна. У підготовленій за участю працівників центральних архівів Російської Федерації та опублікованій у межах видавничої програми Товариства «Меморіал» книзі зібрані біографічні відомості про керівників НКВС СРСР вищого та середнього рангів, серед яких є й коротка біографічна довідка на Ігоря Борисовича Шумського¹. Пізніше цю інформацію продублювали автори ще кількох спеціальних видань, зокрема й в Україні². Наша спроба відтворити біографію одного з помітних функціонерів радянських органів внутрішніх справ сталінської епохи ґрунтується на документах із особової справи І. Б. Шумського, яка зберігається серед інших подібних досье у фонді 40 («Особові справи співробітників ОДПУ, НКВС (МВС) Української РСР») Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України.

¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – Москва: Звенья, 1999. – С. 454.

² Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): Монография / Анатолий Степанович Чайковский. – К.: Парламент. изд-во, 2005. – С. 921–922.

* * *

Із особового анкетного листка архівної справи І. Б. Шумського дізнаємося, що майбутній полковник та один із керівників НКВС УРСР народився 3 січня 1898 р. в селі Ішкольдь Городненської волості Новоградського повіту Мінської губернії в родині селянина Осипа (Йосипа) Лашевського³. Генріх — так назвали хлопчика батьки — був старшим із трьох дітей у сім'ї, де окрім нього виховувалися ще молодші брат і сестра. 1909 р. — в одинадцятирічному віці — хлопець закінчує сільську церковно-парафіяльну школу. Тоді ж його віддають на навчання до вищого початкового училища, що знаходилося в містечку Мир, за 14 кілометрів від рідного села.

Ігор Борисович Шумський.

У 1915 р. Генріх закінчив повний шестирічний курс навчання в училищі. Вже близько року тривала Перша світова війна. Не досягнувши призовного віку, вісімнадцятирічний юнак залишався у родині, щоб, за його словами, «допомагати батькам, працюючи у домашньому господарстві»⁴.

У лютому 1917 р. двадцятирічного Генріха Осиповича Лашевського мобілізують до Російської Імператорської армії. Проте на фронт юнак не потрапив, а був зарахований як учень писаря до Управління Новоградського повітового військового

³ Личное дело Шумского Игоря Борисовича (1 сентября 1923 г. – 6 февраля 1956 г.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 40, спр. 2247, арк. 1.

⁴ ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 34.

начальника, що на той час через наближення фронту було вже евакуйоване до Новгород-Сіверського Чернігівської губернії. Тут новобранець прослужив до листопада 1917 р., коли, отримавши посаду молодшого писаря, був переведений на нове місце служби — до Управління бригади військового начальника Мінської губернії, що перебувала тоді в евакуації у Смоленську. Близько місяця служби в бригаді завершилися демобілізацією. Генріх Лащевський, як і багато його товаришів по службі, додому не повертається, а добровільно вступає до Червоної гвардії...

Записавшись у січні до Червоної гвардії Смоленської губернії, Генріх Лащевський служить діловодом та опікується технічною частиною штабного зв'язку. Наприкінці лютого 1918 р. Штаб Червоної гвардії, де він проходив службу, змінює назву на Штаб Червоної Армії, а навесні реорганізується в Смоленський губернський військкомат. Ось як про цей період свого життя пише в автобіографії І. Б. Шумський:

«[...]Я був переміщений на посаду діловода відділу формування та навчання губвійськкомату та працював на цій посаді до кінця червня 1918 р. [...]»⁵.

* * *

Вже перші рядки офіційної біографії Ігоря Борисовича викликають більше запитань, ніж дають відповідей. Чому, наприклад, юний Генріх у двадцятирічному віці вдався до повної зміни прізвища, імені та по батькові? Яке його справжнє етнічне походження, адже в офіційних анкетах та автобіографіях Ігор Борисович завжди наголошував — він білорус, із сім'ї селянина-середняка? Ці, здавалося б, не варті особливої уваги деталі біографії насправді є важливими, адже так чи інакше, але допомагають у реконструкції соціально-психологічного портрету особи І. Б. Шумського. Тут може йтися як про його здатність на вчинки заради досягнення мети, так і навпаки — про латентне кон'юнктуристство нашого героя. Безперечно одне – бурхливі революційні події 1917-го, сколихнувши всю країну, сус-

⁵ ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 34.

пільство, армію, вплинули й на юного Генріха, збудили в ньому бажання якось змінити своє життя, знайти свій шлях у вирі боротьби і, зрештою, привели юнака до табору прихильників більшовиків. Сам І. Б. Шумський, пояснюючи свій вчинок, в автобіографії писав:

«[...] У кінці 1918 р., працюючи в Прикордонній Надзвичайній комісії, своє прізвище по батьку Лащевський змінив на Шумський, що оформив відповідним наказом по Надзвичайній комісії. Так, як тоді чинили багато працівників органів НК, зробив і я, скоріше по молодості, хотілося мати красивіше прізвище»⁶.

Мабуть не менш важливим для прийняття такого рішення був і інший чинник — після демобілізації повернутися додому, до батьків, навряд чи було можливо, адже західна частина Мінської губернії знаходилася за лінією фронту в зоні німецької окупації. Всі ці обставини спонукали Генріха Осиповича зробити той вибір, який він і зробив. Багато років потому, у квітні 1945-го, Ігор Борисович пояснював втрату зв'язку з родиною цілковито об'єктивними обставинами:

«[...] Після мобілізації до старої армії у лютому 1917 р. зв'язок із батьками втратив і до цього часу про них нічого не знаю. Раніше, через відхід мого місця народження до Польщі та заборону листування, зв'язок відновлювати не намагався. У 1939 р., після визволення західних областей Білорусії від білополяків, писав кілька листів до обласного управління НКВС, до управління міліції з територіальності. Жодної відповіді не отримав. Просив відділ кадрів ГУТАБу надати допомогу в розшуку родини, але серйозно захворів [...] і, таким чином, про сім'ю до цього часу нічого не знаю [...]»⁷.

* * *

Літо 1918 р. — переломний момент у службовій кар'єрі Г. О. Лащевського. Наприкінці червня 1918 р. під час вербувальної кампанії Всеросійської надзвичайної комісії він добровільно

⁶ ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 34 зв.

⁷ Там само.

іде на службу до ВНК Західної області, що розміщувалася у Смоленську. Новоспеченого молодого чекіста одразу ж призначили на посаду начальника канцелярії 3-ї прикордонної дільниці Надзвичайної комісії Смоленського округу, що розміщувалася в Орші — на кордоні з існуючою тоді Білоруською Народною Республікою. Досить швидко Г. О. Лащевського переводять на посаду помічника секретаря комісії, що у лютому 1919 р. реорганізується у ВНК Литовсько-Білоруської СРР. Працюючи на цих посадах, Ігор Борисович спочатку став «співчуваючим» (кандидатом у члени більшовицької партії), а через сім місяців — у березні 1919-го — комуністом⁸. Як ми вже знаємо, наприкінці 1918 р. він приймає рішення про зміну прізвища, імені та по батькові.

Членство в більшовицькій партії, нові, більш милозвучні, як здавалося нашому герою, прізвище та ім'я, досить пристойна, як на той час, освіта та особисті якості заклали підвалини порівняно стрімкої службової кар'єри І. Б. Шумського. У квітні 1919 р. його переводять на нове місце служби — у Правобережну Україну, де тоді тривали бої між Червоною Армією та Армією Української Народної Республіки. Тут І. Б. Шумський обіймає посаду уповноваженого інспектора, а згодом і секретаря Особливого відділу Волинської НК, що розміщувалася спочатку в Києві, а пізніше в Житомирі⁹. Вже в листопаді 1919 р. Ігоря Борисовича переводять на посаду заступника начальника військово-контрольного пункту та Особливого відділення 7-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту. У грудні 1920 р. він очолив цю чекістську структуру. З 1921 по липень 1924 рр. І. Б. Шумський перебуває на посадах начальника особливих відділень 44-ї стрілецької дивізії, 2-ї кавалерійської дивізії та 1-го кавалерійського корпусу Червоного козацтва Київського військового округу, проходить службу в Житомирі, Вінниці, Старо-Костянтинові та Києві¹⁰.

⁸ ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 34 зв.

⁹ Там само, арк. 34.

¹⁰ Там само, арк. 3

Влітку 1924 р. молодого, але вже досвідченого оперативно-го працівника-чекіста переводять на чергову в його послужному списку, вищу посаду — інспектора Оперативного відділення Управління прикордонної охорони військ ДПУ УСРР. Тут він продовжив просування сходинками службової кар'єри та був призначений начальником відділення. У травні 1928 р. Ігоря Борисовича переводять до прикордонного Кам'янця-Подільського та призначають помічником начальника місцевого окружного відділення ДПУ і заступником начальника 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ. Загін виконував завдання з охорони кордону (демаркаційної лінії) між СРСР і Румунією по річці Дністер¹¹.

У грудні 1929 р. І. Б. Шумський знову змінює місце служби. Цього разу його переводять на південь України — до Мелітополя, де з січня 1930 р. він працює начальником окружного відділу ДПУ УСРР¹². Проте недовго. Вже за дев'ять місяців (у вересні 1930 р.) Ігор Борисович знову повертається на Поділля, де його призначають на дуже відповідальну посаду начальника 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону. Протягом року він очолює загін, а у вересні 1931 р. переїздить до Тирасполя та заступає на посаду начальника обласного відділу ДПУ Молдавської АСРР, одночасно очоливши й місцевий 25-й прикордонний загін¹³. У травні 1932 р. І. Б. Шумського направляють до Москви на кількомісячні курси до Школи вищого керівного складу ОДПУ СРСР. Завершивши навчання, у вересні 1932 р. він повертається до Кам'янця-Подільського, цього разу на посаду начальника 23-го прикордонного загону, де й працює до січня 1934 р., коли його в черговий раз переводять до Харкова, а згодом до Києва та підвищують у посаді до начальника оперативного відділу Управління прикордонної охорони військ ДПУ УСРР.

¹¹ Архів Александра Яковлева [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio/1006141/23>.

¹² ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 3.

¹³ Там само, арк. 4.

Користуючись особливою довірою голови ДПУ та наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького, під керівництвом якого працював із 1924 р.¹⁴, І. Б. Шумський рухається далі шаблями службової кар'єри. 10 липня 1934 р. Ігоря Борисовича звільнили з посади начальника оперативного відділу УПО НКВС УСРР, а вже через три дні був підписаний наказ про призначення його керівником оперативного відділу і помічником начальника Управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УСРР. Наказом НКВС СРСР від 23 грудня 1935 р. І. Б. Шумському було присвоєне звання полковника¹⁵. Після майже двох років служби в УПВО, 17 травня 1936 р. чекіста призначають начальником оперативного відділу Управління державної безпеки і заступником начальника УНКВС Харківської області. Водночас І. Б. Шумському довірили й керівництво Особливим відділом Головного управління державної безпеки НКВС Харківського військового округу, а з грудня 1936 р. — 5-м (особливим) відділом Управління державної безпеки УНКВС Харківської області.

У травні 1937 р. В. А. Балицького було звільнено з посади народного комісара внутрішніх справ УРСР і переведено начальником УНКВС Далекосхідного краю (м. Хабаровськ, РРФСР). Як згадували очевидці, І. Б. Шумський, який у важкі хвилини життя завжди в розпачі хапався за голову, реагуючи на цю перестановку і немов передчуваючи щось недобре, не втримався та промовив: «Хто ж тепер буде нас захищати»¹⁶. Арешт у липні 1937 р., а потім і розстріл колишнього республіканського наркома-покровителя¹⁷, що, здавалося б, мав зруйнувати і чекістську кар'єру нашого героя, насправді мало вплинуло на службовий поступ Ігоря Борисовича.

З 4 липня по 16 серпня 1937 р., якраз у розпал так званої «польської операції», заступника начальника Харківського об-

¹⁴ Міліція України: історичний нарис, портрети, події: Наук.-поп. вид. / За заг. ред. Ю. О. Смирнова. Кол. авт.: Смирнов Ю.О., Михайленко П. П., Святоцький О.Д., Ануфрієв М.І. – К.: ВД «Ін Юре», 2002. – С. 318.

¹⁵ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 454.

¹⁶ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи... – С. 921.

¹⁷ Міліція України: історичний нарис, портрети, події. – С. 318.

ласного УНКВС, полковника І. Б. Шумського призначають виконуючим обов'язки начальника управління, а з 30 липня 1937 р. (наказом НКВС СРСР № 00447) ще й головою трійки для позасудового розгляду справ у Харківській області. Ці призначення санкціонував НКВС СРСР через подання нового очільника НКВС Української РСР, комісара державної безпеки другого рангу І. М. Леплевського¹⁸.

Підпис І. Б. Шумського стоїть під багатьма сфабрикованими «розстрільними» та іншими справами на «контрреволюціонерів», «шпигунів», «куркулів», інший «кримінальний та антирадянський декласований елемент». За його безпосередньої участі було репресовано керівників Харківського військового округу А. Л. Соколова-Соколовського, В. В. Орлова-Аусема, О. Я. Горбатюка, К. К. Молчанова і багатьох інших. Неодноразово І. Б. Шумському доводилося заарештовувати і своїх підлеглих. Його колишній заступник по службі в 5-му (особливому) відділі УНКВС та ОВ НКВС ХВО, капітан держбезпеки А. Я. Санін-Затурянський згадував:

«4 серпня 1937 р. я був викликаний до кабінету в[иконуючого] о[бов'язки] начальника УНКВС полковника Шумського Ігоря Борисовича. У присутності працівників комендатури, явно хвилюючись, тремтячими руками тримаючи телеграму, останній мені оголосив, що, відповідно до розпорядження наркома НКВС УРСР Леплевського, я заарештований. Одразу ж мене відправили в одиночну камеру в'язниці, а ввечері того ж дня в окремому вагоні під посиленою охороною — до Києва»¹⁹.

Після місячного перебування на посаді виконуючого обов'язки начальника УНКВС Харківської області полковника І. Б. Шумського наприкінці серпня 1937 р. переводять на нове місце служби — до Запоріжжя та призначають керувати відділом НКВС міста. І цього разу Ігор Борисович не затримався довго на займаній посаді. 26 березня 1938 р. наказом наркома М. І. Єжова його було звільнено та призначено заступником начальника Рибінського гідровузла Волгобуду — Волзького вип-

¹⁸ Міліція України: історичний нарис, портрети, події. – С. 320.

¹⁹ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи... – С. 921–922.

равно-трудового табору ГУТАБ НКВС СРСР. На наш погляд, кадрові рішення про переведення на службу в систему ГУТАБу стало для нашого героя справді доленосним. Можливо саме завдяки йому І. Б. Шумський зміг уникнути арешту та репресій, хоча його службова кар'єра складалася в передвоєнні роки й не просто. Вже в перший рік перебування на Волгобуді Ігор Борисович втратив дружину та одружився вдруге. Його супутницею на все подальше життя стала на 16 років молодша інженер-економіст за фахом, працівник ленінградської школи-інтернату Ганна Дмитрівна Слуцька²⁰.

Як людина, яка працювала на відповідальних посадах у відомстві за попередників Л. П. Берії, з приходом останнього до керівництва НКВС І. Б. Шумський утратив довіру органів. У вересні 1939 р. його переведено з посади заступника начальника будівництва та Волзького ВТТ на номінальну посаду секретаря партійного бюро, а в листопаді 1940 р. він обійняв посаду заступника начальника політвідділу Волгобуду НКВС, де й прослужив до початку Великої Вітчизняної війни²¹.

У серпні 1941 р. полковника І. Б. Шумського призначають заступником начальника 4-го управління, а згодом — 3-го управління оборонних робіт НКО СРСР. У квітні 1942-го Ігор Борисович переводиться на Урал і до лютого 1943 р. працює заступником начальника Управління Тагілбуду НКВС з кадрових питань (м. Нижній Тагіл)²².

Збільшення кількості військовополонених в Радянському Союзі навесні 1943-го викликало необхідність розширення існуючої мережі стаціонарних таборів у підпорядкуванні Управління у справах військовополонених (УПВ) НКВС СРСР. Зростаюче відомство шукало потрібні кадри передусім у системі ГУТАБу, адже його працівники мали неабиякий досвід табірної роботи з «ворогами народу». В лютому 1943 р. І. Б. Шумського переводять у кадри УПВ НКВС СРСР і спочатку призначають начальником управління стаціонарного табору військовополо-

нених № 280 (м. Сандари Грузинської РСР)²³. Проте вже 3 березня 1943 р. з'являється наказ НКВС СРСР № 00409 «Про організацію фронтового приймально-пересильного табору військовополонених». Згідно з наказом, ФППТ № 145 для прийому військовополонених у смузі Центрального фронту мав бути створений в районі Курська до 15 березня 1943 р., а його начальником призначався полковник І. Б. Шумський²⁴. Керівником цієї режимної установи він прослужив до серпня 1943 р., коли був переведений у Підмосков'я, де до червня 1944 р. опікувався спецоб'єктом НКВС СРСР № 20 (м. Хімки)²⁵.

У червні 1944 р. Ігоря Борисовича Шумського знову повертають в Україну. Цього разу його переводять до Києва, на відповідальну посаду начальника стаціонарного виробничого табору військовополонених № 62, організованого в столиці Української РСР ще наприкінці 1943 р. Величезні масштаби руйнувань і грандіозні завдання з відбудови економіки та міського господарства Києва вимагали колосального напруження зусиль. Влітку 1944 р. на господарство Сирецького табору для військовополонених (так тоді в документах НКВС офіційно називали київський табір № 62) чекала масштабна реорганізація, пов'язана з розширенням сфери експлуатації праці бранців військового полону. Так, 21 липня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00877 центральне управління табору переводили з передмістя до Києва, лімітна чисельність контингенту збільшувалася до 18 500 військовополонених, а склад табірних відділень поповнювали вісім новостворених режимних об'єктів (№ 4–11) загальною лімітною наповнюваністю 14 500 бранців²⁶. Про конкретні підстави такої бурхливої організаційної діяльності НКВС довідуємося з постанови РНК УРСР № 1102/0039сс від 29 серпня 1944 р. Зокрема, в ній йшлося про необхідність залучення

²³ Военнопленные в СССР. 1939–1956: Док. и мат. / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская / Под. ред. проф. М. М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – С. 103.

²⁴ Там само. – С. 106.

²⁵ Архив Александра Яковлева [Электронный ресурс]...

²⁶ ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 121, прим. 116, арк. 1–1зв.

²⁰ ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 34 зв.

²¹ Там само, арк. 34.

²² Архив Александра Яковлева [Электронный ресурс]...

до відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених. За рішенням уряду, полонені надходили у розпорядження Наркомату житлового цивільного будівництва УРСР. 2000 з них мали бути використані на відновленні урядових об'єктів, готелів та Київського університету ім. Т. Шевченка; 4500 осіб — на відбудові Хрещатика, а ще 500 — на реконструкції таких промислових об'єктів, як Інститут електрозварювання та машино-прокатна база²⁷.

Масштабні відбудовчі плани господарських інстанцій базувалися на реальних можливостях НКВС задовольнити нагальну потребу в робочій силі за рахунок військовополонених. Зокрема, напередодні 16 серпня 1944 р. до Києва ешелонами з фронтів доправили близько 37 000 військовополонених. Наступного дня їх провели містом, влаштувавши таким чином акцію, подібну до тої, що відбулася в Москві за півтора місяці до цього. Потім бранців завантажили в потяги та відправили до стаціонарних таборів Донбасу, Запоріжжя, Чернігова та Миколаєва. 7500 військовополонених НКВС залишив для використання на відбудовчих роботах у Києві²⁸. Саме цей «трудоий контингент» і мали розмістити у новостворюваних табірних відділеннях. Як видно з листа Наркома житлоцивільбуду до М. Хрущова, на 21 вересня 1944 р. було закінчене обладнання табірної відділення на 2500 бранців у приміщенні лазні по вулиці Великій Житомирській. Тоді ж почалось облаштування ще двох режимних об'єктів для утримання військовополонених — у приміщенні міського ломбарду (на 2000 осіб) та на території Михайлівського монастиря (лімітна чисельність — 1500 осіб)²⁹.

6 вересня 1944 р., для використання військовополонених на будівництві житла для працівників НКДБ УРСР та Управління військового постачання НКВС Київського округу, в складі

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 7, спр. 839, арк. 46.

²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 940, арк. 12, 18.

²⁹ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 839, арк. 46.

табору № 62 було організоване табірне відділення № 12, розраховане на утримання 1500 військовополонених³⁰. 18 вересня 1944 р. наказом № 001171 НКВС СРСР санкціонує створення табірної відділення № 13 при Дарницькому вагоноремонтному заводі з лімітом у 1000 осіб³¹. Для використання військовополонених на відновленні комплексу будинків Київського артилерійського училища та Київської ТЕЦ було облаштоване табірне відділення № 14 на 1000 осіб³². Організація нових табірних відділень табору № 62 тривала навіть у розпал зими. Так, наказами НКВС СРСР № 001497, 001498 від 15 грудня 1944 р. створювалися два нових режимних об'єкти: табірне відділення № 16 на 500 осіб (для утримання військовополонених, які працювали на відбудові комплексу будинків АН УРСР) і № 17 — при київському заводі «Більшовик», розраховане на одночасне утримання 1000 військовополонених³³.

Таким чином, на початок 1945 р. у складі табірної управління стаціонарного табору НКВС СРСР для військовополонених № 62 у м. Києві нараховувалося 17 табірних відділень загальною лімітною наповнюваністю понад 22 000 осіб. Реальна ж чисельність військовополонених у цих таборах була значно меншою. За даними НКВС, станом на 20 лютого 1945 р. у таборі № 62 та його відділеннях утримувався 14 431 військовополонений, а на 10 квітня 1945 р. — лише 12 797 бранців³⁴. Всі згадані структурно-організаційні зміни відбувалися за безпосередньою участю полковника І. Б. Шумського. За сім місяців (із червня 1944-го до січня 1945-го року) під його керівництвом табір із невеликої режимної установи перетворився на багатотисячну «трудоу армію військовополонених».

Початок 1945 р. в історії УПВІ НКВС СРСР позначився масштабною структурною реорганізацією, котра стала наслідком

³⁰ ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 123, прим. 41, арк. 1.

³¹ Там само, прим. 52, арк. 1–1 зв.

³² Там само, прим. 116, арк. 1–1 зв.

³³ Там само, прим. 114, арк. 1 зв.; прим. 115, арк. 1.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 31.

зростання кількості полонених у таборах різних типів і розширення функцій відомства по роботі з військовополоненими. 11 січня 1945 р. Л. Берія підписав наказ № 0014 «Про покращення керівництва роботою таборів для військовополонених та інтернованих».

«[...] З метою покращення керівництва роботою таборів [...], — читаємо в наказі наркома, — [...] Організувати у складі НКВС Української та Білоруської РСР Управління у справах військовополонених та інтернованих [...] Призначити: начальником УПВІ НКВС УРСР — полковника тов[ариша] Шумського І.Б. [...]»³⁵.

На які аргументи зважало керівництво НКВС СРСР, приймаючи це кадрове рішення? На нашу думку, до уваги було взято кілька чинників: багатолітній досвід керівної оперативної, господарської та адміністративної служби в системі органів державної безпеки, ГУТАБ та УПВІ, а також знання місцевої специфіки роботи в Українській РСР.

Ігор Борисович очолив українську республіканську ланку відомства по роботі з військовополоненими у напружений і відповідальний момент. Наближалася до завершення війна в Європі, кількість військовополонених багатократно зросла, відповідним чином зросла й чисельність режимних установ для їх утримання, а головне — значно розширилася сфера застосування робочих рук бранців війни. В умовах повоєнної розрухи та дефіциту найнеобхіднішого загострилися питання утримання військовополонених у таборах, їх харчового та речового забезпечення, лікування. Все більшої уваги потребувала ідеологічна, антифашистська та оперативна робота серед цього специфічного контингенту, пошук та покарання військових злочинців і учасників звірств на окупованих територіях. Організація і контроль діяльності цих ланок механізму УПВІ НКВС вимагали неабияких зусиль. Ось тут і став у пригоді полковнику І. Б. Шумському набутий у попередні десятиліття специфічний багаж знань, навичок і досвіду роботи в органах державної безпеки.

За рішенням радянського керівництва, в грудні 1945 р. органи НКВС, НКДБ і ГУКР «СМЕРШ» готували в столиці Україн-

³⁵ ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 4, арк. 1.

ської РСР відкритий судовий процес над звинуваченими у військових злочинах німецькими військовополоненими. Для забезпечення організації процесу наказом наркома внутрішніх справ УРСР В. С. Рясного № 00215 від 23 грудня 1945 р. створювалася спеціальна комендатура. Начальником комендатури був призначений І. Б. Шумський, який забезпечив підготовку та обладнання приміщення для проведення відкритого процесу, конвоювання й охорону підсудних, охорону порядку в залі судового засідання та перепускний режим³⁶.

У висновку про призначення полковника І. Б. Шумського на чергову керівну посаду в МВС Української РСР, характеризуючи професійні та ділові якості кандидата, працівники управління кадрів міністерства підкреслювали:

«За період 1945–1950 рр., працюючи начальником УПВІ МВС УРСР, досягнув позитивних результатів у роботі. Протягом вказаного періоду систематично покращувалась постановка роботи всіх служб таборів і трудове використання контингентів військовополонених. Проведена велика робота з репатріації військовополонених та інтернованих на батьківщину. Вся ця робота проводилася організовано та у встановлені терміни»³⁷.

У другій половині 1950 р. набирає сили процес поступового згортання всієї системи роботи з військовополоненими в СРСР, що неминуче позначилося на її регіональних управлінських структурах.

«У зв'язку зі зменшенням кількості таборів, — говориться в наказі союзного міністра, підписаному 20 вересня 1950 р., — [...] Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) МВС УРСР — переформувати у Відділ у справах військовополонених та інтернованих [...]».

Реорганізована та понижена у своєму статусі структура міністерства нараховувала лише 17 штатних працівників³⁸. 20 грудня 1950 р. наказом МВС УРСР № 0578 тепер вже колишнього начальника УПВІ МВС УРСР І. Б. Шумського, відповідно до

³⁶ ГДА МВС України, ф. 46, спр. 83, арк. 343–344.

³⁷ Там само, ф. 40, спр. 2247, арк. 6.

³⁸ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 237, прим. 51, арк. 1.

його звання, номенклатурного становища та досвіду, було переведено на посаду виконувача обов'язків першого заступника начальника провідного підрозділу МВС УРСР — Управління виправно-трудоих таборів і колоній³⁹. Це призначення стало останнім у службовій кар'єрі полковника І. Б. Шумського. У червні 1956 р. в п'ятдесятивосьмирічному віці його звільнили з посади та відправили на пенсію⁴⁰.

Останні вісімнадцять років свого життя пенсіонер МВС Ігор Борисович Шумський провів тихо та непомітно в Києві, де й помер у липні 1974 р. Влада, якій він служив все своє свідоме життя, оцінила його, нагородивши Орденом Леніна, двома Орденами Червоного Прапора, Орденом Вітчизняної війни Другого ступеня, Орденом Червоної Зірки та сімома медалями⁴¹.

Потильчак А. Игорь Борисович Шумский (1898–1974): степенями служебной карьеры руководителя УПВИ НКВД Украинской ССР

На основе неизвестных исследователям документов из личного дела И. Б. Шумского, других материалов из фондов Отраслевого государственного архива МВД Украины предпринята попытка историко-биографической реконструкции жизненного пути и служебной карьеры человека, который в 1945-1950 гг. возглавлял Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД (МВД) Украинской ССР.

Ключевые слова: Игорь Борисович Шумский, Народный комиссариат внутренних дел Украинской ССР, Управление по делам военнопленных и интернированных.

Potylchak O. Igor Shumsky (1898–1974): the steps of service career of the head of UPVI NKVD of the Ukrainian SSR

The attempt of historical and biographical reconstruction of the life and service career of Igor Shumsky who was the leader of the Office for POWs and internees of the NKVD (MVD) of the Ukrainian SSR in the years 1945-1950 has been made on the basis of unknown documents

³⁹ ГДА МВС України, ф. 40, спр. 2247, арк. 8.

⁴⁰ Архив Александра Яковлева [Электронный ресурс]...

⁴¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 454.

of his personal file and other materials from the State Archive of the Ministry of Internal Affairs.

Key words: Igor Shumsky, the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, the Office for POWs and internees.

*Юрій Шаповал**

Справа Івана Дзюби

У статті автор, використовуючи документи Галузевого державного архіву СБ України, досліджує постать видатного літературознавця, громадського діяча Івана Дзюби у контексті боротьби співробітників органів держбезпеки УРСР з «українським буржуазним націоналізмом».

Ключові слова: Іван Дзюба, український націоналізм, політичні репресії, КДБ УРСР.

Написати більш-менш повну історію взаємин Івана Дзюби з «конторою глибокого буріння» (так іронічно розшифровували абрєвіатуру «КГБ» у радянський час) дотепер нелегко. Наприклад, справа-формуляр на І. Дзюбу (найцінніше джерело для розуміння того, як організували стеження за ним, як фабрикували обвинувачення проти нього), схоже, знищена. Тим не менш, збереглося 18 томів справи з позначкою «ФП», себто «Фонд припинених». Нею, а також спогадами очевидців, деякими іншими документальними джерелами, розповідями самого Дзюби й користувався автор при написанні цього матеріалу.

Іван Дзюба був на прикметі у КГБ давно, маючи в оперативних документах псевдонім «Літератор». Власне, літератором він і був. Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст не міг не потрапити «на облік», оскільки сповідував занадто вже незалежні погляди, вибивався своєю поведінкою зі стандартів, за якими будували життя та кар'єру

* Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

його «брати по цеху». У вересні 1965 р. він виступав на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» з не санкціонованою владою промовою. Не сподобалися владі й виступи Дзюби у січні 1966 р. у республіканському Будинку літераторів, а у вересні того самого року — на знов-таки несанкціонованому зібранні у Бабиному Яру в Києві. У всіх цих виступах І. Дзюба, на переконання авторів однієї зі складених про нього у КГБ довідок, «зводив наклепницькі вимисли на державний і суспільний лад і національну політику КПРС»¹.

Після створення у липні 1967 р. спеціальних контррозвідвальних підрозділів «по боротьбі з ідеологічною диверсією противника» (на місцях це були 5-ті управління/відділи/відділення) І. Дзюба закономірно став одним з їхніх найголовніших клієнтів. Використання агентів, довірених осіб, служби зовнішнього спостереження, перлюстрація кореспонденції, так званих оперативно-технічних засобів — увесь цей набір засобів роботи повною мірою був застосований до Івана Дзюби. Інтерес спецслужби до нього загострився з появою у липні 1970 р. в УРСР нового шефа місцевого КГБ Віталія Федорчука, який почав спеціалізуватися на відстежуванні та погромних акціях проти «українських націоналістів»². В. Федорчук перед тим зай-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 3, порядковий 10, спр. 2, т. 11, арк. 185.

² Федорчук Віталій Васильович народився 27.12.1918 р. у с. Огіївка Ружинського району Житомирської обл. Закінчив 7-річну школу (1934). З вересня 1934-го по лютий 1935 р. — інструктор-масовик політвідділу Беліловської МТС, з лютого по травень 1935-го — літпрацівник-коректор Ружинської газети на Житомирщині, травень–липень 1935-го — літпрацівник-коректор Вчерайшинської районної газети. З липня 1935-го по серпень 1936 р. — літпрацівник-коректор Ново-Шепелицької районної газети Київської області. З серпня 1936-го по березень 1939 р. — курсант Київського військового училища зв'язку ім. М. І. Калініна. Брав участь у боях на Халхин-Голі. Під час війни СРСР з нацистською Німеччиною перебував на Західному, Калінінградському, Південно-Кавказькому фронтах. У 1939–1941 рр. — помічник оперативного уповноваженого особливого відділу Уральського військового округу,

мав посаду начальника 3-го управління (військова контррозвідка) КГБ СРСР, а представляти його у Києві спеціально приїздив перший заступник голови КГБ СРСР генерал-полковник Семен Цвігун.

Зрозуміло, й раніше погромних акцій в Україні не бракувало. Достатньо згадати арешти й судові процеси 1965–1966 рр. або гучний процес над В'ячеславом Чорноволом у 1967 р. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштаб-

заступник начальника особливого відділу Забайкальського військового округу, в 1941–1942 рр. — заступник начальника особливого відділу мотострілецької дивізії 5-ї армії Західного фронту, в 1942 р. — начальник особливого відділу 92-ї танкової бригади Московського військового округу. У 1943–1944 рр. — начальник відділу контррозвідки «СМЕРШ» Московського військового округу. З травня 1944-го по лютий 1949 р. — начальник відділу контррозвідки МГБ Калінінського гарнізону Московського військового округу. З липня 1952-го по липень 1955 р. — заступник начальника контррозвідки МГБ Центральної групи військ. Закінчив Вищу школу КГБ СРСР (1960). У 1963–1966 рр. — заступник начальника Управління особливого відділу КГБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ у Німеччині. З лютого 1966 р. — начальник Управління особливого відділу КГБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ у Німеччині. З вересня 1967 р. — начальник 3-го управління КГБ при РМ СРСР (військова контррозвідка). 16.07.1970 р. призначений Головою КГБ при Раді Міністрів УРСР. Виявив себе беззастережним прибічником жорстокого придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». У жовтні 1972 р. разом із секретарем ЦК КПУ В. Маланчуком розробив і вніс на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності», що зокрема означало «чистку» наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництва. З 1973 р. — кандидат, з 1976 р. — член Політбюро ЦК Компартії України. У 1978-му здійснив істотне зміцнення органів КГБ в УРСР, що на практиці означало збільшення апарату і посилення тотального контролю за суспільством. З 27.05.1982 р. — голова КГБ при Раді Міністрів СРСР. З грудня 1982-го по січень 1986 р. — Міністр внутрішніх справ СРСР. До виходу на пенсію (1991) працював генеральним інспектором Міністерства оборони СРСР. Генерал армії (1982).

ними діями Віталія Федорчука, переконаного, що Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам Шелест 19 вересня 1970 р. робить запис у щоденнику:

«[...] Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить все це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом. [...] “Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в’язниці»³.

«Праця Дзюби» — це памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який ще у 1965 р., в найпохмуріші часи (коли брежневська антидемократична «стабільність» прийшла на зміну хрущовській — нехай і обмеженій, але все-таки — лібералізації), написав Іван Дзюба. Автор заходився переконувати партійно-державних владомощців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так — ніхто у світі не в силі заборонити йому про це говорити»⁴.

Ще під час роботи над рукописом Дзюба давав друзям і знайомим (і це за умов масового доносництва!) читати його чорнові варіанти. Ще більша наївність була в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій — до першого секретаря ЦК Компартії України «амбівалентного» Петра Шелеста, до голови Ради Міністрів УРСР консервативного (без лапок!) Володимира Щербицького, ще й до ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник був надісланий і до Олександра Твардовського, головного редактора журналу «Новый мир» (це видання на той час залишалося оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Минули роки, і в січні 1972 р. тоді ще незаарештований, але вже допитуваний Іван Дзюба написав розлоге «Пояснення»,

³ Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: Генеза, 2003. – С. 328, 329.

⁴ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: ВД «КМ Academia», 1998. – С. 26.

адресоване КГБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що «зламним моментом» у його біографії став 1965 р., коли почалися арешти тих, хто обстоював інтереси української культури. «*Серед заарештованих тоді, — мовилося у “Поясненні”, — було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа*»⁵.

Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв’язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, Дзюба переконував у тому, що

«відчувалася загальна потреба якогось “роз’яснення”, якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені»⁶.

«Класики» як союзники

Готуючи текст, Іван Дзюба зробив своїми союзниками не будь-кого, а тих, кого в СРСР обожнювали, кому поклонялися, — «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, посилався на праці, а також доволі професійно використовував інші джерела — стенограми партійних з’їздів доби «коренізації»/«українізації» (до речі, на той час самих цих понять не існувало у суспільно-політичному лексиконі, їх просто «викреслили» з історико-політичного дискурсу), постанови партз’їздів і уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. І все це виглядало переконливо.

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення Івана Дзюби, датованого січнем 1972 р. Він визнавав, що у підготовленому ним рукописі:

«багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квалітивного, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовіль-

⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 204.

⁶ Там само, арк. 205.

ною для себе в смислі рівня виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні»⁷. Головне, запевняв Дзюба, полягає в констатації «незадовільного і ненормального становища» в багатьох питаннях, що стосуються української мови і культури, розуміння, що «все ненормальне в національній сфері впливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з порушень і викривлень цих принципів»⁸.

Якось я запитав Івана Михайловича, чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати і озвучувати неодноразово). Дзюба уважно на мене подивився, подумав і сказав, що в той час так, його щирість не підлягала сумніву. Якщо вчитатись у текст, то цьому твердженню не можна не повірити.

Із самого початку автор «Інтернаціоналізму...» піднімає розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких понять, як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він підкреслював, що національна справа є справою всього народу і кожного громадянина, а відтак ніхто не має права мовчати, коли бачить «щось неподобне»⁹.

Оце «неподобне» Дзюба виводив, передусім, із порушень заповітів «класиків», а також перекручень, як вже було зазначено, принципів національної політики за часів обожнюваного комуністами Володимира Леніна. Нині, звісно, можна (як дехто і робить) іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про «нереалізовані альтернативи» або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Все це так, але не поспішаймо. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в більшовицькій Росії, він все ще не відкидав ідеї світової революції, але тепер дедалі частіше пов'язував її не із Заходом, а зі Сходом. А багатонаціо-

нальний і складний Схід потребував обережності і гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, Володимир Ленін і Йосип Сталін не мали сумніву щодо ключового питання — про збереження потужної і багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політико-державний імператив. Коли до Леніна, який перебував у Горках, надійшов сталінський проект «автономізації», він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Сталін має прагнення «поспішати».

Однак невдовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам'ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського і сталінського підходів. І, наполягаючи на цьому, ще тоді, в середині 1960-х рр., І. Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Сталін, який, як відомо, критикував ленінський «лібералізм» у національній політиці і вдало посунув хворого Леніна з тодішнього політичного «Олімпу», послідовно втілював у життя русифікаторсько-централізаторську політику.

Звісно, Іван Дзюба, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо про це нині. Прикладів чимало. Зокрема, зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 р. Попри його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав в архіві до 1989 р. і лише тоді був надрукований у журналі «Известия ЦК КПСС».

Сталін писав:

«Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок стосунків між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всяку господарську діяльність у загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді — невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обо-

⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 206.

⁸ Там само, арк. 207.

⁹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 37.

в'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внутривправ, землеробства тощо[...]»¹⁰.

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції:

«За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви. [...] Ми переживаємо і таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах *гру в незалежність* (виділення моє. – Ю. Ш.) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»¹¹.

Нарешті, Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити

«формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом з тим реальною) автономією, то через рік буде незрівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би не “образити” націоналів; через рік, ймовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол у партії на цьому ґрунті, оскільки “національна” стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі»¹².

¹⁰ Письмо И. В. Сталина В. И. Ленину. 22 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС, 1989. – № 9. – С. 198–199.

¹¹ Там само. – С. 199.

¹² Там само.

Хоча Ленін, як відомо, оголошував «бій великоросійському шовінізму», однак і за його проектом Комуністична партія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Партією фактично керував Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за власною формулою з очевидною гегемонією Росії.

Тим не менш, поняття «незалежна», «суверенна» тощо вживалися на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу «національно-культурного будівництва» ілюзію, що йдеться про справді договірні відносини. Іван Дзюба в памфлеті порушує й ці питання, доходючи висновку про формальний характер декларованого суверенітету УРСР. Посилаючись на полеміку на X і XII з'їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він підкреслював, що насправді боротьба з російським державницьким шовінізмом не велася. Після відомого сталінського тосту, виголошеного в червні 1945 р. («За великий русский народ!»), почалася справжня оргія «русского приоритета», наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки і висновки Іван Дзюба підкріплював багатьма прикладами з економічної, управлінської, соціальної й мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про інтернаціоналізм — це ніщо, балаканина, просто «художній свист». Нічого ці розмови не варті, оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаторську політику, яка до того ж суперечить «марксистсько-ленінським засадам».

Sapienti sat — розумному досить!

Скільки б Іван Дзюба не клявся у памфлеті в повазі до перекручених і проігнорованих «першоджерел», розумний читач відразу ставив перед собою простеньке запитання: що ж це за «джерела» такі, якщо ними можна маніпулювати (Йосип Сталін, Микита Хрущов, Леонід Брежнєв завжди розписувалися у незмінній повазі до Леніна, але цитували його і використовували те, що називають «ленінізмом», так, як їм було потрібно) і якщо вони призвели до таких негативних наслідків?

Таким чином, задум І. Дзюби не був уже аж таким простим. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що

«процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення»¹³.

Тепер перейдемо до того, як «зроблено» текст «Інтернаціоналізму...» За словами самого Івана Дзюби, його праця мала потрійну заадресованість. Насамперед, писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР і УРСР як message про порушення і відступ від ленінської спадщини. По-друге, Дзюба апелював до частини російського і русифікованого населення в Україні, насамперед з-поміж інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні і слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики. (Недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези «Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!»). По-третє, памфлет адресувався, власне, українцям, тим, хто хотів розібратися, що коїться з Україною, молоді, яка була розгублена.

«Я, — згадував Дзюба, — тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцію і на цьому ми повинні стояти»¹⁴.

Дзюба «влучив» у всі три адресати. Його праці читали у найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував:

«Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалася й поступово формувалася»¹⁵.

¹³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 187.

¹⁴ Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 67.

¹⁵ Цит. за: Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду...»... – С. 748.

Зрозуміло, працю Дзюби прочитав не лише Петро Шелест, її скорочений варіант було розіслано у обкоми партії для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція та учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла «в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 р. в Україні розпочалися арешти, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КГБ постійно і цілеспрямовано цікавилися тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного зі свідчень:

«Після того як я прочитав документ І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, крім того, я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доказуючи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним додатком, що на Україні проводиться русифікація. У своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документа “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»¹⁶.

Чи ось таке зізнання:

«Із твором Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” я ознайомився, прочитавши його в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я поділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам'янка-Бузького району в березні 1972 р., були невірні»¹⁷.

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоча вони й давалися за певних умов. Текст «Інтернаціоналізму...» справді справляє враження. За таким собі наративним адажіо,

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 7, арк. 106, 106 зв.

¹⁷ Там само, т. 18, арк. 34.

за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне «крещендо», яке бере читача у полон:

«Найвищий обов'язок людини — належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ»¹⁸.

«[...] У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим “націоналізмом” велася методами терору»¹⁹.

«[...] Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом»²⁰.

«[...] Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає»²¹.

«Майже вся українська культура виявилася “контрреволюційною” (як у деякі пізніші часи — нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а пересічних інтелігентів — тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 р. Врахуймо: це було задовго до “тридцять сьомого”»²².

«[...] Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення [...]. Тоді

¹⁸ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 60.

¹⁹ Там само. – С. 67.

²⁰ Там само. – С. 70

²¹ Там само. – С. 102.

²² Там само. – С. 130.

не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечения”, “искоренения” [...]. І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею [...]

Органи держбезпеки та влада дуже швидко зрозуміли, що мають справу з текстом, здатним вражати, мобілізувати і виховувати, а головне — нібито написаним на «залізобетонних» марксистсько-ленінських засадах. Із цим треба було щось робити, тим більше, що «Інтернаціоналізм...» потрапив за кордон. Цей шлях був непротиставим.

Наприкінці 1965 р. мешканець с. Проців Броварського району Київської області Григорій Трохимович Тименко на прохання Дзюби передрукував на машинці текст «Інтернаціоналізму», а в листопаді того ж року рукопис був переданий Миколі (Миклошу) Мушинці з Чехословаччини²⁴. З останнім Дзюбу познайомив Зиновій Антонюк, який привів його на квартиру до Дзюби в день народження його доньки Олени.

4 грудня 1965 р. Іван Дзюба передав рукопис Мушинці на квартирі Зиновія Антонюка. При цьому Мушинка запевнив, що хоче показати рукопис Василю Капушевському, голові Центрального комітету культурного союзу українських трудящих, депутатату Словацької народної ради, декану кафедри марксистсько-ленінізму при Вищій школі у Кошице.

«Я, — зазначав пізніше на допиті Мушинка, — казав Дзюбі, що, можливо, Капушевський ознайомить із цим документом членів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, щоб вони підказали радянському уряду звернути увагу на порушення національної політики на Україні»²⁵.

Рукопис передруковувався також за сприяння Зиновії Тарасівни Франко, старшого наукового співробітника Інституту мовознавства АН УРСР. На допиті 27 листопада 1972 р. вона

²³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 202, 203.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 3, арк. 12, 18.

²⁵ Там само, арк. 131.

визнала, що в листопаді 1965 р. І. Дзюба приніс до неї рукопис із проханням передрукувати й надіслати до офіційних інстанцій. Франко звернулася до друкарки Євгенії Марківни Гімельберг. Остання на машинці «Continental» надрукувала 10 примірників праці Дзюби. Один примірник Франко залишила собі й переклала російською мовою.

Російськомовна версія була роздрукована в 5-6 примірниках за допомогою якоїсь «друкарки Ані», і ці примірники віддали авторові. Згадану «Аню», до речі, почали шукати, однак, як повідомляв слідчому Миколі Кольчику 31 липня 1972 р. начальник оперативного підрозділу КГБ підполковник Черпак, «вжитими заходами друкарку Аню, яка проходить за показами свідка Франко З.Т., встановити не виявилось можливим»²⁶.

13 грудня 1965 р. при виїзді з УРСР під час митного догляду Миколу Мушинку затримали, вилучивши у нього рукопис. Як розповідав мені сам Мушинка, ті, хто його обшукував, наперед знали, що вони шукають. Та це був не єдиний примірник. З січня 1966 р. Дзюба надіслав «Інтернаціоналізм...» до ЦК Компартії України.

20 серпня Івана Дзюбу викликав до себе на розмову тодішній голова КГБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко і повідомив, що Мушинку затримано на кордоні з текстом «Інтернаціоналізму...». 24 серпня Дзюба пише пояснення, в якому підкреслює, що «М. Мушинка взяв "Листа" тільки на моє прохання, а сам ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв»²⁷.

У Галузевому державному архіві СБ України збереглися свідчення якогось «джерела» («источника» [рос.] — ймовірно агента. — Ю. Ш.), у розмові з яким Дзюба також пояснив мотиви своїх тодішніх дій:

«Передаючи за кордон свою працю, я припустився найбільшої у своєму житті помилки: треба було спочатку розповсюдити роботу у Києві, по Україні, а тоді вже без мене знайшлися б люди, які переслали б її далі, як воно фактично й вийшло. Вдруге моя праця була передана за кордон вже без моєї участі,

²⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 3, арк. 124.

²⁷ Там само, арк. 143.

причому дійшла вдало. Але чому я тоді поспішав передати? Я боявся, що мене заарештують й іншої можливості для передання вже не виявиться»²⁸.

Від Зиновії Франко текст потрапив до кількох осіб, серед яких був і Олександр Федорович Сергієнко, у 1965 р. — студент, що вніс правки до тексту і якого зрештою було обвинувачено у «виготовленні» тексту «Інтернаціоналізму...» і у січні 1972 р. засуджено. Проте не лише громадяни УРСР потрапили у поле зору КГБ, а й громадяни «братньої» Чехословаччини: літератор Зінаїда Березовська, літератор Павло Мурашко (на момент допиту перебував в ув'язненні), мовознавець Андрій Куримський, Анна Коцурова, яка вчилася свого часу в Київському університеті (на момент допиту перебувала в ув'язненні), згаданий вже Микола Мушинка, викладач Пряшівського університету Юрій Бача.

Всі названі особи були допитані, і серед запитань були й такі: чи передавав Дзюба ще якусь літературу, машинописні документи, фотоплівки тощо з текстами документів, коли, з якою метою, хто автор цих документів?²⁹ Однак в той час нічого принципово важливого «накопати» проти Дзюби не вдалося, і ніхто з допитаних не характеризував його як антирадянськи налаштовану особу.

Отже, місія Мушинки була невдалою, але «Інтернаціоналізм...» у 1966 р. за кордон таки потрапив, і з 1968 р. його почали перевидавати чи видавати різними мовами. Особливо драгувало радянських керівників те, що видання часом здійснювалися під егідою компартій різних країн, себто «своїх» же, «братів» по руху.

Ті, хто займався Дзюбою професійно, зрозуміли: найкращий спосіб дискредитувати текст — це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. І ця робота розпочалася з різноманітних публікацій, метою яких було довести, що автор «Інтернаціоналізму...» зовсім не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст. Наприк-

²⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 17, т. 1, арк. 242.

²⁹ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 3, арк. 201.

лад, у травні 1969 р. у газеті «Вісті з України» з'явилася стаття Джона Віра «Вигадки й дійсність», який писав про розквіт української мови й культури, а також згадував Дзюбу, який «гуляє вулицями Києва, а думками витає у хмарах містичного націоналізму [...]»³⁰.

У 1969 р. Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном у Києві видрукувало невеличку книжечку Богдана Стенчука «Що і як обстоє І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). До цього тексту було додано перелік «основних книг і статей», виданих союзними, республіканськими та обласними видавництвами і надрукованих у журналах у 1964–1967 рр., а також авторефератів докторських та кандидатських дисертацій (захищених у зазначений період) з національного питання. Цей перелік, напевно, мав на меті «просвітити» Івана Дзюбу, підкреслити, яку велику увагу приділяють у СРСР та УРСР тому, що Стенчук називав «національною політикою КПРС і практикою національного будівництва в СРСР»³¹. Якраз «наклепом» на все це оголошувалася книжка Дзюби, а сам він поставав особою, яка намагається «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму», переспівує «антирадянські виступи сучасних антикомуністів, вишукуючи при цьому нові методи і аргументи»³².

Насправді ніякого Богдана Стенчука не існувало, а підписане його ім'ям видання підготувала група осіб, спеціально запрошених апаратниками ЦК Компартії України і «правильно» зорієнтованих. Однак твердження «Стенчука» виглядали настільки жалюгідно, що негайно були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами.

Зокрема, у березні 1970 р. на появу «Стенчукового» опусу відреагував В'ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис «Як і що обстоє Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналі-

³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 14, арк. 254 зв.

³¹ Стенчук Б. Що і як обстоє І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). – К.: Т-во культур. зв'язків з українцями за кордоном, 1969. – С. 167.

³² Там само.

стові)». У справі, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, є рецензія на рукопис В. Чорновола, в якому той захищав написане І. Дзюбою. Цю рецензію готували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст. На їхню думку:

«аналіз рукопису В. Чорновола дозволяє зробити висновок про те, що він написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілів, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т. п.»³³.

Як видно, і в даному випадку йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист Івана Дзюби, а про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тим часом, посилювався наступ на самого автора «Інтернаціоналізму...».

Розплата

Восени 1969 р. Київське відділення Спілки письменників України виключило Івана Дзюбу зі своїх лав. Щоправда, Президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала Дзюбі написати заяву про відмежування від «забугорних» публікацій «Інтернаціоналізму...» (які, до речі, були зроблені без його відома і дозволу) та від тих, хто нагнітає «націоналістичний» ажіотаж навколо тексту і його автора. І Дзюба «здався»: заява була написана і 6 січня 1970 р. надрукована в «Літературній Україні».

Я навмисне написав «здався» в лапках, оскільки і тут все було непросто. Він розумів, що текст уже живе своїм життям, «працює» незалежно від автора. Та й ціна «каяття» у СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати Іван Дзюба, були не дурніші за нього: так, текст «працював» сам собою, однак саме текст робив його автора символом тих сил, які вважали систему недемократичною і обстоювали права українського народу. З текстом вже нічого не можна було зробити (хіба що коментувати

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 140.

і вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу — можна. І це завдання висувалося на перший план. Тим більше, що І. Дзюба і після «каяття» вперто виступав на захист несправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття «націоналістів» в Україні вписувався в кремлівський стратегічний задум усунення Петра Шелеста (як такого, що займався «місництвом» і своєчасно не розгледів «націоналістичної» загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ. Це влаштовувало всіх — і Москву, і Володимира Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному «троні».

13 січня 1972 р., під час обшуку на квартирі Івана Світличного, із повним портфелем «самвидавівської» продукції до нього зайшов Іван Дзюба. Зайшов — і був затриманий. Відтак обшук здійснили на квартирі самого Дзюби, вилучили, як мовилося у доповідній записці на ім'я Петра Шелеста від 21 січня 1972 р., «84 документи ідейно шкідливого і наклепницького змісту»³⁴. У згаданій доповідній записці також було констатовано: «Через відсутність доказів злочинної діяльності Дзюба затриманню не був підданий»³⁵.

Так, Дзюбу не затримали, але Федорчук зі своїми підлеглими почав готувати таке затримання. У доповідній записці чи не вперше згадано справу «Блок», за якою здійснюватимуться арешти в Україні. Фігурантами цієї справи будуть Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ніна Строкатова, Зиновій Антонюк, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Ірина Калинець, Василь Стус, Данило Шумук, Леонід Плющ, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура та ін.

Саме в цю справу спочатку намагалися «вписати» Івана Дзюбу, щоб створити підстави для його арешту. У записці він був потрактований як ідеолог

«націоналістичних елементів республіки, у середовищі яких він почав користуватися особливою популярністю і зайняв місце у центрі групування однодумців з числа об'єктів справи “Блок”».

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 17, т. 1, арк. 241.

³⁵ Там само.

У своєму поясненні органам КГБ Дзюба підтвердив, що він

«практично залишається на попередніх ідейних позиціях, викладених ним раніше у трактаті “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»³⁶.

Закінчувалася записка пропозицією створити комісію «з компетентних спеціалістів», що мала проаналізувати згаданий трактат, надати висновок, вказавши і на його «серйозну політичну шкоду». Це, як стверджувалося,

«дозволило б розв'язати питання про притягнення Дзюби до карної відповідальності за ст. 62 КК УРСР і на цій основі здійснити більш дієві заходи щодо припинення розповсюдження його трактату»³⁷.

Таким чином, КГБ при Раді Міністрів УРСР інспірував появу найпотужнішої за наслідками негативної «рецензії» на Дзюбину працю. У лютому 1972 р. спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка Андрія Скаби проаналізувала працю Дзюби. На самому початку «Висновку», підписаного 15 лютого, підкреслювалося:

«[...] Комісія дійшла висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»³⁸.

Чим же насамперед не сподобалося дослідження Дзюби авторам висновку? Аргументи максимально конкретні:

«Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіяко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена “нешадна ревізія ленінської національної політики”, “взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні” (стор. 62), що практика в національному питанні “далеко не завжди” відповідає теорії

³⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 17, т. 1, арк. 247.

³⁷ Там само, арк. 248.

³⁸ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 104.

(стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв'язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті “лле воду на млин наших ворогів” (стор. 47).

Такий підхід є наклепом на нашу партійну й державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір'я до партії й уряду, посягти сумнів у їхній спроможності правильно вирішувати національне питання»³⁹.

Автори висновку також стверджували, що Дзюба стоїть «по суті на ворожих, антирадянських позиціях», вдається

«до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення й перекручення змісту їхніх творів, підтасування партійних документів»⁴⁰.

Особливе невдоволення викликали в авторів висновку публікації «Інтернаціоналізму...» за кордоном:

«Майже одночасно з виходом у 1968 році книги Дзюби українською мовою у видавництвах “Пролог” і “Сучасність” з'явилися її видання англійською і французькою мовами: у лондонському видавництві Вайденфельда і Ніколсона та у видавництві Парті Пріс у Монреалі (Канада). Недавно ця “праця” видана групою італійських ревізійоністів італійською мовою (видавництво Самона е Савелі, Рим) під назвою “Придушення національностей у Радянському Союзі”. Уже ці факти свідчать про те помітне місце, яке зайняла ця “праця” в арсеналі антикомунізму. “Секрет” такої популярності серед буржуазних націоналістів, антикомуністів і ревізійоністів полягає в антирадянській спрямованості книжки “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁴¹.

22 лютого 1972 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК Компартії України «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України». В основу рішення ліг висновок комісії, яку було створено в ЦК КПРС і яка кон-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 105.

⁴⁰ Там само, арк. 110.

⁴¹ Там само, арк. 114, 115.

статувала «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер» твору Дзюби. Звертає на себе увагу останній пункт постанови:

«(Протокольнo) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, прискіканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і ін.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали»⁴².

По суті це була санкція на репресивні дії.

28 березня 1972 р. Віталій Федорчук надсилає до ЦК Компартії України нові матеріали у справі «Блок» (до речі, ці матеріали були виготовлені в одному примірнику і підлягали поверненню до КГБ). Спираючись на висновки «комісії компетентних фахівців» щодо праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і на затвердження цих висновків на Політбюро ЦК Компартії України, він констатував: «Дано згоду на притягнення Дзюби до карної відповідальності»⁴³.

У березні 1972 р. було інсценовано виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. У характеристиці «літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І.М.», що була підписана головою Правління СПУ України Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зокрема, зазначалося:

«Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура «Інтернаціоналізм чи русифікація?»»⁴⁴.

У цьому документі також підкреслювалося, що

«усі заходи Спілки, пов'язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків.

⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 161, арк. 39, 40.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 3, т. 3, арк. 332.

⁴⁴ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 19.

І. Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника, і не засуджував її»⁴⁵.

Тоді ж було зроблено спробу «виштовхнути» Івана Дзюбу з видавництва «Дніпро», де він працював редактором. 22 березня 1972 р. у спеціальному повідомленні КГБ за підписом Віталія Федорчука, надісланому до ЦК Компартії України на ім'я Петра Шелеста, про це мовилося окремо. Справа в тім, що головний редактор видавництва викликала І. Дзюбу і, посилаючись на певні «обставини», запропонувала йому написати заяву на звільнення «за власним бажанням». Дзюба відмовився, оскільки влаштуватися в подальшому на роботу у нього не було шансів, а його відтак легко можна було звинуватити у «дармоїдстві»⁴⁶.

Проте головний редактор виявила у своїх вимогах неабияку наполегливість, і І. Дзюба обіцяв подумати. У колі своїх знайомих він висловив думку про незаконність звільнення, про те, що можна було б звернутися до суду, але він цього робити не буде, оскільки прагне уникнути колективного обговорення цього питання на зібранні співробітників видавництва. Більшість, був переконаний І. Дзюба, ставиться до нього дуже добре, але змушена буде проголосувати за звільнення з міркувань «самозбереження». І. Дзюба вважав, що його звільнення продиктоване «згори». Йому «деякі авторитетні люди» радять звернутися до першого секретаря ЦК Компартії України й навіть обіцяють влаштувати таку зустріч, але він цього не хоче, оскільки переконаний, що всі рішення стосовно нього «попередньо санкціоновані»⁴⁷.

Цікаво, що, виклавши все це, вже наприкінці свого повідомлення Федорчук запевняв: «Органи державної безпеки заходів до звільнення Дзюби І. з роботи не здійснювали»⁴⁸. Цікавою була і резолюція Петра Шелеста 23 березня 1972 р. на повідомленні:

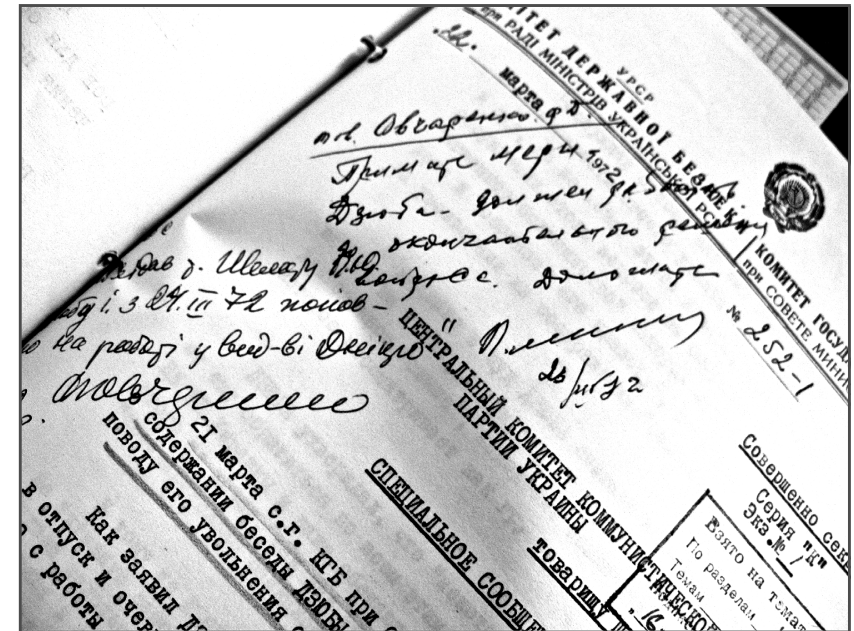
⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 1, арк. 19.

⁴⁶ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 3, т. 3, арк. 290.

⁴⁷ Там само, арк. 291.

⁴⁸ Там само, арк. 292.

«Тов. Овчаренку Ф.Д. (Федір Овчаренко був тоді секретарем ЦК КПУ. — Ю. Ш.). Вживте заходів. Дзюба повинен працювати до остаточного розв'язання питання. Доповісте»⁴⁹.

Резолюція Петра Шелеста на спецповідомленні про Івана Дзюбу.

«Остаточне розв'язання» не забарилося. 12 квітня 1972 р. на Івана Дзюбу було заведено кримінальну справу за № 55. 18 квітня його заарештували. Отже, І. Дзюба був заарештований ще за часів Шелеста. Політична кар'єра Петра Шелеста закінчиться у травні 1972 р., коли його переведуть до Москви на посаду одного із заступників Голови Ради Міністрів СРСР, а наступного року відправлять на пенсію. Володимир Щербицький нарешті посяде давно вимріяне місце першого секретаря ЦК Компартії України, а Шелеста затаврують як такого, що при-

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 3, т. 3, арк. 290.

пускався помилок у своїй книзі «Україно наша Радянська», фактично як такого собі партійного «націоналіста».

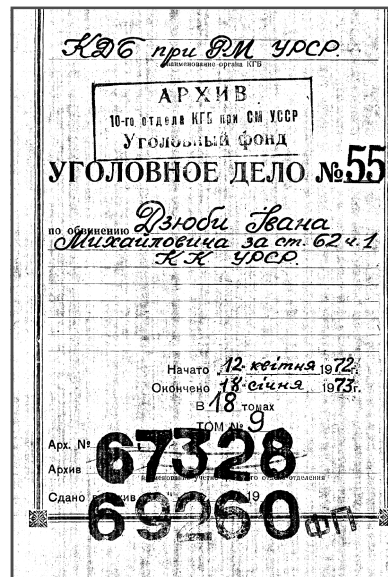
Безумовно, Петра Шелеста не слід ідеалізувати як патріота України (хоч він ним і був). Не дає підстав для ідеалізації і його ставлення до Івана Дзюби. Так, у квітні 1966 р. у щоденникових записах Шелест констатував, що дав завдання

«Нікітченкові, Шульженкові (КГБ), Скабі, Шевелю, Кондуфору (ЦК КПУ), Глуху (прокуратура) підготувати матеріали про недостойну поведінку Костенко, Драча, Сверстюка, Дзюби, щоб показати їх негативну і шкідливу роль та застерегти від можливих неприємних наслідків»⁵⁰.

Ще один приклад. 16 лютого 1971 р. Віталій Федорчук повідомив, що у «поле зору» органів держбезпеки потрапив Іван

Арсентійович Покидько, лікар із Вінниці, учасник війни. Він кілька разів відвідував Івана Дзюбу, брав у нього «самвидавівську» літературу, в тому числі й памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На цьому повідомленні є така резолюція Петра Шелеста: «ВВ! (Себто Віталій Васильович Федорчук. — Ю. Ш.). Треба завершувати "гру" з Дзюбою. Доповісте»⁵¹.

Тим не менш, «гру» із Дзюбою тоді не завершили, а реальний її підсумок припадає на момент, коли при партійній владі був Володимир Щербицький, який із боротьби з «українським націоналізмом» відразу зробив собі потужний важіль для само-

Обкладинка одного з томів слідчої справи І. Дзюби.

⁵⁰ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»... – С. 225.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 5, спр. 2, порядковий 9, т. 9, арк. 195.

ствердження в новій якості⁵². Минуть роки, і Федір Овчаренко, колишній секретар ЦК Компартії України з ідеології доби П. Шелеста, оприлюднить запис, зроблений ним 19 червня 1972 р. на засіданні Політбюро ЦК Компартії України. Запис виступу Володимира Щербицького. Останній наголошував на небезпеці націоналізму в Україні, на тому, що націоналізм витісняє класову свідомість, що Політбюро запізно ухвалило рішення щодо книги Івана Дзюби — «через 6,5 років»⁵³.

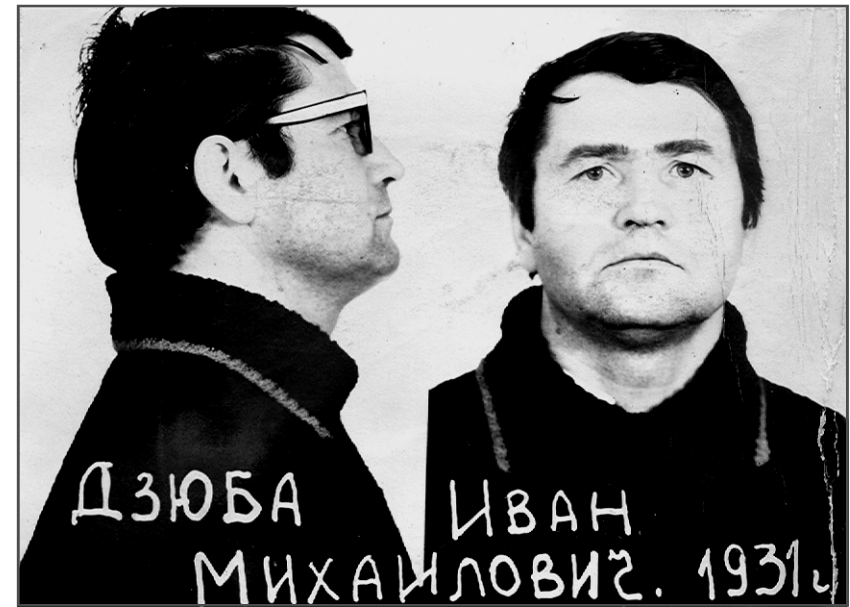

Фото із слідчої справи Івана Дзюби. 1972 р.

⁵² Цікаву характеристику Володимиру Щербицькому дав колишній голова КГБ СРСР Володимир Семичастний. За його словами, якщо порівнювати Шелеста та Щербицького за політичними якостями та масштабом керівників, «Шелест, безумовно, вище. Щербицький — служака, він був відданим брежневським холоуєм, він ніколи не заперечив жодної, навіть найдурнішої, пропозиції Брежнева» Див.: Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»... – С. 729.

⁵³ Овчаренко Ф. Д. Спогади. – Київ: Оріяни, 2000. – С. 252.

Гадаю, що це — один з найкращих компліментів і Шелестові, і тим працівникам тодішнього КГБ, яким вистачило мужності й розуму не форсувати боротьбу з примарою «українського націоналізму» в тих формах, в яких це робитиметься під орудою Віталія Федорчука. У зв'язку з цим один з дослідників пише:

«Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 році поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і в 1969, 1970 або 1971 році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест — по суті, сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху — відчував, що може маніпулювати ним у власних інтересах. Виступаючи проти “буржуазного націоналізму” в промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму»⁵⁴.

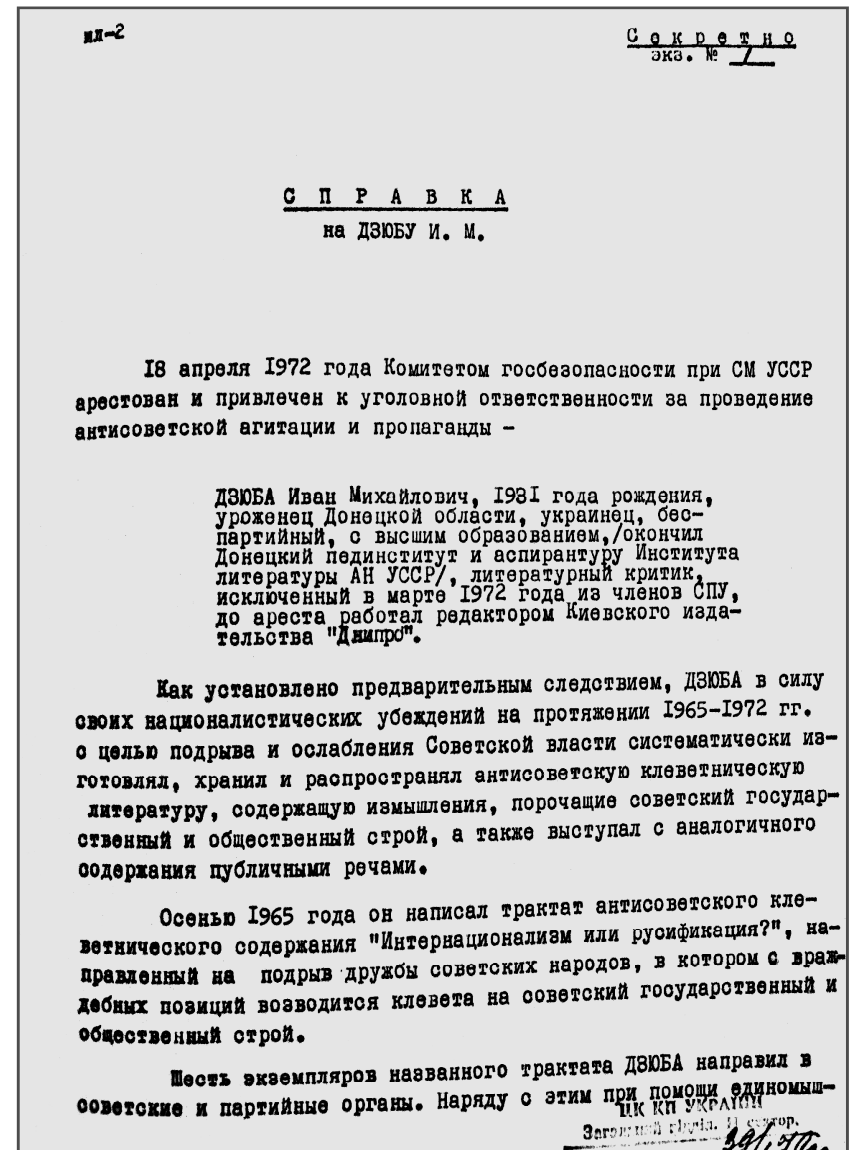
Проте повернімося до арешту Івана Дзюби у квітні 1972 р. Невдовзі з'ясувалося, що йому не лише інкримінували все, що пов'язане з «Інтернаціоналізмом...». Його почали перетворювати на теоретика «Української національної комуністичної партії» і на автора документа під назвою «Програма укомуністів» (себто українських комуністів). А це вже означало для Дзюби зовсім іншу статтю і зовсім інші наслідки.

Було організовано докладну лексико-стилістичну експертизу «Інтернаціоналізму...» та деяких інших праць Івана Дзюби і згаданої «Програми укомуністів». Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 р. в Євгена Сверстюка. До складу комісії увійшли фахівці з Київського педінституту ім. Горького, Інституту мовознавства АН УРСР. Комісія встановила, що автором «Програми укомуністів» є саме Іван Дзюба⁵⁵.

А він зрозумів, що вирішується його доля. Він опротестував висновки комісії, яка, на його думку, зокрема, не врахувала

⁵⁴ Kravchuk Teodor. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review, 1973. – Vol. 34 (№ 10). – P. 35.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 9, арк. 248.

Довідка про Івана Дзюбу у зв'язку з його арештом. 18 квітня 1972 р.

«неоднакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості “Програми...” та моїх документів, зокрема “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнюваних творів»⁵⁶.

Понад те, на 312(!) аркушах Іван Михайлович зробив власні нотатки, що засвідчили упередженість експертизи. І чекістам довелося призначити повторну експертизу. За це взялися два фахівці: А. О. Ковтуненко та А. П. Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. Ця експертиза дійшла висновку, що Іван

СТ. СЛІДЧОМУ КДБ при РМ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
майору

тов. КОЛЬЧИКУ М.М.

На Ваш запит повідомляємо, що Комітет державної безпеки при РМ УРСР має відомості про те, що за останні роки документ Дзюби І.М. "Інтернаціоналізм чи русифікація?" виданий окремими книжками: українськими закордонними націоналістичними видавництвами "Пролог" /США/, "Сучасність" /ФРН/, лондонським видавництвом Вайденфельда та Ніколсона /Англія/, англійською мовою, видавництвом Парі Пріс /Канада/, французькою мовою, видавництвом Самона с Савелі /Італія/, Італійською мовою під назвою "Пригнічення національностей в Радянському Союзі".

За *Возв'яз*
НАЧАЛЬНИК ОПЕРАТИВНОГО ПІДРОЗДІЛУ
УПРАВЛІННЯ КДБ при РМ УРСР
ПОЛКОВНИК
/ ЧЕРПАК /

"20" грудня 1972 р.

м. Київ.

Довідка про видання «Інтернаціоналізму чи русифікації?»
за кордоном. 20 грудня 1972 р.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 10, арк. 3.

Дзюба «не є автором анонімної “Програми укомуністів”»⁵⁷. Отже, цю смертельну атаку проти себе Дзюба відбив. До речі, автором згаданої програми українських комуністів у документах КГБ названо Рубана⁵⁸. Йдеться про Василя Рубана, який був заарештований у Києві на початку 1972 р., дев'ять місяців не давав свідчень і згодом потрапив на примусове психіатричне лікування⁵⁹.

Час перебування у внутрішній в'язниці КГБ на вул. Володимирській, 33, зробив свою справу: 10 січня 1973 р. на допиті, проведеному старшим слідчим, майором Миколою Кольчиком (він був одним із тих, хто постійно «працював» із Дзюбою) і помічником прокурора УРСР Макаренком, Іван Дзюба частково визнав себе винним у пред'явленому обвинуваченні. І в «центрі» цього визнання опинилася саме праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Ось що зафіксовано у протоколі:

«[...] Визнаю себе винним у тім, що дійсно у вересні–грудні 1965 року я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КПРС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні й гострі нападки на політику КПРС у національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо.

Об'єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді»⁶⁰.

Тобто Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча в додатку до своїх свідчень (дописаних його власною рукою) він наполягав, що такий характер його праці

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 10, арк. 305.

⁵⁸ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 2, порядковий 10, т. 11, арк. 185.

⁵⁹ Докладніше див.: Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. Осип Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 541, 542.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260 ФП, т. 2, арк. 432, 433.

«був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав»⁶¹.

Однак і після цього майор Кольчик продовжував «контент-аналіз» Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були «підрив та послаблення» радянської влади⁶².

12 січня 1973 р. Дзюбі оголосили про закінчення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи. Він особисто прочитав усі матеріали у кабінеті слідчого і заявив, що жодних клопотань про доповнення слідства не має. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав Микола Кольчик, а узгоджений він був із начальником слідчого відділу КГБ при Раді Міністрів УРСР Туркіним і Головою КГБ Віталієм Федорчуком. Справу й висновок надіслали прокуророві УРСР, а з прокуратури він пішов до Київського обласного суду. 12–16 березня 1973 р. відбулося відкрите судове засідання Київського обласного суду, на якому було розглянуто справу Івана Дзюби за обвинуваченням його за ст. 62 ч. 1 КК УРСР. Дзюбу засудили до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 карбованців судових витрат «у прибуток держави».

У справі зберігся рукопис останнього слова підсудного. Читати цей документ нелегко, і цінність його, на мою думку, насамперед у тому, що він характеризує стан Івана Дзюби. Суть документа виразно передають вже перші фрази:

«Те, що я пишу, буде болісним, але необхідним й одвертим розрахунком із самим собою, точніше — з частиною самого себе, з кількома роками помилок, ілюзій, ідейної плутанини й роздвоєності; з кількома роками самомарнування, невірного відщепенства й забуття власних життєвих ідеалів. Це буде, по суті, самокритична розмова про сумнозвісний, більше з пого-

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 2, арк. 462.

⁶² Там само, арк. 471.

лосу, ніж з обізнаності, хоч і гучний у певних колах, твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁶³.

Ось як був потрактований судовий вирок у довідці за підписом Віталія Федорчука, надісланий до ЦК Компартії України:

«Враховуючи характер і міру небезпеки здійсненого Дзюбою злочину, а також його покаяння і стан здоров'я (хвороба туберкульозу легенів), суд засудив Дзюбу до п'яти років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму без заслання. Вирок Дзюба сприйняв як заслужене покарання за вчинену ним злочинну діяльність і особистої ініціативи по його оскарженню не виявляв. Касаційну скаргу підготувала адвокат Глабай, зі змістом якої Дзюба в цілому погодився»⁶⁴.

Справді, 27 березня 1973 р. до Верховного Суду УРСР надійшла касаційна скарга за підписом Івана Дзюби, який наполягав на тому, що не мав на меті послаблення й підриву Радянської влади: «*Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів*»⁶⁵. Дзюба просив переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня 1973 р. судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула скаргу і не задовольнила її.

«Розрахунок з минулим», що не відбувся

Івана Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33, вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми неіснуючої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони (цілком у садистських традиціях своєї «контори») почали вимагати від нього зробити новий крок. Вимагали — не значить аж так прямолінійно тиснули. У Дзюби був «добрий» слідчий (його роль грав згаданий Микола Кольчик), а був ще «злий» (спеціально викликаний із Тернопільської області старший слідчий в особливо важливих справах майор на прізвище Бідьовка). До цього

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 213.

⁶⁴ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 10, т. 11, арк. 187.

⁶⁵ Там само, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 300.

додавалася ще одна обставина. Утримуваний у повній ізоляції у внутрішній в'язниці КГБ (до речі, її зруйнували, хоча туди після серпня 1991 р. варто було б водити екскурсії), хворий і виснажений І. Дзюба, як помітили організатори його справи, сам переживав складні почуття, багато що переоцінював, еволюціонував. І не дивно: його заганяли в глухий кут. Одне зізнання мусило потягти за собою інше.

В одному з 18 томів Дзюбиної справи я знайшов рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати весь текст. Коротко кажучи, Іван Дзюба обґрунтовує необхідність

«подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим — кількالكітнім відхиленням у громадянське і творче небуття, шлях спокутування своєї провини й відшкодування тих збитків, яких я завдав радянському суспільству, шлях утвердження нових ідейно-творчих позицій [...]»⁶⁶.

Під час слідства його «обробляли», даючи читати матеріали, що засвідчували шкідливість його публікацій, що, за словами Дзюби,

«розкрили мені очі на те, якою мірою мої твори та моє ім'я об'єктивно були втягнені в ідеологічну боротьбу проти радянської влади [...]»⁶⁷.

Йдеться про те, щоб спростувати «Інтернаціоналізм...». Наприкінці рукопису є навіть план майбутньої публікації з п'яти розділів. Потреба такого «спростування» колишньої власної позиції обґрунтовується так:

«Це потрібно й мені самому — для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом «Інтернаціоналізму чи русифікації?» — їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики [...]».

Дзюба наголошував:

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 221.

⁶⁷ Там само, арк. 219.

«Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з «Інтернаціоналізмом чи русифікацією?», а з новими літературними працями»⁶⁸.

Всі ці намагання Дзюби спростувати самого себе нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий критикував «хвильовизм» або як притиснуті до лави підсудних, полум'яні в минулому адепти троцькізму не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та систему Дзюба не обдував. Йому не дозволили написати «спростування» самого себе.

Він написав працю «Грані кристала», яку було видано англійською, українською і російською мовами і яку, за вказівкою з Москви, широко розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів,

«з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розвиток української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами [...]»⁶⁹.

Далі цитувати просто не варто — і так зрозуміло, про що йдеться.

У 1973 р. Дзюбу помилували рішенням Президії Верховної Ради УРСР. Це дотепер викликає дискусії, дорікання та обвинувачення на його адресу. Мовляв, не «виправдав надії», «зламався» тощо. Я переконаний, що це не та площина, в яку слід переводити серйозну розмову. Так, безумовно, Іван Дзюба — не Василь Стус, не Левко Лук'яненко і не В'ячеслав Чорновіл. Останній, до речі, сказав якось, що Дзюбині твори репрезентували «філологічний націоналізм», а не націоналізм як такий. Знаю, що особисто Іванові Дзюбі не дуже до вподоби таке визначення, але щось у ньому є.

Одним з перших, хто достатньо відверто-цинічно розкрив справжню політичну «цінність» помилування Івана Дзюби, був уже згаданий «перший чекіст» УРСР Віталій Федорчук. У листі до ЦК Компартії України від 2 листопада 1973 р. він зазначав, що помилування, виступ І. Дзюби із самозасудженням

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 69260-ФП, т. 18, арк. 222.

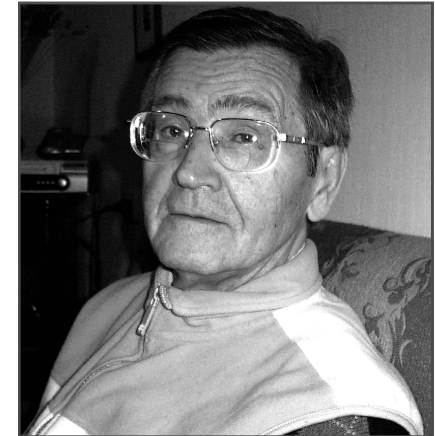
⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1362, арк. 11.

«серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ООН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що буде сприяти остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню й відриву від націоналістичного середовища»⁷⁰.

Плановані у КГБ ізоляцію та недовір'я Іванові Дзюбі пережити доведеться. Це правда. Після виходу на відносну свободу він почувався, зрозуміло, як людина, що потерпіла поразку. Його почали уникати друзі та знайомі. Одні робили це через розчарування в колишньому «символі» опозиції, а інші — через небезпеку можливих обвинувачень у контактах нехай і з «обеззброєним», але все-таки «ворогом». Як згадував сам І. Дзюба, лише три особи відвідали його тоді. Це були Віктор Некрасов, Микола Лукаш і Григорій Тютюнник⁷¹.

Роки, що минули після згаданих подій, дали підстави стверджувати — Іванові Дзюбі не вдалося «розрахуватися зі своїм минулим», а його ім'я назавжди асоціюватиметься з викликом, який він кинув системі, зокрема, у вигляді памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

До речі, підтвердженням саме такої оцінки можна вважати слова колишнього високопосадового працівника КГБ, людини, яка впродовж багатьох років організувала боротьбу з опозиційними силами в колишньому СРСР. Йдеться про Пилипа Бобко-

Іван Дзюба.
Київ, 29 січня 2008 р.

⁷⁰ Цит. за: Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – С. 199.

⁷¹ Див.: Дзюба І.М. З криниці літ. У 3 т. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 3. – С. 835.

ва, колишнього начальника вже згаданого 5-го управління КГБ СРСР. У книзі «КГБ і влада» він зауважив, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала «по суті програмою для виникнення рухів, що призвели до утворення "Руху"»⁷². Це ще один аргумент на користь тези про те, що вимушена капітуляція перед КГБ у 1973 р. виглядає історично девальвованою і не може бути перетворена на підставу для відродження застарілих філіппік на адресу Івана Дзюби.

Підсумовуючи, слід констатувати потребу подальших, опертих на розсекречені нині джерела, публікацій про Івана Дзюбу і про тих осіб, які мали відношення до виникнення його справи. Важливим кроком у цьому, на переконання автора цих рядків, міг би бути, зокрема, дослідницький проект, пов'язаний з оприлюдненням згаданої в цій публікації справи під назвою «Блок». До реалізації цього проекту можна було б долучити Івана Дзюбу, а також інших фігурантів цієї, нині ще маловідомої, справи.

Шаповал Ю. Дело Ивана Дзюбы.

В статье автор, используя документы Отраслевого государственного архива СБ Украины, исследует личность выдающегося литературоведа, общественного деятеля Ивана Дзюбы в контексте борьбы сотрудников органов госбезопасности УССР с «украинским буржуазным национализмом».

Ключевые слова: Иван Дзюба, украинский национализм, политические репрессии, КГБ УССР.

Shapoval Yu. Ivan Dzyuba case.

Using the documents of State branch archive of State Security of Ukraine, the author investigates the personality of Ivan Dzyuba during the struggle of KGB of the UkSSR against the «Ukrainian bourgeois nationalism».

Key words: Ivan Dzyuba, Ukrainian nationalism, political repression, KGB of the UkSSR.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Олександр Безручко **

Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни

У статті на основі маловідомих архівних документів досліджується трагічна доля вченого, педагога та мистецтвознавця Сергія Олексійовича Гілярова.

Ключові слова: Сергій Гіляров, мистецтвознавство, Київський музей мистецтв.

Доля відомого знавця світового образотворчого мистецтва, автора книг «Рафаель», «О. Дом'є», каталогу Музею мистецтв ВУАН, заступника директора Київського музею мистецтв, професора Київського державного інституту кінематографії (КДІКу) та Київського художнього інституту (КХІ) Сергія Олексійовича Гілярова була надзвичайно складною і трагічною, як

** Безручко О.В. — кандидат мистецтвознавства, завідувач кафедри кіно-, телемистецтва, директор Інституту телебачення, кіно й театру Київського міжнародного університету.*

⁷² *Бобков Ф. КГБ и власть. — Москва: «Ветеран МП», 1995. — С. 317.*

до речі, й інших українських інтелігентів, що свято вірили в ідеали спочатку Української Народної Республіки, а потім — України Радянської.

Більшість із цих романтиків загинули в громадянську війну, під час більшовицького «червоного терору», Голодомору, в Другу світову війну. С. Гілярову вдалося не тільки вижити в цих суспільних катаклізмах, але й займатися науковою, мистецтвознавчою та педагогічною діяльністю. Тим не менш, деякі сторінки його життя були невідомі широкій громаді через цілком зрозумілий страх українських інтелігентів афішувати свій «непрямий шлях» у революцію.

Олексій Микитович Гіляров.

Дане дослідження базується на опрацюванні розсекречених документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, куди передавалися справи репресованих із Галузевого державного архіву Служби безпеки України, спогадів учасників тих подій та тогочасної преси.

Сергій Гіляров народився в Москві на початку 1887 р. у дворянській родині. Його дід

по батьківській лінії, Микита Петрович Гіляров-Платонов, був ученим, публіцистом і видавав газету «Современные известия».

Юрій Іванов називав М. П. Гілярова-Платонова «одним зі стовпів слов'янофільської духовної культури»:

«Микита Гіляров був рівним серед рівних у ряду Хом'якова, Кіреєвського, Аксакових. У цьому колі й Гоголь перебував і мислив. Але Микита Петрович був переконаний, що його світогляд сягає й європейської культурної традиції, яку й заповідав нащадкам.

Його фундаментальна праця «Онтологія Гегеля» — подолання абстракцій великого мислителя, прагнення з'єднати об'єктивність та історичність, минуле й сьогодення. У публіци-

стиці він був яскравий і широко відомий завдяки демократичній спрямованості й журналістському таланту редактора»¹.

Син М. П. Гілярова-Платонова, Олексій Микитович Гіляров, був приват-доцентом Московського університету і за радянських часів став академіком ВУАН.

Народжений у Росії, все життя С. О. Гіляров присвятив служінню Україні. Можливо тому, що на сьомому місяці життя він був привезений до Києва. Його батька-викладача перевели на кафедру філософії Київського університету Святого Володимира.

У 1905 р. Сергій Гіляров закінчив Першу Київську гімназію, в тому ж році вступив на природничий факультет Київського університету Святого Володимира.

В університеті Сергію Гілярову пощастило познайомитися з багатьма видатними діячами українського мистецтва:

«Професора історії Української літератури — Зерова Миколу Костянтиновича знаю з 1912 року, коли ще був студентом»².

Ю. Іванов вважав, що перша зустріч С. Гілярова і М. Зерова відбулася на сім років раніше — у 1905 р., коли Сергій Гіляров

Сергій Олексійович Гіляров.

«навчався в Києві в українській школі. А писав настільки добре, що його твір при вступі до рідного Київського університету відзначив викладач Микола Зеров, який приймав іспит. Сказав, що це найкращий твір. Просив до себе»³.

¹ Іванов Ю. Гілярови — на всі часи. Історія одного родоводу // Дзеркало тижня. — 2005. — 15 липня.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 57.

³ Іванов Ю. Гілярови — на всі часи. Історія одного родоводу // Дзеркало тижня. — 2005. — 15 липня.

Забігаючи наперед, хочеться зазначити, що за власне знайомство з М. Зеровим та спілкування дружини з ним С. Гілярову довелося виправдовуватися на допиті в 1933 р.:

«У 1932 році у всенародній бібліотеці моя дружина познайомилась із Зеровим, і після цього він був у нас вдома два рази, де в присутності Єзерського-Захаржевського, Білозір Лідії Іванівни і [...] Твернадського, [...] мене і моєї дружини Зеров читав свої переклади античних поетів. Розмов на політичні теми з ним не вів і в будь-якій іншій обстановці, окрім зустрічей у моєму будинку, я з ним не мав. Часто зустрічався з ним в бібліотеці ВУАН, але розмов ніяких не вели»⁴.

У 1905 р. у Російській імперії розпочалися заворушення, які вплинули на долі багатьох людей. На передньому краї революційної боротьби у всі часи завжди були студенти. Не став винятком і С. Гіляров, який зацікавився проблемою революційних рухів, захопився вивченням історії і наступного, 1906 р. перейшов із природничого факультету на історико-філологічний.

Поступово історичні інтереси Сергія Гілярова схилилися в бік історії мистецтва. У цій галузі він спеціалізувався у професора Г. Павлуцького. Після закінчення університету, будучи вже одруженим (дружина — донька професора Київського політехнічного інституту С. Іванова), займався педагогічною діяльністю: викладав логіку, психологію, історію й теорію педагогіки в декількох приватних гімназіях Києва (Науменка, Жиккулькіної, Льовандовської тощо).

У 1913 р. С. Гіляров був залишений на два роки при Університеті професорським стипендіатом, а в 1915 р. став асистентом кафедри історії мистецтва. На цій посаді С. Гіляров перебував до 1923 р., потім, після припинення роботи університету, працював на Тимчасових педагогічних курсах. Крім того, за сумісництвом, у 1917–1924 рр. викладав у Київському археологічному інституті.

Однак у голодні 1920-ті рр. С. Гіляров був вимушений працювати в Київському відділенні Американського товариства

⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 57.

«АРА» і, до ліквідації його діяльності в Києві в 1923 р., виконував обов'язки контролера у відділі посилок.

Ще 1917 р. С. Гіляров організував в університеті товариство мистецтвознавців під назвою «Дослідження Мистецтв», яке об'єднувало переважно молодих істориків мистецтва, літератури, а також художників. Найбільш активними членами товариства були В. І. Зумер (у подальшому професор одного з харківських інститутів), Ф. Л. Ернест (співробітник ВУАН і професор КХІ), М. П. Алексєєв (професор Університету Іркутська), С. - С. Макульський (професор одного з ленинградських інститутів), П. А. Кульженко (професор КДІКу), Гудалов (завідувач відділу Київської картинної галереї), А. П. Грабар (професор Страсбурзького університету).

Товариство дослідження мистецтв розгорнуло широку діяльність з організації зборів із доповідями, присвяченими різним питанням історії мистецтв, а також концертами. У роботі Товариства, окрім українських мистецтвознавців, брали участь і приїжджі дослідники мистецтв, зокрема професор Ф. І. Шмідт, професор Д. В. Айнолов та інші.

Загалом за час існування Товариства було проведено понад 60 публічних зібрань. Склад аудиторії інколи досягав декількох сотень чоловік, наприклад збори, присвячені 400-річчю смерті Рафаеля, ювілею Вінкельмана тощо. Інколи влаштовували збори спільно з Товариством історії літератури (голова — професор С. І. Маслов) та Архівним товариством (професор Ф. Л. Ернест). Завдяки такій широкій діяльності Товариства С. Гіляров у 1917–1918 рр. став помітною постаттю серед київських митців. Його запрошували в мистецтвознавчі комісії при різних установах.

У цей же період С. Гіляров писав мистецтвознавчі статті, рецензії на вистави, бібліографічні замітки в журналах «Куранти» (редактор Адейч), «Російський голос», «Театральний Київ». У 1919 р., після приходу більшовиків, також писав замітки в журналах, як, наприклад, статтю про книгу професора Шмідта в українському часописі «Зірки».

Під час денікінщини, працюючи асистентом університету, С. Гіляров друкувався в газеті «Об'єднання» та журналі «Голос

життя». Редактором «Голосу життя» був Борис Гуревич, чоловік талановитий і різнобічно освічений, який переважно сам і збирав матеріали для свого журналу. У редакційній роботі С. Гіляров участі не брав, але одного разу був запрошений на загальні збори співробітників, що мали місце на квартирі Гуревича по вул. Ковальській.

Серед співробітників «Голосу життя» були майбутній академік ВУАН К. Воблий, академік Л. Яснопольський, співробітники ВУАН Л. Давідрон, А. Ярошевич, С. Мокульський, М. Беренр, В. Мокзавський, В. Льовицький.

У цьому науково-публіцистичному журналі, який вважався «кадетським», С. Гіляров помістив декілька статей з мистецтва («Методологія Беренсона», «Стиль як абстракція» (теорія Вормігера)) і низку бібліографічних заміток і рецензій на вистави.

У кадетській газеті «Об'єднання» (видавець Гофман) С. Гіляров, окрім декількох заміток нейтрального характеру, надрукував дві статті («Історія мистецтва» й «Непотрібні»), які згодом були інтерпретовані більшовиками як «ворожі радянській владі».

В «Історії мистецтва» йшлося про художню практику в перший період радянської влади в Києві, яка характеризувалася в статті як «ганьба мистецтва». У 1933 р. С. Гіляров згадав лише, що:

«в даній статті я відзивався дуже різко про футуристичні оформлення революційних свят епохи військового комунізму»⁵.

За 23 роки, чекаючи на скору смерть, С. Гіляров докладніше з'ясував причини співпраці з подібними виданнями:

«Неприйнятна була для мене і художня політика радянського уряду, що приводила на практиці до виняткового панування художнього життя різного роду формалістичних напрямів — футуризму, кубізму, примітивізму, які видавалися представниками цих течій за достовірно революційне й істинно пролетарське мистецтво; тоді як здорове, реалістичне мистецтво відтіснялося на задній план і всіляко утискувалося як реакційне і не потрібне пролетаріату. Розрізнити у всьому цьому початок історичної не-

обхідності і зрозуміти відому на даному історичному етапі користь, яку зіграло це “ліве” мистецтво, я тоді не умів і не хотів. Внаслідок згаданих поглядів й оцінок з'явилася моя участь у газеті “Об'єднання”, що виходила в Києві в 1918 р. (за Денікіна), де я помістив свою статтю “Ганьба мистецтва”⁶, що різко і грубо критикувала художнє оздоблення революційних свят»⁷.

Зміст і напрями зазначених статей були визначені після бесід Сергія Гілярова з діячами мистецтва, які брали участь в оформленні вулиць, виготовленні революційних плакатів тощо. Ці діячі — художники, які свого часу працювали не за страх, а за совість, потім визнавали, що єдиним стимулом їхньої роботи був «заробіток» і самі характеризували свою діяльність як проституцію. Такі заяви Гіляров чув із вуст художників Нарбута, Лукомського та інших.

Особливо вразила С. Гілярова художниця, яка свою роботу з малювання більшовицьких плакатів охарактеризувала так: «Беку мажемо»⁸.

Звернемо увагу на те, що в статті «Непотрібні» йшлося про непотрібність наукових сил за Денікіна і в той же час робився акцент, що їх слід зберегти для майбутнього, коли «відновиться нормальне життя».

Свої тогочасні настрої С. Гіляров характеризував так:

«У діяльності Радянської влади я бачив лише руйнування культурних цінностей, які мені здавалися абсолютними, руйнування норм, поза якими, як мені здавалося, неможливе культурне життя взагалі [...]. Взагалі, мої настрої в той час були звичайними настроями переляканого інтелігента»⁹.

Прихід військ Добровольчої армії С. Гіляров сприйняв радісно, проте невдовзі розчарувався, тому що:

«переконався в тому, що Денікін ніс із собою не виконання революційно-буржуазних сподівань, а голу дилу реакцію, чорно-

⁶ Так у тексті.

⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 54, 54 зв.

⁸ Там само, т. 1, арк. 19.

⁹ Там само.

⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 52 зв.

сотенство тощо. Тому, на відміну від багатьох моїх знайомих, що залишили Київ при відступі Денікіна, я навіть не думав бігти або емігрувати»¹⁰.

У 1917 р. в епоху Центральної Ради С. Гіляров на запрошення свого колишнього керівника професора Павлуцького, завідувача відділу пластичного мистецтва в Міністерстві освіти, працював у відділі як діловод. Свою роботу продовжував і в епоху Гетьманщини, і в 1919 р. за Радянської влади. В умовах польської окупації 1920 р. С. Гіляров працював лише асистентом університету.

Відтоді як радянська влада остаточно затвердилася в Україні, ще декілька років С. Гіляров ставився до неї негативно:

«Із дня Жовтневої революції моє ставлення до Радянської влади було незаперечно негативним. Це було в період військового комунізму, бо на мене подіяла крайня жорстокість ЧК»¹¹.

Проте, як, до речі, й більшість української інтелігенції, він поступово повірив більшовикам.

У 1923 р. С. Гіляров був обраний Радою Всеукраїнської академії наук на посаду вченого секретаря Музею мистецтв. У цьому музеї він працював з 1925 р. як заступник директора.

С. Гіляров постійно займався науковою роботою:

«У той час я працював над темами “Класова природа готичного мистецтва”, “Соціальні основи імпресіонізму”, “Про образ Мадонни” тощо. Частина з цих робіт були надруковані. Ці роботи були пройняті марксистським аналізом і містили в собі спроби з’ясувати класову природу історичних чинників, що вивчалися»¹².

Протягом багатьох років С. Гіляров влаштовував мистецькі «вівторки» в себе вдома. На них творча інтелігенція Києва читала власні твори, жваво обговорювала почуте, грала на фортепіано тощо. Бували в С. Гілярова вдома М. Зеров, Л. Білозір, В. Захаржевський та інші. С. Гіляров згадував:

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1, арк. 20.

¹¹ Там само, т. 2, арк. 52 зв.

¹² Там само, арк. 53.

«“Вівторки” у нас бували, здається, до 1930 року і припинилися, коли декілька з учасників “вівторків” виявилися арештованими і засланими: Нолден, Тихомиров, Єгорова і ще деякі, як, наприклад, Сафронов — трохи художник і поет. Хоча їхній арешт, очевидно, не мав ніякого зв’язку з нашими “вівторками”, але “вівторки” все ж таки самі собою припинилися»¹³.

З 1924 р. Сергій Гіляров почав працювати в Київському художньому інституті на посаді професора історії мистецтв. У 1929 р. у цьому інституті С. Гіляров отримав звання професора, яке в 1940 р. було затверджене Всесоюзним комітетом у справах вищої школи.

У 1930 р. на базі Одеського державного технікуму кінематографії та кінофакультету КХІ було засновано Київський державний інститут кінематографії. Надзвичайно важливу роль у становленні студентів цього інституту відіграв професор С. О. Гіляров, який читав «Історію мистецтв»¹⁴. У методичних розробках КДІКу з «Історії мистецтв» та «Історії матеріальної культури», які складав Гіляров, зазначалося, що

«місцем виробничого навчання буде... відвідування й розробка матеріалів Київських музеїв»¹⁵.

Опановувати ці багатства студентам допомагав

«похилого віку, але ще бадьорий “волхв” із великою лисиною на голові, орлиним носом і з “чарівним ліхтарем” у величезній сумці-портфелі»¹⁶.

Багато теплих слів про викладача майже 60 років потому було сказано колишнім студентом Тимофієм Левчуком. Але один з його однокурсників — Максим Шаблівський, викликаючи в 1931 р. на соціалістичне змагання Сергія Гілярова, був незадоволений методикою викладання, тому що професор

¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1, арк. 11.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1238, оп. 1, спр. 312, арк. 248.

¹⁵ Там само, спр. 193, арк. 20а.

¹⁶ Левчук Т.В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера. – К.: Мистецтво, 1987. – С. 70, 71.

«читає лекції, ілюструючи діапозитивами. Другий рік навчальна частина та громадськість інституту вперто б'ються над активізацією методи навчання і другий рік тов. Гіляров уперто читає нам лекції»¹⁷.

Цікава деталь: під час останнього арешту у С. Гілярова вдома було знайдено навчальних діапозитивів 400 одиниць, а книг із мистецтва — 200 томів¹⁸, які він дбайливо зберігав навіть під час війни.

Головним педагогічним методом КДІКу перших двох років був пріоритет практичного навчання над лекційним:

«Наслідки старої лекційної методи, яка призводить до “системи хвостів”, треба остаточно знищити заходами впертої роботи [...]. І активно запроваджувати в життя лабораторну методу викладання, серйозно ставитись до консультації та чергувань у бригадній роботі студентів»¹⁹.

Лише в 1932 р., виходячи з настанов ЦВК СРСР про «методологічне викладання» в інститутах і технікумах, було скасовано так звані активні методи навчання (бригади, лабораторний метод опрацювання матеріалу тощо) і посилено увагу «щодо застосування в мистецьких учбових закладах лекційної методи роботи»²⁰.

Що ж до виклику на соцзмагання, то в ті часи він не міг пройти непоміченим. Саме тому в грудні 1931 р. професор С. Гіляров був вимушений у газеті «Кінокадри» взяти зустрічні соцзобов'язання й прокоментувати звинувачення студента:

«Цілком визнаю перевагу активної методи в навчальній справі й цілком погоджуюсь із тим, що лекційний спосіб навчання не може дати тих наслідків навичок до роботи, як метода лабораторна. Проте застосування цієї активної методи передбачає певну передумову — а саме, наявність навчально-

¹⁷ Шаблівський М. Викликаю на соціалістичне змагання тов. Гілярова // Кінокадри. – 1931. – 20 листопада.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 8.

¹⁹ Гончаров А. Помилки минулого року — на облік // Кінокадри. – 1931. – 9 жовтня.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 314, арк. 103 зв.

виробничої бази [...]. Приймаючи виклик Шаблівського, обіцяю докласти всіх сил до активізації моєї дисципліни, я й собі порядком соцзмагання викликаю т. Шаблівського, як і всіх товаришів студентів, що хочуть на добре засвоїти історію мистецтва, максимально активізувати своє сприйняття»²¹.

Вперше С. Гілярова заарештовували в січні 1933 р. У слідчому ізоляторі поруч з іншими звинуваченнями він був вимушений виправдовуватися і стосовно «політично неправильного» викладання у КДІКу. Один з кореспондентів — активістів багатотиражки Кіноінституту назвав професора «апостолом буржуазії»:

«Пролетаріат не може мати свого мистецтва. Це твердження протягує контрабандою викладач історії мистецтв Гіляров. Увесь свій курс Гіляров читає за буржуазними, ідеалістичними підручниками. Коли студенти зверталися до Гілярова, щоб він порадив щось із Марксо-Енгельських джерел, відповідь завжди одна: “На жаль, не можу, бо марксівська думка ще нічого не напрацювала з мистецтва”. Розділи про мистецтво грецької буржуазії та готичне мистецтво Гіляров читає з таким захопленням і в такий спосіб, що малоосвічений студент може зробити висновок, що це було справжнє мистецтво, і що пролетаріатові не під силу будувати своє мистецтво»²².

Редакція газети «Кінокадри» закликала Сергія Гілярова «швидше позбутися залишків буржуазного “об’єктивізму”»:

«На нашу думку, проф. Гіляров має добре знати, що його “залишки неподоланого буржуазного об’єктивізму”, а по суті — буржуазно-суб’єктивний виклад, призводили до того, що його курс у багатьох частинах втрачав свій науковий характер»²³.

С. О. Гіляров відразу помістив протест у тій же газеті, де докладно спростовував ганебні й небезпечні для того часу звинувачення:

²¹ Гіляров С. Лист до редакції // Кінокадри. – 1931. – 9 грудня.

²² Райзман. Більшовицька відсіч виступів класового ворога // Кінокадри. – 1932. – 5 січня.

²³ «Швидше позбутися залишків буржуазного «об’єктивізму»: [Ред. ст.] // Кінокадри. – 1932. – 14 лютого.

«Я не заперечую й не міг заперечувати існування ленінської теорії, бо саме ця ленінська теорія дає мені зараз методи для переробки та перебудови всього мого світогляду, моєї науково-дослідної та педагогічної практики, що одкривають переді мною такі безмежні перспективи, такі обрії, про які я не мріяв, поки стояв на ґрунті механістичного мистецтвознавства»²⁴.

Конфлікт виник після лекції про готичну архітектуру (XIII ст.), в якій С. Гіляров доводив, що

«всупереч існуючому в буржуазному мистецтвознавстві поглядів, ніби ця архітектура зі своїми вертикальними, прагнучими нагору ритмами виражає молитовне прагнення душі до небес і бога, а та будівельна гарячка, що характеризує цю епоху, коли всяке, навіть маленьке місто, споруджувало собі колосальний собор, свідчить про підйом релігійного почуття — усупереч цим, дотепер повторюваним навіть у марксистській літературі (у Фріге, наприклад) поглядам, я доводив, що будівництво цих готичних соборів з'явилося результатом класового ентузіазму молоді буржуазії, яка тоді (у XIII столітті) тільки звільнилася з-під ярма феодалів, і що динаміка вертикальних ритмів [...] виражає саме цей ентузіазм класового підйому»²⁵.

За приклад С. Гіляров брав маленькі ремісничо-торговельні містечка Західної Європи з населенням у 10 000–15 000 мешканців, які споруджували собори, що і в першій третині XX ст. залишалися «чудом будівельного мистецтва».

Райзман у газеті Кіноінституту перекутив слова професора таким чином:

«Коли справа доходить до готичних соборів, Гіляров їх подає в такому аспекті: маленькі міста буржуазії, що лише народжувалися, будували такі споруди (собори), що їх тепер і великому місту в нас не під силу збудувати. Це не що інше, як відверта контрабанда ідеології буржуазії»²⁶.

²⁴ Гіляров С. До редакції «Кінокадрів» // Кінокадри. – 1932. – 14 лютого.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1, арк. 52.

²⁶ Райзман. Більшовицька відсіч виступів класового ворога // Кінокадри. – 1932. – 5 січня.

На лекціях, у багатотиражці КДІКу і на допиті 26 лютого 1933 р. С. Гіляров вимушений виправдовуватися, що таких думок не висловлював, і приписувати їх можна тільки через непорозуміння або з упередженого до нього ставлення. Редакція газети «Кінокадри» 11 травня 1932 р. виступила із заявою, що С. Гілярова не треба відносити до групи класово-ворожих елементів.

С. Гіляров працював у методологічній комісії Кіноінституту з «Соціології та історії мистецтв, історії матеріальної культури, історії кіномистецтва». До складу входили І. Врона (голова комісії), Я. Савченко, О. Довженко, С. Гіляров²⁷. Педагоги КДІКу, за словами С. Гілярова, підтримали його:

«Програма мого курсу, як і зокрема моя концепція готичного мистецтва, обговорювалася на кафедрі Інституту і була схвалена»²⁸.

С. Гілярова в Кіноінституті «апостолом буржуазії» більше не називали. Ще й надто, після закінчення читання курсу лекцій студенти третього курсу сценаристів, які раніше звинувачували професора, наостанок улаштували справжню овацію.

У той час С. Гілярова і в КХІ звинувачували в «антирадянських витівках». Розповідаючи про життя й творчість останнього великого художника епохи Відродження в Нідерландах Пітера Брейгеля — старшого (нар. між 1525 і 1530 рр. – 05.09.1569 р.), Сергій Гіляров показав картину «Сліпці». Недоброзичливці запевняли, що професор висловився, ніби цю картину можна розуміти як натяк на радянську дійсність. На лекціях у КХІ, а згодом і в слідчому ізоляторі С. Гіляров ґрунтовно спростовував висунуте йому звинувачення:

«Творчість цього художника наскрізь просякнута визначеними соціальними й політичними ідеями й натяками на сучасну йому дійсність (тобто на дійсність XVI століття). Ми, наприклад, знаходимо в нього картину, де в алегоричній формі “Битви скринь із глиняними скарбничками” зображується боротьба

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 196, арк. 693.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1, арк. 53.

дрібного торговельного капіталу зі зростаючим великим капіталом; алегорію, що зображує своєкорисливу гонитву буржуазії за особистими вигодами й інтересами, за якими вона забуває небезпеку, що загрожує країні від Іспанського короля, що наступав у той час на Нідерланди, й інші картини, в яких даються у формі алегорій натяки на сучасне художникові суспільне й політичне життя його Батьківщини — “Кухня худих” і “Кухня товстих” тощо. Між іншим, показавши ряд таких творів Брейгеля, я показав і “Сліпців”. При чому, ймовірно, і сказав, що отут теж мається якийсь натяк на сучасну художникові дійсність. Ніяких зближень із нашою сучасністю я, звичайно, не припустив і не думав висловлювати, що було б украй безглуздо»²⁹.

Проблема початку 1930-х рр. полягала у тому, що студенти активно втручалися в педагогічний процес, нічого в цьому не розуміючи. Багатьом педагогам доводилося не лише навчати студентів тонкощам кіномистецтва, але й розтлумачувати в лекціях і на сторінках інститутської газети власну методіку викладання.

Як і більшість української інтелігенції, Сергій Гіляров був проти жорстоких методів колективізації та розпродажу музейних цінностей за кордон:

«Приблизно починаючи з 1929 року, у зв'язку з колективізацією, я внутрішньо переживав протест, будучи не згоден з колективізацією, бо не представляв можливості її здійснення, зокрема, тими жорсткими методами, якими проводилася колективізація, однак я ніде це не висловлював, а був тільки в цьому переконаний. Мені в цей період здавалася ненормальною реалізація тоді Держторгом музейних скарбів як російських, так і українських музеїв. Результат колективізації й величезні досягнення колгоспного господарства переконали мене в державній доцільності й правильності радянської аграрної політики. Що стосується розпродажу музейних цінностей, то я і зараз не розумію, навіщо він проводився. Ця внутрішньо моя розбіжність жодним чином не відбилася на науково-дослідницькій та моїй викладацькій роботі»³⁰.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1, арк. 51, 52.

³⁰ Там само, т. 2, арк. 53.

Серед звинувачень було також «підозріле бажання потрапити за кордон». Сергій Гіляров був вимушений виправдовуватися: наполягав на цьому, аби

«ознайомитися з досягненнями західної науки в галузі історії мистецтва. У цій галузі ми перебуваємо в надзвичайно несприятливих умовах. Публікації останнього десятиліття (навіть власне останніх 18 років) до нас майже не доходять. Ми не в курсі нашої науки, навіть щодо бібліографії, оскільки журналів із мистецтв майже зовсім не отримуємо, а останні два роки (під час Голодомору. — О. Б.) не отримуємо взагалі. Бажання моє побувати за кордоном і обумовлене інтересом до новітніх досягнень у галузі історії мистецтв»³¹.

Останній раз професор С. Гіляров, який вільно володів трьома іноземними мовами (французькою, англійською та німецькою), проте «чудово знав і чудово писав українською»³², бував за кордоном ще в 1911 р. Він із дружиною їздив до Берліна, Мюнхена, Вени, Венеції, Мілану та Швейцарії. Метою поїздки, певна річ, було вивчення пам'яток мистецтва в закордонних музеях.

«Активізація» навчального процесу й каяття на сторінках фахових газет та численних допитах дозволили професору Гілярову вижити під час репресій 1930-х рр., принаймні 7 липня 1933 р., після півроку арешту, він був звільнений зі слідчого ізолятора й повернувся до викладацької й наукової діяльності. У КДІКу С. Гіляров працював до майже повного закриття художнього факультету внаслідок реформи кіноосвіти 1934 р.

Цікаво, що власна версія С. Гілярова була трохи іншою:

«Звільнений був від роботи в Інституті кінематографії з причини розбіжності з директором по методологічних питаннях»³³.

На іншому допиті Сергій Гіляров пояснив:

«Для мене не були прийнятні реформи вищої школи, скасування університету, педагогічні експерименти на кшталт комплексно-

³¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1, арк. 22.

³² Іванов Ю. Гілярови — на всі часи. Історія одного родоводу // Дзеркало тижня. — 2005. — 15 липня.

³³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 51.

го методу навчання, вилучення зі шкільної програми таких дисциплін, як історія»³⁴.

Але небезпека минула митця. Піврічний арешт не зашкодив кар'єрному та творчому зросту С. Гілярова:

«У 1934–1935 рр. я був обраний членом Методичної ради Київського будівельного інституту, в 1935 році — членом Спілки радянських архітекторів; у 1937 році був делегатом спершу на Українському, а потім і на Всесоюзному з'їзді радянських архітекторів; у 1938 році вибраний був також і членом Спілки радянських художників, і членом правління цієї спілки. ... Як у Спілці радянських архітекторів, так і в Спілці художників неодноразово виступав з доповідями з питань історії мистецтва і архітектури, а також у поточних справах і актуальних проблемах у цій галузі»³⁵.

У цей час С. Гіляров багато друкується в газетах і журналах, таких як «Мистецтво», «Образотворче мистецтво» тощо.

Під час Другої світової війни через хворобу дружини С. Гіляров був вимушений залишитися на тимчасово окупованій нацистами території України. Надзвичайно цікаво читати враження Гілярова від початку Великої Вітчизняної війни та пояснення його тогочасних вчинків. Схожі враження описали чимало українських інтелігентів, наприклад І. П. Кавалерідзе, які силою різних обставин не змогли вчасно евакуюватися. Ці люди за радянських часів ніколи б такі слова не змогли сказати відкрито.

С. Гіляров у слідчому ізоляторі розумів, що втрачати йому нічого, а тому був відвертим:

«Війна, що раптово розвивалася і так катастрофічно для нас виникла, в перші місяці військових дій підірвала мою, як видно, ще незміцнілу віру в радянську справу. Мене пригнітили поразки, які терпіла Червона Армія від фашистських агресорів, і паніка, з якою не міг упоратися наш Уряд, і шкурницька, обивательська поведінка багатьох працівників різних галузей дер-

жавного, господарського й суспільного апарату, що виразилося, між іншим, в тому, що деякі з них вивозили своє особисте майно, залишаючи ввірені ним державні цінності під загрозою захоплення або знищення їх ворогом. У перші дні окупації я був уражений тією легкістю, з якою деякі партійні люди, що залишилися в Києві (або опинилися в оточенні), зреклися свого партійного минулого, висловлюючись про свою партійність як про тактику, якої вони нібито трималися на користь кар'єри й суспільному своєму становищу. Схожі висловлювання я чув від колишнього ТВО керівника управління у справах мистецтв Чувілова, архітектора Онощенко, колишнього помічника директора Художнього інституту Барвінського. Повинен визнати, що ці вислови я сприймав поверхнево й некритично, не враховуючи того, що до них цих товаришів змусили обставини. Я думаю тепер, що за цими словами не було того одіозного змісту, як мені здавалося в той час. З іншого боку, мене вразило раптове “перефарбовування” інших “непартійних більшовиків” на кшталт Оглобліна, Штепи, Якубського, які стільки років розпиналися у своїх радянських переконаннях, у своєму марксистському світогляді і раптом опинилися в антирадянському таборі. Подібні факти підірвали в мені віру в радянську людину. Я, знову-таки короткозоро, бачив тільки цей бік справи, не зумів, або не мав шансу розрізнити ті початки героїзму й непохитної волі до перемоги, які були в різних шарах нашого суспільства. Словом, я розчарувався в радянському ладі, що, тим не менш, не перешкодило мені залишатися вірним Марксо-Ленінській методології в галузі науки, і я дуже жалкую, що роботу в цьому напрямі мені довелося припинити, при тому, як мені здавалося, може бути назавжди. Бачивши нищівні успіхи агресора і не маючи ніякої інформації про патріотичний рух, що відбувається в країні, не знаючи про перемогу радянської зброї під Москвою, про відродження військової промисловості за Уралом, я думав, що радянська справа загинула і що зусилля, витрачені на соціалістичне будівництво, себе не виправдали. Це з мого боку було, знову-таки, короткозоро, легковажно, безглуздо і, врешті-решт, злочинно [...]. Такими злочинними вчинками в дні німецької окупації були мої статті в газеті “Нове українське слово” і моя участь у “Музеї — архіві перехідної епохи”»³⁶.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 52 зв.

³⁵ Там само, арк. 55.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 55 зв.–56.

С. О. Гіляров опублікував декілька мистецтвознавчих статей у газетах «Нове українське слово» (редактор К. Штепа, колишній професор Київського університету).

Всі статті мали мистецтвознавчий характер:

- «Йоганн Готфрід Шедель»³⁷ присвячена німецькому архітектору Йоганну Готфрідру Шеделю (1680–1752 рр.);
- «Карл Фрідріх Шенкель»³⁸ присвячена німецькому архітектору Карлу Фрідріху Шенкелю (1781–1841 рр.);
- «Адольф Менцель»³⁹ присвячена німецькому живописцю і графіку Адольфу Менцелю (1815–1905 рр.);
- «Макс Клінгер»⁴⁰ присвячена німецькому художнику, графіку і скульптору Максу Клінгеру (1857–1920 рр.);
- у статті «На виставці»⁴¹ здійснено критичний огляд виставки творів художників і скульпторів м. Києва, організованої німцями в Музеї українського мистецтва. Написання цієї статті С. Гіляров пояснив таким чином:

«Із політичної точки зору ця замітка ніякого інтересу не представляє, але, знову-таки, факт появи її на сторінках органу Штепи сам по собі негожий. У виправдання себе в даному випадку можу лише сказати, що я взагалі дуже люблю працювати в жанрі заміток, того, що називається *essay*, і за роки окупації сильно по такій роботі скучив. Ось чому я, вже внутрішньо засудивши свою участь у газеті Штепи, все-таки спокусився написати цю статтю про виставку»⁴²;

³⁷ Гіляров С. Йоганн Готфрід Шедель // Нове українське слово. – 1941. – 25 грудня.

³⁸ Гіляров С. Карл Фрідріх Шенкель // Нове українське слово. – 1942. – 14 січня.

³⁹ Гіляров С. Адольф Менцель // Нове українське слово. – 1942. – 25 січня.

⁴⁰ Гіляров С. Макс Клінгер // Нове українське слово. – 1942. – 27 лютого.

⁴¹ Гіляров С. На виставці // Нове українське слово. – 1943. – 8 липня.

⁴² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 57.

- стаття «Видатний вчений»⁴³ про українського професора історії й архітектури І. В. Маргілевського, який помер у Києві 7 грудня 1942 р.

Статті «Карл Фрідріх Шенкель», «Адольф Менцель», «Макс Клінгер» були підготовлені С. Гіляровим ще до війни, а от оприлюднені вже в часи окупації. За винятком деяких антибільшовицьких випадів, зроблених на догоду редакторові, це звичайні мистецтвознавчі статті.

Крім того, С. Гіляров передав для німецької виставки «Руйнування більшовиками пам'ятників мистецтва Києва» документи щодо продажу мистецьких цінностей за кордон: секретну справу про вилучення в 1928 р. з Музею мистецтв ВУАН французького гобелена XVI ст. для Держторгу (14 сторінок) і дві телеграми Наркомосу України Київському музею західного мистецтва з пропозицією терміново передати відповідні експонати Держторгу.

С. Гіляров згадував:

«Це було зроблено мною тому, що з деякими моментами цієї політики я був незгоден і відносився до них із засудженням. Так, з питання руйнування в 1933–1935 рр. Радянським урядом низки видатних пам'ятників архітектурної старовини й реалізації через Держторг музейних художніх цінностей»⁴⁴.

С. Гіляров брав участь у роботі «Музею — архіву перехідного періоду» як вчений-консультант. На засіданнях «наукових пленумів» обговорювалися всі експозиційні плани, доповіді та звіти про роботу. С. Гіляров згадував:

«Всього я бував на цих засіданнях разів чотири–п'ять. Деяку привабливість для мене засідання мали тільки через можливість зустріти там знайомих у науково-діловій обстановці. Серед них зустрічав там професора Маргілевського, архітекторів Холостенка, Юрченка, Вербицького, музейних працівників Курінного, Козловську, Скуленко, професора Полонську, Драго-

⁴³ Гіляров С. Видатний вчений // Нове українське слово. – 1943. – 7 січня.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 51 зв.

манова, Грузинського, художника Середу, Павловича й деяких інших. Зміст цих засідань, виступи учасників були вкрай нецікаві й бліді, так що відтворювати, що саме на них відбувалося, я не можу; все це в мене стерлося з пам'яті, оскільки слухав я дуже неуважно; був більше присутній, ніж брав участь у засіданнях, жодного разу ні з якими доповідями не виступав»⁴⁵.

За договором, Гіляров розробляв для «Музею-архіву» тему — «Мистецтво в Києві в перехідний період». Завдяки програмі з розсекречення документів сучасні мистецтвознавці можуть детально ознайомитися з цією роботою.

С. О.Гіляров, згідно з наказом № 19/32 ректора К. Ф. Штепи від 15 листопада 1941 р., був призначений позаштатним професором кафедри загальної історії Київського університету. Як «постраждалий від Радянської влади», С. Гіляров міг скористатися пільгами, які давало нацистське керівництво колишнім репресованим і розкуркуленим, проте вирішив відмовитися, оскільки, з його слів, вважав

«нижче своєї гідності колишнього радянського громадянина скористатися деякою перевагою, яку я міг мати від німецької міської управи як колишній “репресований”, на кшталт отримання дров тощо. [...] Скористатися такою “перевагою” мені пропонував Олександрович, київський музейний працівник, що сидів у ГПУ одночасно зі мною і такими “перевагами” скористався»⁴⁶.

Коли становище на фронті змінилося, багато українських інтелігентів (як, наприклад, Г. Затворницький), побоюючись покарання, вирішили залишити Україну разом із німцями. Певна річ, думав про це і С. Гіляров, проте, як і І. Кавалерідзе, залишився в Києві. Кожен із цих людей вирішував це надзвичайно важке питання по-своєму. Аби зрозуміти логіку вчинків С. Гілярова, наведемо його зізнання незадовго до смерті:

«Коли ситуація на фронті явно стала на нашу користь, багато моїх знайомих, які навіть не скоїли ніяких злочинів і жодних

негожих вчинків щодо Радянської влади, почали виражати побоювання з приводу “розправи”, яка буде над ними вчинена після її повернення. Німецько-націоналістичні агенти поширювали чутки про масові розстріли мало не поголовно всіх жителів, які залишалися в містах у роки окупації, про поголівне відправлення всіх чоловіків на передові позиції для витоптування мін і тому подібні чутки. Небилицям цим я не вірив, але понести від Радянської влади мною заслужене покарання був готовий. У жодному випадку вирішив з німцями не йти, навіть якщо виганятимуть, навіть якщо вони, як хотіли зробити, перетворять Київ на “мертву землю”. “Ми залишимося тут до останнього видиху або до переможного кінця”, — говорив я всім, хто радив мені виїжджати. Наказ німецького начальства “евакууватися” в призначений термін я не виконав і, залишивши свою квартиру, останні 1,5 місяця окупації проживав у свого знайомого професора Головченка (Тарасівська, 20, кв. 9). Коли мене попереджали — вас зішлють на фронт, вас заарештують, вас розстріляють, я відповідав: згоден на все, але з німцями не піду.

Таким чином, зі всього мною пережитого за період окупації: з розчарувань, злочинної легкодухості й пов'язаних із ними антирадянських моїх вчинків, залишилося в мені дієвим чинником тільки набуте внаслідок випробувань відчуття радянського патріотизму, яким я буду керуватися в майбутньому, мені здається, недовгому житті.

Всупереч припущенням і очікуванням, не лише ніякої “розправи” за свої вчинки я до цього часу не відчув, навпаки, чудово обізнана про них, як з боку інших, так і від мене особисто, Радянська влада дала мені можливість, як ні в чому не бувало, продовжити свою перервану війною роботу, віднеслася до мене з довірою. Мені здається, що цієї довіри я після визволення не порушував і надалі ніколи не порушуватиму»⁴⁷.

Після звільнення Києва від нацистів протягом двох років Сергія Гілярова не чіпали. Більше того, його призначають керувати трьома київськими музеями як «директора музейної групи», про що повідомляла «Киевская правда» 4 і 14 грудня 1943 р.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 57 зв., 58.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 57 зв.

⁴⁶ Там само, арк. 56.

У газеті «Киевская правда» С. Гіляров надрукував дві статті — «Німецькі грабунки в музеях Києва»⁴⁸ та «Архітектурні втрати Києва»⁴⁹.

Скоріш за все, С. Гіляров дуже переживав і, звичайно ж, боюся. Не виключено, що навколо нього створилася штучна пустота з людей, які теж боялися, а тому намагалися уникати спілкування зі «зрадником».

Українські митці й кінопедагоги — С. Гіляров, Г. Затворницький, І. Кавалерідзе — усі вони в той час були в такому становищі. Показовими видаються спогади відомого актора й режисера Євгена Матвеева, які були оприлюднені в 2000 р., тобто майже через 55 років після описаних подій. Проте навіть у наш час Матвеев не наважився назвати

«[...] імені і прізвища цього чудового діяча культури, скульптора, режисера [...]. Нехай він буде просто Режисер»⁵⁰,

хоча й детально описав той жахливий стан, в якому опинився І. П. Кавалерідзе (цим Режисером був саме він):

«— Ви, напевно, чули, що я зрадник? — викликаючи мене на відвертість, запитав Режисер.

— Чув, — так само прямо відповів я.

Режисер зупинився, глибоко зітхнув, видихнув. Так він проробив рази три або чотири, немов продував легені. Було ясно — він заспокоював себе.

— Дружина моя була дуже хвора, невиліковно хвора, — почав розповідь мій співрозмовник. — Не міг я бачити її страждань. [...] Продав усе, що купувалося, що мінялося. А отут, як на гріх, німці оголосили конкурс на кращий твір мистецтва: живопису, графіки і скульптури. Я виліпив вершника на коні, ну, знаєте, типу клодтівських на Анічковому мосту в Ленінграді. [...] Скульптура, так сказати, без політичного підтексту. Одержав я приз. Узяв борошно, крупою, дужиною банок з консервами. Я не

⁴⁸ Гіляров С. Немецкий грабеж в музеях Киева // Киевская правда. – 1943. – 14 декабря.

⁴⁹ Гіляров С. Архитектурные потери Киева // Киевская правда. – 1944. – 5 марта.

⁵⁰ Матвеев Е. Судьба по-русски. – М.: Вагриус, 2000. – С. 37.

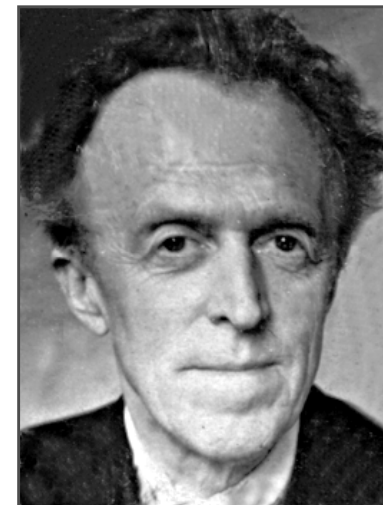
припускав, що вчинок мій усіма, хто оточував мене, буде розцінений як... — він вийняв з кишені акуратно відпрасовану хустку, висякався. — Як зрада[...]»⁵¹.

Співробітники органів держбезпеки уважно передивлялися німецькі архіви, тогочасну періодичну пресу, шукаючи зрадників. На С. Гілярова знаходять багато компромату, зокрема,

«у німецькій газеті “Українська дійсність” (Берлін, 1 серпня 1942, № 22) надрукована стаття “Робота українських вчених”. У цій статті серед невеликого списку зрадників (Оглоблін А.П., Полонська-Василенко Н.Д., Драгоманов С.М. та ін.), яким, як зазначалося в статті, “пощастило сховатися від більшовиків (під час евакуації) і залишитися в Києві”, згадується й Гіляров С.О.»⁵².

Діяльність професора С. Гілярова під час окупації була трактована після війни як «зрадництво». 30 грудня 1945 р. С. Гілярова заарештували, а 8 лютого 1946 р. він помер від запалення легенів у слідчому ізоляторі. За версією Юрія Іванова:

«він помер від виснаження, відмовившись приймати їжу. Такою самогубною смертю він сподівався не зіпсувати кар'єру синові Меркурію. Всі в родині Гілярових були ідеалістами. І порядними людьми. Вченими. Навіть в “анкеті обвинувачуваного”, відповідаючи на запитання про походження, Сергій Олексійович колись сміливо виводив: “З академіків”. Як з'ясується, визначення — для минулих і майбутніх членів роду»⁵³.

Сергій Олексійович Гіляров.

⁵¹ Матвеев Е. Судьба по-русски. – С. 38.

⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 14.

⁵³ Іванов Ю. Гілярови — на всі часи. Історія одного родоводу // Дзеркало тижня. – 2005. – 15 липня.

Своєю смертю до винесення вироку він врятував сина — Меркурія Сергійовича Гілярова (1912–1985 рр.). С. Гіляров міг би пишатися сином, який став академіком АН СРСР, видатним ентомологом, засновником ґрунтової зоології, автором понад 500 наукових праць, тричі лауреатом Державних (Сталінських) премій, головним редактором «Журнала общей биологии».

Меркурій Сергійович Гіляров.

Онук С. О. Гілярова, Олексій Меркурійович Гіляров, теж присвятив своє життя науці — він гідробіолог, професор, завідувач кафедри загальної біології Московського державного університету.

У долі Сергія Олексійовича Гілярова, який все життя присвятив вихованню молодих митців та розвитку художнього й кіномистецтва в Україні, залишається ще багато білих плям. Тим не менш,

проведене дослідження дозволяє відкрити для наукової та широкої громадськості деякі маловідомі сторінки життя цієї талановитої людини.

* * *

Нижче публікуються виявлені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України газетні матеріали з архівно-кримінальної справи С. О. Гілярова, які стали підставою для обвинувачення. Матеріали подаються мовою оригіналу. Наявні в тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документів, виправлені без застережень.

№ 1

Науковий план С. О. Гілярова «Мистецтво в Києві в перехідний період»

[1941 р.]

- I. Художнє життя Києва напередодні революції.
 - а. Київ як культурний центр. Загальний рівень художніх інтересів в Київському суспільстві. Місце Києва в розвитку українського і російського мистецтва. Польські та юдейські елементи в мистецтві Києва. Відсутність традицій в мистецтві Києва.
 - б. Художньо-творчі сили Києва. Течії та напрямки в мистецтві Києва. Найвидатніші представники Київського мистецтва в галузі архітектури, малярства та скульптури. Художні організації. Виставки. Музеї. Художня критика. Журнали та видавництва.
 - в. Художня освіта в Києві. Художнє училище. Приватні художні школи і студії. Мистецтво в загальноосвітніх школах. Мистецтвознавство в Київському університеті.
- II. Мистецтво в Києві за добільшовицький період революції
 - а. Революція як фактор піднесення національної свідомості в українських школах Києва.
 - б. Художнє життя Києва при Центральній Раді, при Гетьмані, при Директорії та при Денікіні. Діяльність органів художньої адміністрації. Керівні діячі в галузі художньої творчості та художньої політики. Утворення Української академії мистецтв. З'їзд Українських художників. Художні угруповання. Виставки. Науково-дослідні організації. Художні журнали.
 - в. Більшовицька навала 1919 р. Мистецтво під владою Советів. Зусилля «лівих». Художнє оформлення масових свят. Спроби «монументальної пропаганди». Гуртки та студії Пролеткульту. Націоналізація художніх збірок. Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини. Музейний фонд. Органи художньої адміністрації. Типи більшовицьких керівників, їх взаємовідношення з місцевими художніми силами. Польська окупація.
- III. Мистецтво більшовицького Києва
 - а. Етапи більшовицького панування: період військового комунізму, період непу та період Сталінських п'ятирічок. Загальний огляд

шляху советського мистецтва в Києві за ці періоди: від «інтернаціонального» пролетарського кубофутуризму до «соціалістичного реалізму». Коробкова архітектура і стиль Советської імперії в столичному Києві.

б. Мистецтво як державна советська справа. Бюрократичне керівництво художньою творчістю. Органи художньої адміністрації. Художні відділи і Управління в справах мистецтва. Партійні діячі в ролі художніх арбітрів.

в. Декоративний бік і конкретна практика советського мистецтва. «Охорона» художньої спадщини минулого та знищення його пам'яток, розпродаж музейних цінностей.

«Піднесення» національної художньої культури, утиск художників-українців і насадження малоросійщини.

г. Течії і напрямки в мистецтві советського Києва. Художній інститут як цитадель і розсадник кубофутуризму та інших «ізмів». Мистецькі об'єднання. Асоціація радянських митців України (АРМУ), Асоціація художників радянської України (АХЧУ, ОСМУ, ОМШУ тощо). Боротьба між ними та їх ліквідація. Єдиний фронт радянського мистецтва і «перебудова» советських художників. Спілка радянських архітекторів України. Спілка радянських художників України.

Провідні майстри архітектури, малярств й скульптури.

д. Умови роботи художників за часів більшовизму. Зв'язаність творчої думки тематичними канонами. Контракція. Халтура і ділячество. Виставка «Квітуха Україна», гастрольні та персональні виставки «Ленін, Сталін та Україна». Художня критика й художнє видавництво. Музеї. Марксо-Ленінське мистецтвознавство.

ІV. Війна. Втеча більшовиків. Евакуація художників та вивіз мистецьких цінностей. Підготовка до руйнації міста. Вступ німецької армії в Київ. Поступове відновлення нормального життя в нових умовах. Перспектива на майбутнє.

[С. Гіляров].

ЦДАГО України, ф. 263, оп.1, спр. 34964, т. 2, арк. 18–19.
Копія. Машинопис.

№ 2

Стаття С. О. Гілярова «Іоганн Готфрід Шедель» в газеті «Нове українське слово»

25 грудня 1941 р.

Але, мандрівче, тут на пісках стань.

Глянь на химери барокових бань,

На Шеделя білоколонне диво.

Микола Зеров «Київ»

Дивної краси краєвидом зустрівач колись старий Київ мандрівника, що наближався до нього з-за Дніпра чернігівсько-московським шляхом. На густо порослих зелених горбах білили мури і чистим золотом сяяли на блакитному небі бані, верхи і хрести численних київських церков. Неважко уявити собі враження прочан, які сотнями тисяч ішли з усіх кінців неосяжної країни на поклон до київських святощів; надто коли ця чарівна картина розгорталася перед ними під акомпанемент співу різноголосих дзвонів, що линув звідти через Дніпро. І як у музиці цих дзвонів, так і в їхньому архітектурному ландшафті виділялися дзвіниці Печерської Лаври. Її струнка постать високо підносила над купами інших будівель, і мідний голос її перекивав всі інші дзвони.

Нещадно нищили більшовики пам'ятки нашої старовини. В ім'я «соціалістичного будівництва» за останні роки зруйновано собор Великого Миколи і церкву Миколи Малого, золотoverхий Михайлівський монастир, Братський монастир і багато інших. Від більшовицької міни нещодавно загинула 800-річна велика Лаврська церква. Архітектурний пейзаж Києва майже невізнанно змінився, але й тепер майорить над ним дзвіниця Печерської Лаври. Всі кияни знають її. Історики мистецтва справедливо відносять її до кращих досягнень архітектури, не тільки української, але й архітектури колишньої російської імперії.

Але мало хто знає ім'я майстра, що її збудував, — Іоганна Готфріда Шеделя. А втім, творчістю Шеделя позначена ціла доба в історії української архітектури, час блискучого її розквіту, що дістав від мистецтвознавців незграбну і штучну назву «Доба бароко». Під цією назвою розуміють стиль, який панував був у Західній Європі в XVII і перших десятиріччях XVIII ст. Основною особливістю стилю бароко є дещо навмисна пишність і нахил до живописних ефектів. Саме завдяки своїй мальовничості полюбився бароко українському людству; елементи його глибоко увійшли в український побут і від тих часів стали майже

невідривною рисою національного українського мистецтва. З другого боку і навпаки: зовні привнесений на Україну бароко набув тут виключної своєрідності, пройнявся місцевим українським духом. Цей український дух у високій мірі властивий Київським будовам Шеделя, що дуже відмінні від робіт його в Петербурзі, де вперше розгорнув він свою творчість.

Біографія Шеделя ще не досить досліджена. Народився він щось близько 1680 року, десь у північній Німеччині. Невідомо, в кого він вчився, які були перші кроки архітектурної його кар'єри. Року 1713 разом з славетним Шлютером, вкупі з іншими майстрами, завербований агентами царя Петра приїздить Шедель до Петербурга. Там прожив він аж до 1730 року, працюючи переважно для князя Меншикова. Для цього «полудержавного властелина» спорудив він на Академічній набережній розкішний палац, що й досі зберіг назву Меншикових палат, та палац в загородньому маєткові князя в Оранієнбаумі. Вже в цих будовах виступає мальовничий бік мистецтва Шеделя, його вміння поживити стінну площину грою світла і тіней на дотепно розташованих деталях будови, не кажучи вже про майстерне планування і технічну досконалість виконання. Року 1730 Шедель був відряджений в розпорядження обер-архітектора Растреллі і брав участь в будівництві дерев'яних палаців, що споруджував останній в Москві для імператриці Ганни. Можливо, що вплив, який зробив на Шеделя майбутній творець Смольного монастиря, сказався на пізніших його роботах, між іншим і на Лаврському його шедеві, але певних даних про це не маємо. Для Московського Донського монастиря будував Шедель надворотню дзвіницю, що за браком коштів залишилась незакінченою.

Під час перебування Шеделя в Москві прибув туди з Києва монах Ісає, який шукав «искусного к строению архитектора» для давно вже запроєктованої Лаврою нової дзвіниці замість тієї, що згоріла року 1718. В цій справі Ісає вдався між іншим до князя Дмитра Голіцина, одного з лідерів боярської опозиції, який відомий був симпатією до України. Князь рекомендував Лаврі Шеделя, попередивши однак листом архімандрита, «що той нижче 400 рублів за рік не бере». Ця велика ціна, як видно, не злякала монахів, і вже в лютому наступного, 1731 року Шедель приїхав до Києва.

За контрактом, що склала з ним адміністрація Лаври, майстер мав, крім згаданих 400 карбованців, одержувати щороку ще «ржі по 10 четвертей, пшона по одній чверті, пшеничної муки по одній же чверті,

круп гречаних по дві чверті, пива по 4 бочки, вина по 10 відер, баранів 4, туш свинячих по дві, по одному бику, корову для молока, дві лошади» і т. д., і т. д. Будівництво, яке за цією умовою мало бути завершене протягом трьох років, затяглося аж на цілих 13. Чимало неприємностей довелося пережити майстрові у зв'язку з цією роботою. То закидали йому ухили від ухваленого проекту, то брали під сумнів фахову його компетенцію, дошкуляли різними комісіями, затримували платню тощо. Тільки року 1745 дзвіницю було нарешті посвячено. Деякі дослідники вважають, що Шедель був тільки виконавцем робіт. І що сам проект дзвіниці належить комусь іншому. Щоправда, в згаданому контракті Шедель зобов'язується постройти в Києво-Печерському монастирі «колокольню против даного в Москве образца», а в одній з доповідних своїх записок сам майстер пише, що він «оную звонницу по рисунку Ее Императорского Величества вечно достойной памяти Анны Иоанновны закладывал». Але хіба не очевидно, що «даний в Москве образец», так само, як і «рисунок Ее Императорского Величества», є тут не що інше, ніж «височайше ухвалений» проект самого Шеделя. Та й хто ж з тогочасних російських архітекторів, крім Шеделя та, мабуть, ще Растреллі, міг зробити що-небудь подібне. З другого боку, сам Шедель зі справедливою, чисто авторською гордістю в тій же записці пише таке: «Сия звонница в Киево-Печерской Лавре трудом моим сделанная, каким образом по всей Руси и в Европе другой не обыщется... и на вечность оная звонница стоять будет».

Найзначніше досягнення майстра — дзвіниця Лаври відрізняється щодо стилю від інших його робіт. По самому призначенню і по величині споруди їй не пасував би той невимушений характер інтимності, який звичайно надавав Шедель житловим своїм будовам. Отже, принцип суворої класики переважає в ній над елементами вільнолюбного бароко. Але як вільно підноситься її 92-метрова постать, якою спокійною гармонією пройняті її велетенські пропорції, як гарно пов'язані поміж собою карнизи і колони чотирьох її поверхів! П'ять мільйонів штук цегли було витрачено на її будівництво, і загальна його вартість винесла близько 62 000 карбованців — сума на той час майже неймовірна.

Природно, що дзвіниця забирала в Києві головну увагу Шеделя. Але він находив час і для інших робіт. За його участю побудований був митрополичий дім у садібі Софійського собору, так званий старий корпус духовної академії на Подолі, два середніх поверхи Софійської дзвіниці, можливо, також чудова брама в огорожі Софії, що відома

під назвою брами Рафаїла Заборовського, та ін. Цей Рафаїл Заборовський, тодішній митрополит Київський, був великим аматором мистецтва, кохався в архітектурі і сам потроху займався кресленням і проектуванням. Спільно з Шеделем, твердить історик російського мистецтва Ігор Грабар, він перебудував мало не половину тодішніх київських церков. Своєрідною красою позначені архітектурні пам'ятки Києва того часу. Не вживаючи суто технічної термінології, важко пояснити, в чому полягає ця своєрідність. Вона в пластиці архітектурних форм (наприклад, дахи із заломом) і в декоративних деталях, і в оригінальних оздобах, якими рясніють їхні стіни (наприклад, брама Заборовського, фасад Братства, Успенський собор Лаври), але, передусім, вона в тій ірраціональній решті, що залишається від аналізу будь-якого твору справжнього мистецтва і завжди має певний присмак народності. Отже, цей національно-народний, український смак, становить особливість київських робіт Шеделя. І не дивно, що в спробах відтворити національну українську форму, до яких іноді вдавалися наші архітектори останніх десятиріч, найвдалішими були ті, що використовували спадщину Шеделя (будинок лісового інституту в Голосієві, архітектор Дяченко).

Шедель не був українцем, але він полюбив Україну, відчував її як другу батьківщину свою. Характерна в цьому відношенні його заява про звільнення, яку відправив він до контори будівель року 1748, де просить дати йому дозвіл жити в Малоросії, де він «намерен купити малый хутор, дабы в старых своих летах с женой и детьми хотя бы малое пропитание иметь». Українським хуторянином Шедель і помер року 1752.

Дуже мало уваги приділяли дослідники мистецтва особі і творчості Шеделя. Саме навіть ім'я майстра незабаром після його смерті зникло з людської пам'яті. Всередині XIX ст. автори, що писали про Київ, як-от Берлінський, Закревський, творцем Лаврської дзвіниці називають «італійського архітектора Шейдена». Тільки в десятих роках цього віку Ігор Грабар встановив правильну транскрипцію його імені і в своїй «Истории русского искусства» одвів його творчості кілька сторінок, не вільних від помилкових тверджень. Пізніше про Шеделя писали Ф. Л. Ернст, В. І. Щербина, але в основному ця тема залишається ще не розробленою. Авторів цих рядків нещодавно довелося чути, що в Дюссельдорфі проживають прямі нащадки Шеделя, які зберігають якісь реліквії і документи щодо їх пращура.

Ті взаємини, що зараз встановлюються між Україною і Німеччиною, безперечно, викличуть у німецьких вчених інтерес до нашого

мистецтва, і в спільній праці над ними українським науковим силам, мабуть, пощастить згодом відтворити і біографію Шеделя.

Гіляров С. Іоганн Готфрід Шедель // Нове українське слово. – 1941. – 25 грудня.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 29–34. Копія. Машинопис.

№ 3

Витяг зі статті С. О. Гілярова «Карл Фрідріх Шенкель» в газеті «Нове українське слово»

14 січня 1942 р.

[...] Досить міцно увійшла в громадсько-культурне життя сучасності хороша традиція — відзначати роковини народження або смерті великих людей минулого: діячів науки, літератури, мистецтва, політики. Проте у вирі подій останніх місяців кілька таких «ювілеїв» пройшли поза нашою увагою. Між іншим і соті роковини з дня смерті геніального німецького архітектора, художника і живописця К. Ф. Шенкеля (помер 9 жовтня 1841 р.).

Розквіт творчості Шенкеля припадає на час, коли Німеччина, тільки звільнившись від наполеонівського гніту, переживає добу національного піднесення, а провідну роль в історичному процесі взяла на себе Пруссія. Зі столицею пруського королівства, майбутньою столицею імперії — Берліном нерозривно пов'язав своє життя Шенкель. Риси, покладені ним на архітектурне обличчя Берліна, досі зумовлюють його своєрідний вираз. Коли згадуєш берлінське враження, завжди постають у пам'яті величні будови Шенкеля: Королівський театр, Старий Музей, Гауптвахта. Невипадково фасад останньої відтворено на грошових знаках державної скарбниці Великої Німеччини.

Історія відводить Шенкелеві почесне місце серед представників так званого класицизму. Напряму, що панував у європейському мистецтві з третьої чверті XVIII по 40-ві роки XIX ст. Основою його було наслідування зразків греко-римської старовини. Здебільшого таке наслідування вело мистецтво в бік схоластики і рутини: отже, саме визначення «класицист» ніби має в собі відтінок негативної оцінки. Проте окремі художники-класицисти в невичерпно багатій спадщині античності уміли знаходити мотиви й форми, що в нових умовах і в

новому оточенні набували життєвої сили і проймалися новим життєвим змістом. До числа таких художників належав і Шенкель...

Не можна не згадати тут ще й науково-критичних і літературних робіт Шенкеля. Їх наукова вага настільки значна, що Я. Грімм називає його навіть одним із фундаторів мистецтвознавчої науки. Але якщо в цілому мистецтвознавчі нариси Шенкеля мають зараз тільки історіографічний інтерес, то думки, висловлені ним з тих чи інших питань мистецтва, завдяки високому етичному їхньому змісту зберігають всю свою свіжість і поряд з його архітектурними шедеврами назавжди залишаються в скарбниці надбань людства.

Гіляров С. Карл Фрідріх Шенкель // Нове українське слово. – 1942. – 14 січня.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 45–49. Копія. Машинопис.

№ 4

Витяг зі статті С. О. Гілярова «Адольф Менцель» в газеті «Нове українське слово»

25 січня 1942 р.

[...] Однією з особливостей німецького генія Адольфа Менцеля є його висока інтелектуальність; тим-то такі значимі його досягнення і для нації, і для філософії. Але і в інших галузях творчості відбивається ця його особливість. Побудовами наукової думки задається музика Баха, невичерпні філософські глибини відкриваються в симфоніях Бетховена. Те ж і в мистецтві образотворчому. У багатьох німецьких художників не тільки метод, але й об'єкт творчості, чи то тематика, мають жанр живопису, що зветься «історичним».

Історичний живопис у сучасному розумінні цього терміна є здобутком порівнюючи недавнього часу. Тільки в XIX ст. художники почали ставити перед собою завдання правдиво відтворити події, факти минулого, прагнути до «історичного» колориту. До числа основоположників цього нового напрямку в мистецтві належить німецький майстер Адольф Менцель (народився року 1815). Не він перший взявся за історичну тематику, але перший позбувся в ній того нарочитого театрального-декламаторського підходу, який був властивий творам старших його сучасників і, передусім, художникам французької школи на чолі з Деларошем. Саме в цьому головним чином значення Менцеля...

У невтомній праці, оточений загальним визнанням і пошаною, дожив Мендель до глибокої старості. Він помер у 1905-му на дев'яностому році життя. Смерть його була відзначена як національна втрата. У грандіозній похоронній процесії за труною великого майстра йшов сам імператор Німеччини.

На стіні скромного будинку в італійському містечку Урбіно, де народився Рафаель, є відповідний напис латинською мовою:

Часто у справах людських
Божественна сила грає,
Часто в малому вона любить велике сховати.

Гіляров С. Адольф Менцель // Нове українське слово. – 1942. – 25 січня.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 39, 44. Копія. Машинопис.

№ 5

Витяг зі статті С. О. Гілярова «Макс Клінгер» в газеті «Нове українське слово»

27 лютого 1942 р.

Останні десятиліття XIX ст. і початок нашого віку не були для Європи епохою художнього розквіту. В мистецтві то був час жагучих прагнень, шукань, сподівань і надій, правда, здебільшого, марних; але плямувати цю добу, як то часто роблять, зневажливою назвою «декаданс» (занепадництво) не зовсім справедливо і правильно. Чимало нових форм художнього виразу створила вона для майбутнього. Великим внутрішнім змістом позначена рясна її продукція, і якщо не висунула вона таких геніїв, як доба Відродження, то за кількістю видатних митців, імена яких переживуть століття, вона є однією з найбагатших в історії мистецтва. До числа таких митців належить і німецький художник, графік, живописець і скульптор Макс Клінгер, 85-й річниці з дня народження якого (18 лютого 1857 року) і присвячуємо ми цю замітку [...].

Плід багаторічної невтомної праці (1889–1902 рр.), цей дорогоцінний, так би мовити камерний монумент є останнім і найголоснішим словом у художньому заповіті, залишеному Клінгером вікам. Дуже спірна концепція цього твору, надто перевантаженого деталями, надто барвистого. Є в ньому й очевидні хиби, й огріхи. Проте він становить

епоху в історії європейської пластики, і окрема зала, відведена Бетховенові в Лейпцизькому музеї, — честь, на яку Клінгер цілком заслуговує.

Гіляров С. Макс Клінгер // Нове українське слово. – 1942. – 27 лютого.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 20, 25. Копія. Машинопис.

№ 6

Стаття С. О. Гілярова «Видатний вчений» в газеті «Нове українське слово»

7 січня 1943 р.

Сьогодні минув місяць, як українська наука зазнала тяжкої втрати. 7 грудня на 53-му році життя помер професор кафедри історії архітектури Київського художнього й Київського будівельного інститутів Іполит Владиславович Моргилевський. Інженер-технолог за освітою, Моргилевський прийшов до архітектури через вивчення будівельних матеріалів, будівельних конструкцій, стативи споруд тощо.

1918 року вперше вступив Моргилевський до собору Святої Софії, і з того часу ця дорогоцінна пам'ятка нашої архітектурної старовини назавжди залишилася в центрі його інтересів і науково-дослідних студій. На збудження цього інтересу великою мірою вплинув відомий візантолог, мистецтвознавець професор Ф. І. Шмідт. За поданням Шмідта Академія доручила Моргилевському архітектурні обміри Софії. Той-таки Шмідт поставив Моргилевського на шлях науково-педагогічної діяльності, залучивши його до роботи в Київському археологічному інституті. Цими двома шляхами — науково-дослідним і науково-педагогічним — і пішов далі все своє життя Моргилевський.

Обміри Софії, які Моргилевський провадив паралельно з аналітичним вивченням її кладки й конструкцій, пролили нове світло як на будівничі засоби архітекторів великокнязівської доби, так і на питання про початковий вигляд собору. Розширюючи коло своїх дослідів, Моргилевський від Софії перейшов до такого ж значення інших Київських церков великокнязівської доби, а потім переніс свою діяльність і за межі Києва. Всі пам'ятки XII–XV ст., які зберігалися на Україні, були ним старанно досліджені й обміряні. Особливо багато працював він над церквами Чернігова.

Незмінним методом роботи Моргилевського було фотографування. Байдуже механічне око фотокамери під його руками набувало любовного, вдумливо-критичного зору, яким він сам дивився на пам'ятки, що їх вивчав. Здобута ним науково-фотографічна документація архітектурних пам'яток має тим більшу цінність і значення, що багато з них уже не існують в натурі, наприклад, зруйнований більшовиками Михайлівський монастир, Трисвятительська церква, Успенський собор Лаври, храми Чернігова і т. д., і т. д.

Іманентним дослідженням пам'яток Моргилевський не обмежувався. Допитливо шукав він історичного їх генезису, виявляючи тут взагалі властиву йому дотепність, широту і незалежність думки. Так, уже згадані аркади Софії зв'язуються в його студіях, з одного боку, зі зразками староперської архітектури, а з другого — з романськими і ранньоготичними конструкціями. Погляди Моргилевського в цих питаннях були цілком оригінальні. Для уточнення й перевірки їх йому потрібно було безпосередньо вивчати відповідні матеріали за кордоном, але ця можливість у советських умовах майже повністю виключалася.

1928 року Моргилевському все ж таки пощастило добитися відрядження до Стамбула, але дальші шляхи, на які закликали його гіпотези, — до Рима, в Іспанію і т. д., і т. д., були для нього відрізані. Довелося повернутися до приступнішого. Не залишаючи основної своєї роботи над архітектурою України, в останні десять років Моргилевський зосереджував свою увагу на архітектурі Советського Сходу.

Щороку виїздив він на Кавказ, у Вірменію, в Середню Азію. Здобути тут знімки збагачують скарбницю його фотографічних досягнень.

Результатами своїх подорожей, враженнями і спостереженнями М. Моргилевський охоче ділився в прилюдних доповідях, на лекціях перед студентською аудиторією і в розмовах. Але писати він не любив, і літературна спадщина дуже незначна. Вся велика робота його життя — у малюнках, обмірах та фотознімках, що чекають на публікацію.

Перше місце належить готовій до друку роботі, яку покійний мріяв видати під назвою «Архітектура Київської держави».

Гіляров С. Видатний вчений // Нове українське слово. – 1943. – 7 січня.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 26–28. Копія. Машинопис.

№ 7

**Стаття С. О. Гілярова «На виставці»
в газеті «Нове українське слово»**

7 січня 1943 р.

Не шукайте хиб і недоліків у творах мистецтва, раніш, ніж збагнеш, в чому ж полягає їх краса. Цей заповіт, залишений критикам основоположником наукового мистецтвознавства Йоахімом Віккельманом, набуває особливого значення при оцінці творів молодих художників.

Виставка, відкрита в залах Музею українського мистецтва, значною мірою є виставкою нашої молоді, більше показом наших можливостей, ніж досягнень. Молодь переважає тут не тільки кількістю експонатів, а й інтересом їх, якщо не якістю. І чи не ця перевага молодих сил зумовлює те бадьоре враження, яке справляє виставка в цілому. Дійсно, чимало тут художників, які мають менше 30 років: студенти, які ще не встигли закінчити інститут, учні середньої художньої школи; є тут навіть 20-, і навіть 18-річні хлопці (Кононов, Сидорук). А втім, молодість не завжди обмежується молодими роками життя: і в зрілому віці зберігає іноді людина властиву юнацтву безпосередність сприймань і невимушеність виразу.

Зміст виставки різноманітний: живопис, скульптура, графіка, декоративне мистецтво, але основна маса експонатів — картини. Здебільшого це пейзажі з певним ухилом у бік специфічно місцевих мотивів «на спогад» про Київ, або про Україну взагалі: Андріївська церква, Софійський собор, Лавра, руїни Хрещатика, Дніпро, селянські хатки тощо.

Щирим почуттям української природи пройняті роботи Беклемішевої. На жаль, майже всі незакінчені. Проміння українського сонця відбиває магістральний твір Василя Кричевського — молодшого («Лавра»); переконливо передана туманна тиша літнього ранку в Булавицького і вечірній присмерк у Павлова. Дуже добрих наслідків досягла у своїх пейзажних студіях Компанієць. Не можемо не зупинитися перед мелодійними гуашами Орловського («Північ» і «Захід») і чудовою серією малюнків О. І. Фоміна. Як завжди, вірними своїй майстерності залишаються Світлицький і В. Г. Кричевський.

Окрему групу серед пейзажів становлять згадані архітектурні мотиви і в трактуванні архітекторів Бабаулевича, Повстенка, Юрченка та ін. Професійно і документально чіткий рисунок відрізняє їх ставлення від природи, від надто вільного іноді підходу художників, які по-своєму

перебудовують як споруди, так і цілі вулиці нашого міста (Компанієць). Особливо відзначаються тут бездоганні роботи Циммермана (Андріївська церква) та чисті й міцні акварелі роботи Наконечного.

Жанрові сюжети захоплюють наших художників менше, ніж пейзаж. Мотиви жанру подекуди вкрапляються в ландшафтні композиції (Базилев), але жанрів у стислому розумінні слова, сцен із повсякденного життя на виставці обмаль («Клечальна субота» Макушенка, «Ворожка» Носка). Відсутня також історична тематика. На межі жанру і історії стоять цікаві роботи Крюкова. Серед інших учасників виставки він виглядає наче чужоземцем. Традиції Месоньє і Мецеля тягнуть над особистістю цього художника. «Жарти Бахуса» Крюкова є однією з найпривітніших картин виставки; шкода тільки, що автор припустився в ній огривів в освітленні і прикрої одноманітності персонажів. Історичним можна визнати, мабуть, сюжет великої картини Носка «Мені тринадцятий минало». Хлопчик-пастушок, що сидить на могилі серед безкрайнього степу, — це майбутній геній українського слова Шевченко. Внутрішній зміст теми виправдовує великий розмір твору Носка. Проте інші великі експоновані на виставці полотна по суті є лише надмірно роздутими ескізами та студіями: «Наречена» Шаркевича, «Буря» і «Київ» Кияниченка. Тут на лівому березі Дніпра на тлі сучасного ландшафту нашого міста розташовані групи селян у національних убраннях, яких вже років 30 приміські селяни не носять.

Є на виставці й портрети, здебільшого власні, портрети-вправи, студії з природи, в яких художник шукає того чи іншого живописного або композиційного ефекту («Катря» Беклемішевої, «Портрет» Кузьміної та «Дівчина з вербою» Компанієць). Інакше підходить до справи Крисаченко. У портретах цього молодого майстра технічна вправність іде поруч із психологічним виникненням в природу. З цього ж погляду слід відзначити вдалий «Портрет жінки» І. Шульги та «Скромний етюд» Є. Вербицького. Впадають в око портрети Жалко-Титаренка, але улюблений цим художником матеріал не відповідає його темпераментові.

Нарешті, натюрморт. Над усім, звичайно, квіти: ніжні й запашні квіти Компанієць, пишні квіти Беклемішевої, грубувато-декоративні букети Дейнеки, речові натюрморти Гурської і, найкращий з усіх виставлених, — «Натюрморт з редискою» Булавицького.

Зрозуміло, що переліченими творами зміст виставки не вичерпується. Слід було б зупинитися й на багатьох інших її учасниках, сказати дещо про Морозову, Штернберга, Бондаренка, Онащенка, про

талановиту родину Кричевських, але обмежуся ще тільки двома наймолодшими: Кононовим і Сидоруком.

Палітра Сидорука небагата на фарби, проте який вільний, широкий, благородно-стриманий живопис у його невеличких картинках, таких же простих, як їхні назви: «Весна», «Поле», «Річка», «Хата». Як сильно схопив він промінь сонця в «Ранку на селі»! Яка гарна в Кононова «Місячна ніч», як невимушено вільно й весело стоять його «Парубок з дівчиною»!

Скульптури на виставці небагато: дві вітрини з настільними і дрібними речами, кілька голів та два бюсти. У вітринах варті на увагу: різьблена з дерева невимовно трагічна фігурка «Полонений» Оверчука, динамічні «Композиції» Березовського, «Козак» і «Дон Кіхот» Кавалерідзе. Останній як щодо образу, так і щодо виконання є наслідуванням Дом'є. Чуттєво пророблений жіночий торс Клімова. Приємне враження справляють пластичні, але трохи неохайні голови Діндо. Пан Жук хотів налякати глядача бородатим «Чаклуном», але справді страшним вийшов у нього бюст Кропивницького.

Про графіку й декоративне мистецтво згодом.

Проф. Гиляров.

Гиляров С. На виставці // Нове українське слово. – 1943. – 8 липня.

*ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 2, арк. 35–38.
Копія. Машинопис.*

Безручко А. Сергей Алексеевич Гиляров: судьба учёного и искусствоведа на фоне войны.

В статье на основе малоизвестных архивных документов исследуется судьба ученого, педагога и искусствоведа Сергея Алексеевича Гилярова.

Ключевые слова: Сергей Гиляров, искусствоведение, Киевский музей искусств.

Bezruchko A. Serhiy Hilyarov: the fate of the scientist and art critic of the war.

Based on little-known archival documents the life of Serhiy Hilyarov, the scientist, teacher and art historian, is investigated.

Key words: Serhiy Hilyarov, art history, Kyiv art museum.

Олександр Пагіря*

Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та Південному Поліссі в 1943 р.

У статті на підставі маловідомих документів органів державної безпеки УРСР аналізуються військово-політичні стосунки між командирами УПА й угорських окупаційних військ на території Волині та Південного Полісся в 1943 р.

Ключові слова: УПА, угорські окупаційні війська, Волинь, Полісся.

У комплексі стосунків Української повстанської армії (УПА) з різними військово-політичними силами на території Західної України у завершальний період Другої світової війни особливе місце посідають її взаємини з військами країн — союзників Німеччини на Східному фронті. Найбільш активно та масштабно з усіх армій — сателітів Третього рейха з українськими повстанськими силами у 1943–1944 рр. контактували угорські окупаційні війська, які виконували поліційно-охоронні функції у німецькому оперативному тилу на території Волині та Полісся. Стосунки між УПА та угорською королівською армією в 1943–1944 рр. на території Західної України пройшли декілька етапів у своєму розвитку і, залежно від низки чинників, варіювалися від активного збройного протистояння до спроб проведення мирних переговорів про взаємний ненапад.

Це дослідження присвячене аналізу комплексу проблем, пов'язаних з військово-політичними стосунками між командуваннями УПА й угорських окупаційних військ на території Волині та Південного Полісся в 1943 р.

Проблема повстансько-угорських взаємин у роки Другої світової війни сьогодні недостатньо актуалізована у вітчиз-

* Пагіря О.М. — головний спеціаліст Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

няній та зарубіжній історіографії. Серед істориків, які побіжно зверталися до цієї теми в контексті дослідження переговорної активності між УПА та угорськими окупаційними військами на території України, слід назвати А. Боляновського¹, М. Держалюка², Л. Лещенка³, В. В'ятровича⁴, В. Деревінського⁵, Д. Веденєєва⁶. В угорській історіографії зазначену проблему, спираючись

¹ *Боляновський А.* Переговори УПА з угорською армією (кінець 1943 – поч. 1944 рр.) // *Україна в минулому.* – К.; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 52–60; *Боляновський А.* До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 р. // *Галичина / Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* 100 років від дня народження Романа Шухевича. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14. – С. 335, 336.

² *Держалюк М.* Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // *Пам'ять століть / Микола Держалюк.* – К., 1997. – № 1. – С. 138–141; *Держалюк М.* Україна в концепціях і доктринах Угорщини // *Українська державність в ХХ ст. Історико-політичний аналіз.* – К.: Політ. думка, 1996. – С. 163–176.

³ *Лещенко Л.О.* «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // *Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. За ред. В. А. Смолія.* – К., 2001. – С. 519–524.

⁴ *В'ятрович В.* Україно-угорські переговори // *Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова ред. кол. Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).* – Львів, 2004. – Вип. 11. – С. 170–175.

⁵ *Деревінський В.* Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 108, 109.

⁶ *Веденєєв Д.В.* Розвідувальна діяльність УПА (1943–1945) / *Дмитро Валерійович Веденєєв // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2004. – Вип. 10. – С. 405, 406; *Веденєєв Д. В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Монографія / *Нац. акад. СБ України, Укр. ін-т воєнної історії / Дмитро Валерійович Веденєєв, Григорій Сергійович Биструхін.* – К.: Генеза, 2006. – С. 275–277.

на угорські архівні матеріали, вивчав І. Ровос⁷. У польській історичній науці спробу створити узагальнююче дослідження з теми відносин між УПА та угорською армією зробив Г. Мотика у монографії «Українська партизанка»⁸.

За даними угорських істориків, у роки Другої світової війни військове та політичне керівництво Угорщини під тиском Берліна відправляло для виконання поліційно-охоронних функцій в оперативному тилу Східного фронту: в 1941 р. — шість (102-гу, 105-ту, 108-му, 111-ту, 121-шу та 124-ту бригади), в 1942 р. — дві (додатково 114-ту та 117-ту бригади), в 1943 р. — дві (1-шу, 201-шу дивізії) і в 1944 р. — три угорські окупаційні частини⁹. Після розгрому 2-ї угорської армії на Верхньому Дону в січні–лютому 1943 р. під час проведення контрнаступальної операції РСЧА у ході битви під Сталінградом угорські окупа-

⁷ *Ravasz István.* Ukrán-magyar kapcsolatok – fél évszázaddal ezelőtt // 60 років від початку Другої світової війни: *Мат. міжн. наук. конф.* – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 37–45; *Ravasz István.* A Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. 1914–1945. – Budapest: Püldo Kiadó, 2003. – Old. 132–134; *Ravasz István.* Magyar katonák és ukrán nemzeti partizánok // *És Újfént Hadiidők (avagy: a «boldog békeidők» nem térnek vissza).* 1939–1945. Felelős kiadó: Dr. Holló József / *NM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.* – Budapest: Petit Real Könyvkiadó, 2005. – Old. 124–128; *Ravasz István.* Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX. Század Első Felében // *Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення: Мат. міжн. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В. А. Смолій.* – К.: Ін-т історії України, 2006. – Old. 211–220.

⁸ *Motyka G.* Wojska Węgierskie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1941–1944 / *Grzegorz Motyka //* *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України.* – К. 2002. – Вип. 6. – С. 31–33; *Motyka G.* Węgrzy a konflikt polsko-ukraiński w latach 1939–1953 / *Grzegorz Motyka // Tygiel Narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitey.* 1939–1953. Wyd. 1. – Warszawa, 2002. – S. 376–383; *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii; *Institut Studiów Politycznych PAN / Grzegorz Motyka.* – Warszawa: Oficjalna Wydawnicza Rytm, 2006. – S. 271–280.

⁹ *Gyula Vargai.* Magyarország a másodíc világháborúban. – Budapest, 2001. – Old. 215.

ційні війська, які перебували на території СРСР, отримали підкріплення.

22 січня 1943 р. А. Гітлер віддав наказ про відступ 2-ї угорської армії з лінії фронту поблизу Дону та передислокацію в район Белгорода для подальшого переформування залишків угорських військ. Під час переговорів з начальником угорського генштабу Ф. Сомбатхеї 1 лютого 1943 р. фюрер запропонував сформувати зі штабу 2-ї угорської армії командування угорських окупаційних військ. До їх складу мали увійти шість піхотних дивізій. Попередньо планувалося, що угорські окупаційні війська будуть призначені для виконання охоронних функцій в оперативному тилу Східного фронту та боротьби проти партизан, а також в окремих випадках будуть залучатися до бойових дій на фронті. Однак, зважаючи на погане озброєння, низький рівень морально-психологічного стану, непридатність угорських гонведів до участі у масштабних військових операціях, від останньої функції довелося відмовитися¹⁰.

Залишки розбитої на Дону 2-ї угорської армії (70 000 осіб) за домовленістю між угорським командуванням та верховним командуванням вермахту (ОКВ) в лютому 1943 р. були зосереджені на правому березі Дніпра для переформування. Згідно з директивними інструкціями угорського генерального штабу, за березень 1943 р. вони мали утворити два армійських корпуси в складі чотирьох повних дивізій для виконання окупаційних завдань у німецькому тилу. 14 березня 1943 р. в Будапешті відбулося засідання представників Міністерства оборони, генерального штабу та штабу 2-ї угорської армії щодо подальшої реорганізації угорських військ на Східному фронті. На ньому було вирішено створити спільне командування для всіх угорських частин на Східному фронті, позбавивши тим самим угорські війська німецького контролю на нижчому рівні. 16 березня 1943 р. було прийняте рішення повернути залишки 2-ї угорської армії на батьківщину і в той же час замінити їх двома свіжи-

¹⁰ Dombrády L. *Army and politics in Hungary 1938–1944* / Edited by G. Rázsó. Translated by E. Arató. – New York: Columbia University Press, 2005. – P. 425.

ми армійськими корпусами з Угорщини. Транспортування угорських військ розпочалося всередині квітня 1943 р.¹¹

1 травня 1943 р. у Києві з військового штабу розбитої на Дону 2-ї угорської армії було сформоване командування угорської окупаційної армії (Magyar Megszálló Hadsereg)¹², яке 22 травня 1943 р. очолив генерал-полковник Гейза Лакатош. Йому підпорядковувалися всі угорські війська на Східному фронті. Замість двох оперативних груп — «Схід» (район Прип'ятських боліт у Білорусії та північної частини Сумської і Чернігівської областей України) та «Захід» (Правобережна Україна, Волинь, Південне Полісся та північно-східна частина Галичини зі Львовом), що існували ще з початку 1942 р., були створенні 7-й та 8-й угорські королівські корпуси. До складу 7-го корпусу увійшли 18-та, 25-та, 121-ша та 124-та піхотні дивізії, а до 8-го корпусу — 102-га, 105-та, 108-ма та 201-ша легкі піхотні дивізії¹³. При штабах корпусів існували німецькі оперативні штаби зв'язку та оперативні групи зв'язку, які забезпечували координацію зусиль двох командувань¹⁴.

Угорське військо та політичне керівництво неодноразово зверталося до Берліна з проханням вивести угорські війська з радянської території. Однак німецьке командування в якості поступки погодилося лише замінити залишки 2-ї угорської армії на новоукомплектовані частини з Угорщини. Попри обіцянки німецького командування, в угорських тилових частинах не була здійснена модернізація озброєння. За спогадами Гейзи Лакатоша, вся важка зброя піхоти була замінена автоматичною зброєю. Окрім виконання завдань з охорони тилу, угорські окупаційні війська за наказом німецького командуван-

¹¹ Dombrády L. *Katonapolitika és hadsereg 1920–1944*. – Budapest, 2000. – Old. 198–200.

¹² У зв'язку з цим угорську окупаційну армію інколи ще називають «мертвою армією».

¹³ Gyula Vargai. *Magyarország a másod világháborúban*. – Budapest, 2001. – Old. 290.

¹⁴ Мюллер-Гиллерюранд Б. *Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг.* – М.: Изобрафус, 2002. – С. 339.

ня в окремих випадках також залучались до боїв з радянськими військами на фронті, що спричиняло катастрофічні втрати в угорських частинах¹⁵.

На території України на початок травня 1943 р. головні угорські окупаційні сили (близько 50 000 осіб), об'єднані в 7-й угорський королівський корпус, були розташовані вздовж залізничних шляхів Львів–Київ і Ковель–Київ. Командування 7-го корпусу складалося з колишнього командного складу 2-ї армії і не мало власного військового штабу. Штабні функції тут виконували командири дивізій, які одночасно обіймали посади командних офіцерів окупаційної групи «Захід». Першочерговим завданням угорських окупаційних військ стала охорона ліній комунікації (залізниць, шосейних доріг, мостів та переїздів), військових та господарських об'єктів, адміністративних пунктів від нападів радянських партизан, збройних формувань українського та польського підпілля в тилкових оперативних районах Східного фронту. Як зазначалося з цього приводу в розвідувальних донесеннях радянських партизан,

«васальні частини, головним чином угорські та румунські, у своїй більшості є основними частинами військ противника, що перебувають на охороні тилу та діють проти партизан. [...] В основному проти партизан німці кидають мадярські частини»¹⁶.

З угорських окупаційних військ були сформовані гарнізони у великих опорних пунктах на Волині для охорони важливих залізничних вузлів. Так, за даними українського штабу партизанського руху, гарнізон столиці Рейхкомісаріату «Україна» м. Рівне нараховував 8000 осіб і складався з 5000 угорців і 3000 німців. Близько 5000 угорців нараховував також гарні-

¹⁵ Gyula Vargai. Magyarország a másodíc világháborúban. – Budapest, 2001. – Old. 215–217; Русак А. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1998. – С. 87, 88; Руденко Н.М., Русак А.В. Армия фашистского агресора: від перемог до поразок. 1941–1945 рр. (Морально-психологічний аспект). – К., 1997. – С. 10.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, спр. 182, арк. 17.

зон м. Києва. У населених пунктах Овруцького, Коростенського та Лугинського районів Житомирщини, за даними радянських партизан, станом на 2 квітня 1943 р. було сконцентровано до 30 000 угорських солдат та офіцерів, які раніше входили до складу розбитих під Воронежем в січні–лютому 1943 р. 14-ї та 51-ї угорських піхотних дивізій¹⁷. Гарнізон м. Сарни складався з 2000 мадярів*¹⁸. В м. Овруч розташовувалися штаби 3-ї та 9-ї бригад загальною чисельністю до 10 000 осіб¹⁹. В Коростені дислокувався штаб однієї з угорських дивізій, яка сформувала гарнізон міста загальною чисельністю до 5000 гонведів²⁰. У районному центрі Холми на Житомирщині базувалися 4000 угорців зі штабом однієї з дивізій²¹. Гарнізони з угорських вояків були також сформовані в низці великих міст і районних центрів на Житомирщині та Кам'янець-Подільщині: Шепетівка (200 ос.), Бердичів (600 ос.), Славута (350 ос.), Хлупляни (500 ос.), Мозир (1000 ос.), Покалів (900 ос.), Гладкевичі (700 ос.), Олевськ (600 ос.), Єльськ (500 ос.), Лугини (1200 ос.), Бежи (1000 ос.), Рудня-Мечна (1300 ос.), Михайлівка (1000 ос.) тощо²².

Окрім цього, значні військові сили угорців були зосереджені в охоронних гарнізонах Сумської та Чернігівської областей, де брали активну участь у каральних акціях проти загонів радянських партизан, що входили до складу Сумського партизанського з'єднання під командуванням О. Сабурова та з'єднання С. Ковпака, а також українського мирного населення. Часто під час здійснення облав на радянських партизан у лісах Чернігівщини та Сумщини угорські війська спалювали населені пункти, розташовані в районі безпосередніх бойових дій, знищуючи

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 222, арк. 51, 144; спр. 227, арк. 101.

* Етнонім «мадяри» застосовується для позначення угорців як синонім.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 227, арк. 133.

¹⁹ Там само, арк. 109, 156.

²⁰ Там само, арк. 155.

²¹ Там само, спр. 198, арк. 83.

²² Там само, спр. 227, арк. 92–219; спр. 198, арк. 89.

цивільне населення. У звіті радянських партизан про діяльність мадярських військ на території України зазначалося:

«[їхні] солдати відрізняються крайнім людоненависництвом стосовно мирного населення, не відстаючи у звірствах від своїх німецько-фашистських господарів».

Поряд із цим відмічалось, що вони дуже бояться партизан, а загальний моральний стан угорських вояків вкрай низький, що визначає їх відверте небажання воювати далі за німецькі інтереси²³.

Поразки Німеччини та її союзників у битві під Сталінградом на початку 1943 р. значною мірою розвіяли ілюзії угорського військового командування щодо успішного завершення війни для гітлерівської коаліції. Наприкінці січня 1943 р. начальник угорського генерального штабу генерал-полковник Ф. Сомбатхеї, аналізуючи воєнну ситуацію на фронтах, дійшов висновку про необхідність здійснення опору Німеччині в окремих питаннях німецько-угорських відносин. Однак, на його думку, тоді остаточний розрив альянсу між країнами був не на часі, бо дії угорського уряду у цьому напрямку могли спровокувати Німеччину до встановлення в Угорщині правого уряду²⁴. На зламі 1942–1943 рр. угорські військово-політичні кола обрали вичікувальну позицію у світовому міждержавному воєнному конфлікті, вважаючи, що після поразки 2-ї угорської армії війна для Угорщини фактично скінчилася. Сам німецький рейхсканцлер з прихованою недовірою ставився до угорців, які, на його думку, вміли «спритно уникати всіх труднощів та злиднів цієї війни» і водночас висловлювали претензії на різні території після її закінчення²⁵.

ОУН з початку лютого 1943 р. увійшла у стадію переформування власних військових загонів та боївок у повстанську ар-

²³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 222, арк. 33, 34.

²⁴ *Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938–1944 / Edited by G. Rázsó. Translated by E. Arató. – New York: Columbia University Press, 2005. – P. 420, 421.*

²⁵ *Тревор-Понер Х. Застольные беседы Гитлера. 1941–1944. / Пер. с англ. А. С. Цыпленкова. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2005. – С. 416, 417.*

мію і розпочала активний збройний антинімецький спротив, розглядаючи Угорщину як одного з ворогів майбутньої незалежної Української держави. Така позиція знайшла відображення в постановках III конференції ОУН(СД), що відбулася 17–21 лютого 1943 р. і на якій був остаточно затверджений перехід від тактики пасивного опору до відкритої антинімецької збройної боротьби. Зокрема, у постановках конференції зазначалося:

«Стоячи на становищі побудови національних держав усіх народів на їхніх етнографічних територіях, український народ протиставляється всім спробам народів, а в сучасний момент — німецьким або московським імперіалізмам, або **так званим союзникам Німеччини** (виділення наше. — О. П.), що їх заставив німецький імперіалізм кривавитися за його інтереси, загарбати в цілості або частинно українські землі та поневолювати Україну. Український народ буде нещадно поборювати такі імперіалістичні намагання, що являються ламанням революційного фронту поневолених народів, які борються проти імперіалістичних загарбників за вільні національні держави, побудовані на етнографічному принципі, скріплюють політичні та мілітарні позиції німецького і московського та других світових імперіалізмів»²⁶.

Водночас, спираючись на широку етнонаціональну платформу ОУН(СД), спрямовану на побудову спільного антибільшовицького фронту боротьби з московським імперіалізмом, III конференція не заперечувала і можливість існування спільних інтересів між українським та сусідніми народами для формування союзу співпраці, спрямованого проти головного ворога українського визвольного руху — радянської Росії. Так, у постановках було зафіксовано, що

«ми шукаємо пунктів спільних інтересів нашої боротьби з інтересами других народів і держав і на цій площині формуємо союзи для нашої співпраці»²⁷.

²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (*далі* – ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 102, арк. 5.

²⁷ Там само, арк. 4.

У березні — першій половині квітня 1943 р. український повстанський рух охопив райони Мізоча, Острога, Людвиполя, Березного, Шумська, Кременця, Верби, Рівненщини, Луччини, Костопільщини, Володимиреччини, Сарнинщини, Ковельщини, Горохівщини — тобто всю Рівненську область, північну частину Тернопільщини, південну частину Пінщини та Волинської області. Тут відділи УПА та збройні групи оунівського підпілля здійснювали постійні напади на каральні війська і поліцію, німецькі господарські та військові об'єкти, опорні пункти в містах і в'язниці, де утримувались заарештовані німцями активісти ОУН²⁸.

У сільських районах Мізоча, Острога, Шумська, Кременця та Верби було ліквідовано німецьку адміністрацію та ландвіртів. Німецьке командування почало активно залучати угорські окупаційні війська для проведення антиповстанських операцій, здійснення ревізійних акцій в українських селах та охорони ліній комунікації на території Волині. Це відкрило новий антиугорський фронт у бойовій діяльності УПА. Протягом весни й літа 1943 р. повстанські відділи здійснювали регулярні напади на угорські застави та станиці на залізничних шляхах, мостах і шосейних дорогах, активно виступали на захист мирного українського населення при стягуванні угорськими військами продовольчих контингентів в українських селах, здійснювали несподівані засідки та наскоки на угорські підрозділи під час їхнього переходу підконтрольною УПА територією. Окрім цього, одним з найбільш поширених засобів здобуття зброї для повстанців було роззброєння деморалізованих угорських гонведів. У більшості випадків захоплених у полон угорців повстанці відпускали на волю.

Перший факт збройного зіткнення між українськими повстанцями та угорськими окупаційними військами зафіксований у першій половині березня 1943 р., коли, за повстанськими даними, невеликий відділ УПА в складі 20 стрільців роззброїв

²⁸ *Патриляк І.* 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух / Центр досліджень укр. визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зб. 13. – Львів, 2009. – С. 146–151.

відступаючий на захід угорський батальйон^{29*}. На початку березня 1943 р. при переході залізничного переїзду поблизу станції Оженин Острозького району на Рівненщині відділ Гордієнка (сотенний Г. Вротновський) зазнав обстрілу з боку угорської охоронної залоги. У той же час сотня під командуванням Бурсака здійснила роззброєння угорської залоги (понад 60 ос.), яка охороняла залізничний міст в с. Ситне Радивилівського району тієї ж області. Полонені угорці були відпущені на волю³⁰. 20 березня 1943 р. боївка СБ здійснила напад на групу угорських солдат, які їхали через міст у с. Домінопіль Турійського району Волинської області. У результаті нападу п'ятеро мадяр були вбиті, а восьмеро потрапили в полон³¹.

19 квітня 1943 р. відбувся тригодинний бій між сотнею УПА Чорноморця (командир Є. Басюк), що нараховувала 120–180 ос., і ротою мадярів у с. Будераж Здолбунівського району Рівненської області. На допомогу угорцям прибули німецькі війська, внаслідок чого повстанці змушені були відступити двома групами у Кременецькі і Точевицькі ліси, втративши двох пораненими і сімох убитими. Угорці та німці втратили 15 убитими та 19 пораненими³².

²⁹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. (Бойові дії УПА). Ч. II. – Видання Закордонних Частин ОУН, 1960. – С. 8.

* Очевидно, що в джерелах УПА про даний інцидент наявне певне свідоме перебільшення, зроблене з пропагандистською метою для демонстрації успішності дій відділів та загонів УПА на початковій стадії їх формування. Навряд чи такий дрібний повстанський відділ зміг роззброїти цілий батальйон з 600–700 угорських солдат та офіцерів. Вірогідніше, угорський підрозділ був значно меншим.

³⁰ *Денишук О.С.* Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х т. Т. 1. Волинь. – Рівне: ППМД, 2008. – С. 61, 70.

³¹ *Motyka G.* *Українська партизанка 1942–1960...* – S. 274.

³² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 17, арк. 4; Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 рр. – К.; Торонто, 2007. – С. 112.

Для стабілізації ситуації на Волині та придушення українського повстанського руху німці були змушені кинути на південь Рівненщини каральну дивізію, яка складалася з двох угорських полків, німецького полку СС та полку, сформованого з військовополонених Червоної Армії (переважно вихідців із Середньої Азії). Після триденних боїв у лісах каральні війська зазнали значних втрат і були змушені відступити. Угорські війська, які брали участь у боях, були розпорошені³³.

Наприкінці квітня 1943 р. у с. Мости розвідувальному відділу УПА добровільно здалися в полон 10 мадярів. Їх було роззброєно. За спробу втечі двох гонведів було вбито, ще двох поранено, а решта були відпущені на волю³⁴. Навесні 1943 р. поблизу с. Білашів на Здолбунівщині сотня Морозенка (командир М. Бихалець) зав'язала бій з угорським підрозділом, який виїхав з м. Мізоч для здійснення реквізиції в довколишніх українських селах³⁵.

12 травня 1943 р. сотня УПА Цигана (командир Павло Цинко) зробила засідку в декількох місцях поблизу с. Янкевичі Костопільського району Рівненської області на групу німців, поляків та угорців, які поверталися на вантажівках після реквізиції продовольства в довколишніх українських селах³⁶.

31 травня 1943 р. німецькі війська за підтримки угорських окупаційних частин (загальна чисельність каральних підрозділів за повстанськими, вочевидь перебільшеними, даними складала понад 6000 ос.) оточили Точевецький лісовий масив на Рівненщині, де розташовувався відділ УПА Чорноморця (командир Є. Басюк). У ході проведення спільної антиповстансь-

кої операції угорські війська за наказом німців були змушені прочісувати ліси. Під час проведення трьох наступів проти сотні УПА угорські гонведи кожен раз відступали під сильним вогнем повстанців з великими втратами. Після тривалої облоги українські партизани були змушені під прикриттям ночі відступити, залишивши на місці постою заміноване поле, внаслідок чого угорські війська, які прибули сюди, зазнали великих втрат. Сам командир повстанської сотні Є. Басюк (Чорноморець) отримав у бою 12 поранень. Втрати німців та угорців за повстанськими даними становили 22 вбитими³⁷.

У червні 1943 р. поблизу с. Стадники Острозького району місцева боївка ОУН(Б) роззброїла групу угорців, які переганяли награвовану худобу. При цьому гонведи не чинили жодного спротиву і після роззброєння були відпущені на волю. У тому ж місяці в с. Гранівка Радивилівського району відбувся напад місцевої боївки ОУН(Б) на зерновий склад, який охороняли угорці. Останні не вчинили жодного спротиву. Захоплене зерно підпільники роздали селянам³⁸. 10 червня 1943 р. місцева боївка ОУН(Б) під командуванням В. Ткачука (Миколи) здійснила вдалий напад на чоту угорців (50 ос.) поблизу с. Мощаниця Острозького району, яка охороняла залізну дорогу. Внаслідок нападу були роззброєні 20 мадярів. На допомогу угорцям із с. Кривин Кам'янець-Подільської області прибув бронепоезд. Повстанці змушені були відступити³⁹. 30 червня 1943 р. відділ УПА Черника (командир Дмитро Казван) роззброїв 10 угорців на Кременеччині⁴⁰. У червні 1943 р. був зафіксований напад угорців на фармацевтичний вишкіл місцевої мережі ОУН, який відбувся в с. Батківці Острозького району. Чота охорони

³³ Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 50.

³⁴ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. (Бойові дії УПА). Ч. II. – Видання Закордонних Частин ОУН, 1960. – С. 11, 12.

³⁵ Там само. – С. 67, 68.

³⁶ Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 56.

³⁷ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 17, арк. 5; ЦДАВО України, ф. 5245, оп. 1, спр. 954, арк. 50; Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля... – С. 112.

³⁸ Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 78, 81.

³⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 6.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 112, арк. 8; ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 75, арк. 113.

відборонила мадярський наступ і вишкіл був евакуйований в інше місце⁴¹.

На початку липня 1943 р. на Кременеччині повстанські загоони роззброїли мадярський підрозділ, направлений німцями для здійснення реквізиції в українські села⁴². У тому ж місяці сотня УПА Великана під командуванням М. Кондраса здійснила засідку на німецьку автоколонну, яка рухалася разом з угорськими військами вздовж автошляху між селами Михайлівка та Ситне Радивилівського району. Внаслідок бою між відділом УПА та угорським підрозділом (300 ос.) останні втратили вбитими 50 солдат і декількох офіцерів, а повстанці, захопивши трофейну зброю, відпустили полонених мадярів⁴³. 20 липня 1943 р. дійшло до сутичок між відділами УПА й угорськими військами неподалік Шведської Буди. З 50 угорців, які брали участь у бою, загинуло шестеро і двох гонведів було взято в полон. Повстанці ж не зазнали жодних втрат⁴⁴. 27 липня 1943 р. відділ УПА роззброїв групу мадяр у колонії Вінцентівка Ківерцівського району⁴⁵. У середині літа 1943 р. відбувся напад відділу УПА на угорську залізничну заставу в с. Михайлівка Радивилівського району. До угорців прийшла підмога і повстанці змушені були відступити. Влітку 1943 р. сотня Наливайка з куреня Докса (курінний С. Котик) роззброїла вісьмох гонведів, які приїхали в с. Грядки Радивилівського району для грабунку мешканців. Той самий відділ зробив засідку поблизу с. Ситне на легкове авто з трьома угорськими офіцерами. У цей же період відділ Сталевого (командир А. Шеремета) роззброїв групу угорців у с. Мости на Здолбунівщині. Всіх захоплених у полон

угорців повстанці відпустили. Невелика група мадярів у складі п'яти осіб була обстріляна поблизу хутора Верхнього місцевими боївками ОУН під керівництвом М. Мисько (Чорноти) та В. Мандзюка (Володимира). У липні 1943 р. відбувся бій між боївкою ОУН(Б) на чолі з П. Зваричем (Славком) та чотою мадяр у с. Тайкури Рівненського району, в результаті якого були вбиті восьмеро угорців, а решта мадяр розбіглася⁴⁶. У тому ж місяці угорськими військами був здійснений напад на с. Ступно Мізоцького району, проте атаку відборонили загоони УПА.

9 та 15 серпня 1943 р. у Здолбунівському районі мадяри пограбували та спалили села Мар'янівку, Степанівку, Суйми, Білашів, Півче та Івачків. Під час проведення угорцями реквізиційної акції в с. Івачків проти окупантів виступив відділ УПА, який відібрав у мадярів награвоване продовольство та худобу і вбив кільканадцять угорців. У відповідь на угорські випадки в українські села загоони УПА завдали потужних ударів по угорських підрозділах поблизу сіл Глинськ і Мости на Острожчині та в с. Стубло поблизу м. Мізоч⁴⁷. Під час здійснення угорськими військами каральної акції проти українських повстанців у Гурбенському лісі (Здолбунівський район) сотня Беркута на чолі з А. Федорчуком організувала засідку на мадярів між селами Смига і Буша. У результаті бою угорські війська змушені були відступити⁴⁸.

Повстанська засідка на угорську моторизовану колону 4 серпня 1943 р., проведена поблизу с. Копиткове на Здолбунівщині, коштувала гонведам три десятки життів. 13 серпня 1943 р. курінь УПА Негуса (командир Сергій Олесків) здійснив напад на місце дислокації роти угорських гонведів у с. Сторожів. Внаслідок запеклого бою, який тривав цілу ніч, угорці зазнали втрат і змушені

⁴¹ Денишук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 78, 84.

⁴² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 69, арк. 14. Слід зазначити, що, окрім банального насильства та бажання пожитись, одним зі стимулів, який спонукав угорців до частого здійснення реквізиційних акцій в українських селах, була елементарна відсутність продовольчого постачання мадярських військ із боку німецького командування.

⁴³ Там само, спр. 372, т. 14, арк. 81.

⁴⁴ Там само, спр. 376, т. 66, арк. 9.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 112, арк. 13.

⁴⁶ Денишук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 92, 127, 130, 144, 145, 225.

⁴⁷ Літопис УПА: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2. Т. 2. – Торонто, 1977. – С. 134–135, 164, 168, 225; УПА в світлі документів з боротьби за УССД. 1942–1950 рр. Ч. II. – С. 15; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 112, арк. 11, 12.

⁴⁸ Денишук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 125.

були відступити. 7 вересня 1943 р. повстанці спалили всі військові об'єкти мадяр у селі⁴⁹. 26 серпня 1943 р. у с. Котів Піддубцівського району Волинської області відділ УПА відбив напад угорців та поляків (100 ос.). Влітку 1943 р. відбувся також бій між відділом Яреми (командир Никон Семенюк) та угорськими гонведами в с. Тинне Сарненського району⁵⁰.

Наприкінці літа 1943 р. дійшло до зіткнень між українськими повстанськими відділами, що діяли в межах 4-ї ВО УПА «Тютюнник», та відступаючими з фронту угорськими військами на території Житомирщини. Так, у результаті вдалої засідки з лісу неподалік с. Янушев (15 км від Житомира) відділ УПА розбив угорський підрозділ, вбивши при цьому 44 мадярів без власних втрат⁵¹.

Отримавши кілька поразок у боях з повстанськими силами навесні-влітку 1943 р., угорські війська надалі намагалися уникати відкритих збройних зіткнень з УПА. Так, у вересні 1943 р. під час рейду одного з відділів УПА ВО «Тютюнник» на схід біля с. Грабівка та на станції Ступки на Житомирщині угорські охоронні частини відступили, так і не розпочавши бою з повстанцями⁵².

У вересні 1943 р. українські повстанці часто організовували напади на німецькі й угорські військові колони з метою захопити якнайбільше зброї та боеприпасів. Нерідко засідки проводилися великими силами (по дві-три сотні). 4 вересня 1943 р. сотні УПА Орлика та Лиса здійснили напад на колону вантажівок з німецькими та угорськими військами поблизу с. Копиткове Здолбунівського району. У результаті бою було вбито понад 30 угорців, спалено чотири вантажівки, захоплено багато зброї та амуніції. Частина угорців змогла повернутися до Здол-

бунова. 18 вересня у Радивилівському районі поблизу с. Ситне повстанці атакували угорську автоколонну з 15 вантажівках. Дві машини були спалені, загинули дев'ятеро угорців. 21 вересня 1943 р. повстанці організували засідку на автоколонну з угорськими військами на шляху Дубно–Радивилів. У результаті бою були спалені три машини і вбиті понад 50 угорських солдат та офіцерів. Згодом угорцям прийшла допомога і повстанці були змушені відступити. У вересні 1943 р. чота УПА, яка переходила рейдом на Полісся, провела поблизу с. Оржів Рівненського району зустрічний бій з угорським гарнізоном, який охороняв залізничну колію. Внаслідок бою угорці втекли, а повстанці змогли вільно перетнути залізницю⁵³.

Потужні атаки УПА змусили угорське командування зважати на український повстанський рух. Цьому сприяла також підпільна та пропагандистська література, яка роз'яснювала мету й тактику українського визвольного руху. Зокрема, про випадок поширення пропагандистських листівок ОУН(Б) на Волині, спеціально звернених до угорського вояцтва, згадувалося у Політичному огляді терену Здолбунівського військового надрайону від 9–15.VIII.1943 р., де зазначалося:

«Розклеєну нашу летючку “Мадяри” у Мізочі офіцер мадярський зірвав, прикликав перекладача та в присутності вояків переложив на мадярську мову»⁵⁴.

У листівці «Мадяри!», виданій проводом ОУН у другій половині літа 1943 р., містилося звернення до угорських вояків із закликом не допомагати німцям грабувати Україну. Керівники ОУН акцентували увагу на імперіалістичних цілях Берліна щодо Угорщини, їхній спрямованості на підпорядкування німецьким інтересам, експлуатацію її економічних та людських ресурсів для продовження війни на Східному фронті. Також наголошувалося на угорських національних інтересах у Другій світовій війні, які диктували угорським гонведам необхідність захисту власної держави, а не національне поневолення інших народів.

⁵³ Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 98, 151, 152, 154.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 25.

⁴⁹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 15, арк. 1, 2.

⁵⁰ Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 124, 295.

⁵¹ «Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.). Збірка. Ч. 2» // Архів Центру досліджень визвольного руху, м. Львів (далі – Архів ЦДВР), ф. 7, т. 5, арк. 2.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 112, арк. 16; ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 12.

У своїй листівці ОУН чітко задекларувала намір встановити з Угорщиною мирні та добросусідські відносини, а також заклікала мадярських вояків не вступати у збройні сутички з відділами УПА, передавати угорську зброю до рук українських повстанців, разом боротися проти спільних ворогів обох народів — Німеччини та СРСР, формувати союзницькі відносини між королівською угорською армією та УПА. Українське підпілля обіцяло допомогти угорським воякам під час їх переходу через українські землі в Угорщину. В іншому разі, якщо б угорці вирішили піти проти українського визвольного руху, ОУН мала зайняти більш категоричну позицію щодо перебування угорських військ на території України і сприймати угорців як ворогів українського народу. Наприкінці документа в дружньому дусі зазначалося: «*Простягаємо Вам свою дружню руку. Прийміть її!*», а також містилися традиційні гасла ОУН(Б)⁵⁵.

Пропагандистська листівка чітко декларувала позицію ОУН(Б) в українсько-угорських відносинах, а також сприяла формуванню позитивних уявлень про український визвольний рух в очах угорського командування. Агітаційно-пропагандистські матеріали українського підпілля стали важливим чинником у процесі налагодження мирних контактів між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині.

Про успішність діяльності українських повстанців у регіоні свідчить зокрема той факт, що командування 124-ї угорської піхотної дивізії, яка дислокувалася на Волині, влітку 1943 р. поінформувало підпорядковані військові частини про створення та оперування відділів УПА у регіоні. Високу боєздатність українських повстанських загонів було визнано також на зборах офіцерського складу угорських окупаційних частин та з'єднань, які розташовувалися на території Західної України⁵⁶.

Для УПА вдалі бойові дії з угорськими військами стали джерелом поповнення запасів зброї та амуніції. Угорський солдат не був зацікавлений воювати за німецькі інтереси, тому не від-

значався високим бойовим духом і в нього легше було відібрати зброю. З іншого боку, УПА, воюючи на три фронти — проти німців, радянських партизан та польського підпілля, не мала наміру створювати собі додатковий фронт. Українським повстанцям необхідні були зброя, амуніція, медикаменти, різне технічне обладнання, а угорцям, у свою чергу, — харчі, одяг та фураж. Це була практична сторона взаємовигоди обох сторін.

Перші мирні контакти між відділами УПА та підрозділами угорської армії були зафіксовані влітку 1943 р. У липні 1943 р. стрільцями куреня Бористена (командир Дмитро Корінець), який оперував на території ВО «Заграва», у селах на захід від Дубровиці (Рівненщина) було захоплено в полон двох угорських солдат, які грабували населення. Через встановлений зв'язок із командуванням угорської частини, від якої відірвалися мадяри, командиру куреня вдалося домовитися про обмін полонених на заарештованого угорцями районного провідника місцевої мережі ОУН⁵⁷.

Цікавий випадок стався на початку осені 1943 р. у м. Цумань, де до дислокованих німецьких та угорських частин були надіслані представники від командира загону ім. М. Колодзінського М. Скуби (Лайдака) (ВО «Заграва») з вимогою скласти зброю. Німці склали зброю, а угорці відмовилися і провели дводенні бої з відділом Лайдаки. Лише тоді, коли угорці зазнали важких втрат, відбувся третій етап переговорів з угорським командуванням. У результаті досягнутої домовленості угорці віддали УПА машини, гармати, танк, увесь запасний одяг, взуття, запаси харчів і зайву зброю. УПА зобов'язалася доставити угорських гонведів через зв'язки підпілля ОУН на територію Угорщини. Однак умов договору повстанські загони не дотримали, покинувши угорські війська в болотах на Поліссі⁵⁸.

⁵⁷ Левкович-«Вороний» В. Сторінки з пережитого комбатантом УПА // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / Ред. П. Й. Потічний, В. В'ятрович. – Торонто; Львів, 2003. – С. 25.

⁵⁸ Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. – Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2002. – С. 72–73.

⁵⁵ ДАРО, ф. Р-30, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

⁵⁶ Ungváry Krisztián. A magyar honvedség a másodíc világháborúban. – Budapest: Osiris Kiadó, 2004. – Old. 222.

Часто відділи УПА брали участь у роззброєнні окремих військових гарнізонів, сформованих із угорських військ на залізничних станціях. Так, заставу в Олиці, що знаходилася на залізній дорозі Рівне–Луцьк, охороняли угорські війська, які, за наказом німецького командування, часто брали участь у реквізиторних акціях проти мирного українського населення. У відповідь командування куреня УПА Олега (командир М. Якимчук-Колтонюк) вирішило провести акцію з роззброєння угорського гарнізону. Це завдання було покладене на чоту під командуванням Кричевського. Не сподіваючись на успіх безпосередньої силової акції, чотовий вирішив застосувати спеціальні заходи. Завдяки проникненню агента підпілля в середовище мадярського гарнізону командування УПА стало відомо про наявну зброю в гарнізоні, режим зміни варт, угорські пропускні паролі. Однієї ночі через перевдягнутого в мундир угорського офіцера повстанця Пчоли підпіллям вдалося проникнути до гарнізону, роззброївши вартових, і непомітно винести зі складу всю зброю. Після цього серед полонених угорців була проведена пропагандистсько-виховна робота, спрямована на роз'яснення завдань українського визвольного руху, яка свідчила про відсутність в УПА намірів воювати проти угорців. Було офіційно оголошено, що чота повстанців діє відповідно до наказу головного командування УПА, яке вважає, що між українцями та угорцями може дійти до взаємного порозуміння та мирних переговорів. Полоненим угорцям було запропоновано повернутися на батьківщину. Всю зброю, амуніцію та військову уніформу угорців конфіскувала чота УПА. Діючи відповідно до наказу командування УПА, повстанець Пчола зробив спробу зв'язатися телефоном з командуванням інших угорських гарнізонів на цій лінії, щоб повідомити їх про здійснену акцію та вплинути на їхнє ставлення до українського мирного населення та відділів УПА. При цьому він висловив сподівання на можливість досягнення спільного порозуміння між українцями та угорцями⁵⁹.

⁵⁹ Гордієнко М. З Волинських і поліських рейдів УПА. (Із дій УПА–Північ, 1943–1944). – Торонто, 1959. – С. 33–35.

У відповідь угорці з інших залог та станиць, щоб забезпечити себе від непотрібних сутичок з повстанськими відділами, вирішили надалі за попередньою домовленістю з командуванням УПА здійснювати спеціальні випадки дрібними групами по 3–5 осіб в українські села з метою добровільного обміну зброї на харчі. Таким чином, угорці забезпечували себе життєво важливим продовольством, а українське націоналістичне підпілля, у свою чергу, отримувало необхідне для них військове спорядження та зброю. Окрім цього, угорське командування застав погодилося пропускати відділи УПА через мости, залізничні дороги та автошляхи, не роблячи при цьому збройних випадів проти них⁶⁰.

Досить часто окремі відділи УПА намагалися використати низький моральний дух серед угорських частин* та переманити їхніх солдат у підпілля, обіцяючи прийняти їх у відділи або переправити своїми лініями зв'язку до Угорщини. Особливо активним був командир сотні УПА в Здолбунівському районі Крук (Іван Климишин), що ліквідував наприкінці літа 1943 р. угорську залогоу на станції Глинсько, роззброїв багато угорських мародерів і переманив на своєму відтинку майже усіх закарпатців від угорців до лав УПА⁶¹.

За даними Л. Шанковського, успішні бої перших загонів УПА проти угорських військ на Кременеччині поблизу Гурбенських лісів змусили угорське командування піти на переговори з повстанцями. Угорський командант м. Дубно надіслав команду-

⁶⁰ Гордієнко М. З Волинських і поліських рейдів УПА. (Із дій УПА–Північ, 1943–1944). – С. 35.

* У донесенні українського підпілля з території Рівненщини за 5 серпня 1943 р. про угорців зазначалося, що «стаціонують вони в Дубні та по цілій залізниці Рівне–Радивилів. Їхні настрої паціфічні, вони бажають якнайскорше вернутись додому. В деяких випадках, боячись українських партизан, намагаються з'єднати для себе симпатиків українського населення» (ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 130, арк. 4).

⁶¹ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА: Волинь і Полісся. Кн. 3. Спомини учасників. Т. 5. – Торонто, 1984. – С. 34.

ванню УПА лист, написаний закарпатським діалектом української мови, з проханням про перемир'я⁶².

У другій половині серпня 1943 р. І. Климишин (Крук) повідомив керівника розвідувального відділу ІІ ВО «Богун» А. Дольницького (Немо, Голубенка, Андрія Кисіля) про те, що його сотня перетягує в ліс до УПА закарпатців угорських застав на всій лінії Дубно–Здолбунів. Він також зазначив, що йому вдалося встановити зв'язок з угорським командуванням і увійти з ним у переговори. Однак угорський офіцер, з яким І. Климишин (Крук) мав зустріч в с. Конюшки, вимагав компетентного старшину з вищого штабу УПА для укладення перемир'я. Відтак справа українсько-угорських військових переговорів наприкінці літа 1943 р. була перенесена південніше, до ІІ ВО «Богун».

Учасник переговорів А. Дольницький свідчив:

«Ми рішили піти назустріч. На означену годину Крук, Палій і я були вже в означуваному домі, залишивши недалеко скріплений рій з відповідними інструкціями. При зустрічі старший лейтенант привітав нас словами “Слава Україні!” і представився як комендант станиці. В розмові він висловив розуміння до українського національно-визвольного руху, пояснив, що йому ні за що тут боротись. Проте попросив зняти облогу Крука. Я говорив, що якби його погляди поділяли всі командири угорських залог на лінії Радивилів–Шепетівка, тоді можна знайти розв'язку та налагодити добросусідські взаємини поміж повстанцями й угорськими частинами. Якби він зацікавив цією справою вище командування угорської армії, якому належить цей відтинок залізниці, ми могли б домовитися з ним про певний спосіб співжиття на цій території»⁶³.

Внаслідок переговорів угорці зобов'язалися не робити жодної ворожої акції проти УПА та цивільного населення, передати зміст переговорів угорському штабові та встановити зв'язок

для майбутніх переговорів із відділом Крука (І. Климишина). Українські повстанці, у свою чергу, пообіцяли зняти облогу угорської залоги та не нападати на угорців.

Через три дні відбулася наступна зустріч в Конюшках А. Дольницького з лейтенантом і ще двома угорськими офіцерами з відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка)* штабу 124-ї угорської піхотної дивізії з Дубно капітаном І. Бурічем і перекладачем, молодшим лейтенантом Заслужем. Учасники переговорів дійшли спільного висновку про необхідність припинення боротьби між угорськими частинами та загонами УПА на території Волині у зв'язку з тим, що взаємне протистояння не відповідає інтересам обох сторін. Угорці зобов'язалися ставитися приязно до українського цивільного населення, не проводити реквізиції, обшуків та арештів людей, що були заангажовані в підпільній роботі, не організовувати засідок на відділи УПА, що проходили вздовж залізниць, не брати участі в операціях проти УПА як самостійно, так і разом з німецькими каральними частинами. Важче було дійти порозуміння щодо повстанських диверсій на залізниці та телефонних лініях. Угорські військові пред-

* Структура військової розвідки та контррозвідки угорської королівської армії в роки Другої світової війни включала в себе 2-й відділ генштабу, якому підпорядковувалися аналогічні відділи при штабах армій на фронті (скорочено позначалися «1-Б»), а також у тилкових військових округах (угорська назва — «Камельгаріто осталь»). У підпорядкуванні відділів 1-Б армій перебували відділи 1-Б корпусів та дивізій. У полку контррозвідувальні функції виконував офіцер 1-Б, а в батальйоні — фельдфебель або унтер-офіцер. До завдань відділу 1-Б належали: 1) агентурне спостереження за особовим складом частини при допомозі внутрішньої агентурної мережі, цензурування листів солдат; 2) підбір агентури та перекидання її в розташування військ противника зі шпигунсько-диверсійними завданнями; 3) збір розвідувальних даних шляхом проведення допитів військовополонених та вивчення захоплених трофейних документів; 4) агентурно-пропагандистська діяльність як серед особового складу своїх військ, так і у військах противника, а також серед місцевого населення; 5) здійснення комендантського нагляду в окупованих районах (реєстрація населення, видача документів на право пересування, залучення населення до трудової повинності, здійснення реквізиції).

⁶² Шанковський Л. Українська повстанча армія // Історія українського війська. 2-ге доп. вид. Клуб приятелів української книжки. – Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. – С. 664.

⁶³ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. – С. 34–38.

ставники вимагали, щоб загони УПА не підривали залізні дороги і не переривали телефонного сполучення, оскільки охорона цих засобів комунікації була безпосереднім завданням угорських окупаційних військ, дислокованих в Україні. Після дискусії була досягнута домовленість, що повстанці не обриватимуть телефонні лінії поблизу угорських військових застав. Що ж до нападів відділів УПА на потяги, то було узгоджено, що вони повинні бути добре спланованими бойовими операціями великих повстанських загонів, яким не могли протидіяти не лише угорські, а й німецькі частини⁶⁴.

Особливістю досягнутого в с. Конюшки договору було те, що він мав локальний характер і стосувався лише території розташування 124-ї угорської піхотної дивізії на Волині. Обидві сторони домовилися зберігати укладений договір у суворій таємниці. Повстанські відділи та угорські війська на території дії договору мали бути поінформовані про досягнення стану ненападу у відносинах між двома арміями. Сторони зобов'язалися плекати дух дружби між двома народами і висловили спільну надію, що в недалекому майбутньому вільні уряди двох народів знайдуть шляхи для гармонійної співпраці між Угорщиною та самостійною Україною. З боку представників УПА під час зустрічі було зроблене принципове застереження про те, що даний договір не змінює їхнього ставлення до німецьких окупаційних сил в Україні.

Після обговорення справ сторони домовилися про те, що:

- угорські окупаційні війська не будуть проводити жодних каральних чи реквізичійних акцій проти цивільного українського населення, здійснювати самостійно чи разом з німецькими частинами збройні напади проти загонів УПА та підпільної мережі ОУН(Б); не перешкоджатимуть відділам і транспортам УПА перетинати залізницю; не повідомлятимуть німців про діяльність УПА та українського мирного населення, що може спровокувати німецькі репресії;

- УПА зобов'язалася не здійснювати нападів на угорські окупаційні війська у місцях їхньої постійної дислокації тоді, коли вони здійснюють патрулювання території чи перебувають у селах.

Окремо було домовлено про те, що в разі порушення окремими командирами чи вояками обох сторін укладеного договору постраждала сторона не буде застосовувати репресій чи робити відплатних акцій, а повинна обов'язково прозвітувати про конфлікт вищому командуванню. Тоді уповноважені від обох армій мають розслідувати справу та притягти винних до відповідальності⁶⁵. Згодом цей договір отримав назву Волинського договору про ненапад між УПА та угорською окупаційною армією в Україні.

Після завершення переговорів у с. Конюшки А. Дольницький виїхав до місця розташування командування II ВО «Богун», де передав зміст розмов з угорськими офіцерами 124-ї дивізії начальнику військового штабу групи Голубенкові. Ставлення останнього до договору виявилось негативним. На його думку, проти угорців потрібно воювати для здобуття додаткової кількості зброї й амуніції з огляду на низьку бойову та моральну стійкість угорських вояків. Однак найважливішими стали висунуті ним політичні аргументи: Угорщина в 1939 р. окупувала Карпатську Україну і проводила там репресії проти українського елемента. Отже, вона є одним з окупантів України та союзником Німеччини. Цей договір, на його погляд, міг лише завдати великої моральної шкоди українському визвольному руху, заангажувавши його у співпраці з нацистами⁶⁶.

Командир ВО «Богун» Петро Олійник (Еней, Роман), зі свого боку, навпаки позитивно оцінив перспективи досягнутої українсько-угорської угоди. Відтак, з огляду на певні тактичні здобутки, що давало її укладення, 9 жовтня 1943 р. він видав наказ за № 21 усім підпорядкованим відділам УПА та членам підпілля ОУН на території II ВО, яким зобов'язував:

⁶⁵ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. – С. 40, 41.

⁶⁶ Там само. – С. 41.

⁶⁴ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. – С. 38–40.

- « — припинити будь-які агресивні дії проти мадярів на території всієї ВО;
- домовитися на місцях з командуванням угорських частин з метою попередження виступів однієї сторони проти іншої;
- у ставленні до мадяр повинні бути привітливими та попереджувальними;
- у випадку якщо мадяри будуть проводити грабунки та насильства необхідно повідомити про це вище поставлених начальників;
- відповідальність за виконання наказу покладалася на командирів відділів УПА та керівників підпілля ОУН»⁶⁷.

За дорученням командира групи Петра Олійника (Енея) А. Дольницький виїхав до ГВШ УПА, який розташовувався на території ВО «Заграва». Тут він прозвітував безпосередньо головнокомандувачеві УПА Дмитру Клячківському (Климу Савуру, Панасу Мосуру) у присутності командира запілля Ростислава Волошина (Павленка, Горбенка), членів проводу ОУН(Б) Омеляна Логуша (Іваніва), Якова Бусела (Київського, Галини) та Йосипа Позичинюка (Шаблюка) про перебіг переговорів з представниками угорських окупаційних військ. Ставлення ГВШ УПА до перемир'я було загалом позитивне. Найбільша дискусія розгорнулася навколо проблеми окупованого Угорщиною Закарпаття, українське населення якого зазнало репресій з боку окупаційної влади, а весь крайовий провід ОУН на Закарпатті був заарештований та засуджений на трьох процесах угорського військового трибуналу в палаці Ковнера влітку 1942 р. Таким чином, договір з Угорщиною повинен був певною мірою апробувати статус-кво на Закарпатті. Після обговорення було прийняте рішення про те, що політичний договір між вільною Україною та Угорщиною можна буде укласти лише в майбутньому, коли буде створений український уряд. Однак члени ГК УПА висловилися за доцільність укладення локального військового договору з угорськими окупаційними військами на території Волині. При цьому великі сподівання в результаті

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 167.

укладення цієї угоди покладалися на організацію союзу поневолених народів задля боротьби проти Німеччини та СРСР, до якого планувалося залучити також Угорщину.

Після обговорення було вирішено: якщо угорці будуть дотримувати зобов'язань і не братимуть участі в будь-яких ворожих акціях як проти УПА, так і проти цивільного населення, то українські повстанці не будуть неспровоковано виступати проти угорських військ; договірні сторони повинні зберігати договір у таємниці, тому будь-які контакти і врегулювання можливих спірних питань мають відбуватися централізовано між штабами обох армій через зв'язкового, який повинен встановити постійний контакт з угорськими офіцерами штабу. Командири як відділів УПА, так і угорських частин повинні бути поінформовані про те, що УПА не воює з угорською армією, тому вони мають так вплинути на рядовий склад, щоб обидві сторони прихильно ставилися одна до одної; угорці мають поширювати між своїми частинами підпільні видання УПА про боротьбу українського народу за власну державність, що мало підсилити уявлення про тоталітарний характер комуністичної системи, імперіалістичні цілі СРСР і Німеччини⁶⁸.

Таким чином, керівництво ОУН(Б) та командування УПА не планували відмовлятися від території Закарпаття, вважаючи питання встановлення міждержавних кордонів між Україною та Угорщиною справою майбутнього. Водночас на період війни ними визнавалася доцільність укладення локального договору військового характеру з королівською угорською армією в Україні для уникнення непотрібного кровопролиття та подальшої взаємовигідної співпраці обох сторін. Особливу роль у ході українсько-угорських переговорів мала відігравати політична мета — пропаганда ідей української визвольної боротьби під проводом ОУН та УПА за здобуття державної незалежності України на міжнародній арені.

За дорученням ГК УПА відповідальними в угорських справах були призначені А. Дольницький (Немо, Голубенко, Андрій

⁶⁸ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. — С.42–44.

Кисіль) та О. Логуш (Іванів), які з відповідними інструкціями поїхали на південь. А. Дольницький зазначав у своїх спогадах:

«Після того як к[оманди]р Еней видав відповідний наказ відділам УПА Південної округи, відносини з угорськими частинами склалися добре. На відтинку дивізії від Радивилова до Здолбунова й до Острога жодних сутичок з угорцями не було. Наші зв'язкові працювали справно».

Про прибуття до А. Дольницького угорського кур'єра з повідомленням про те, що командування угорських окупаційних військ на території України має намір зустрітися з представниками ГК УПА для проведення переговорів щодо можливості укладення угоди про ненапад, одразу було повідомлено Петра Олійника (Енея), Р. Волошина (Павленка) та О. Логуша (Іваніва), які погодилися на укладення такого роду договору. При цьому ними були визначені основні засади майбутніх переговорів:

- у розмовах не вплутуватимуться жодні німецькі чинники, а навпаки — вістря порозуміння матиме протинімецький характер;
- будь-які домовленості базуватимуться виключно на рівноправності сторін;
- інтереси українського населення й УПА не можуть бути жодним чином порушені.

Водночас був сформований склад делегації УПА для переговорів, до якої увійшли О. Логуш, А. Дольницький та В. Коренюк.

Зустріч відбулася в с. Мирогоща, де від угорської сторони були присутні: підполковник генерального штабу, начальник відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) штабу угорських окупаційних військ на Східному фронті Єно Падані, майор угорського генерального штабу Вецкенді, старші лейтенанти Ваді та Верг (перекладач). Підполковник Є. Падані відразу ж запевнив старшин УПА в тому, що Угорщина не має жодних претензій політичного й територіального характеру до України. Він щиро привітав порозуміння між українськими та угорськими військовими. У свою чергу О. Логуш запевнив угорських представників у тому, що УПА виступає лише на захист українського народу. Після обміну привітаннями присутні розпочали об-

говорення конкретних справ. Є. Падані поставив українським старшинам два запитання: 1) чи УПА організаційно не пов'язана з більшовиками; 2) про ставлення командування УПА до питання Закарпатської України. О. Логуш відповів, що УПА з більшовиками веде безкомпромісну боротьбу. Щодо Закарпаття зазначив, що це питання не належить до компетенції ГК УПА, з одного боку, та угорської делегації — з іншого, і що воно є виключною прерогативою майбутніх вільних урядів Угорщини та України, тоді як справжньою метою делегації від ГК УПА на даному етапі є врегулювання відносин з угорськими окупаційними військами на території України. Після завершення дискусії була досягнута така угода:

- угорське командування не буде проводити жодної ворожої акції проти українського мирного населення та УПА;
- відділи УПА не будуть збройно виступати проти угорських військ на території України;
- угорські війська не братимуть участі в жодній з операцій німців проти українського населення, відділів УПА, підпільної мережі ОУН(Б) та запілля;
- угорське командування повідомлятиме командування УПА про відомі йому заплановані німцями операції проти УПА та цивільного населення;
- угорське командування повідомлятиме командування УПА про дії радянських партизан, комуністичної розвідки, так само і командування УПА буде інформувати угорські штаби про всі відомі йому рухи радянських партизан;
- угорські військові залоги можуть отримувати від господарських відділів УПА потрібні їм харчові продукти, взамін за що постачатимуть УПА відповідну кількість зброї та амуніції (в першу чергу радянської), технічний та медичний матеріал;
- для успішного виконання пунктів договору і для врегулювання спірних питань командування угорської армії в Україні та командування УПА обмінюються зв'язковими старшинами;
- для можливих політичних розмов О. Логуш обіцяв зв'язати підполковника Є. Падані з проводом ОУН(Б).

Від угорців зв'язковим старшиною при штабі УПА був призначений старший лейтенант Варі, а від українців — Василь Коренюк (Палій), заступник шефа розвідувального відділу штабу ВО «Богун»⁶⁹.

Одним з наслідків укладення повстансько-угорського договору про ненапад слід вважати видання 23 жовтня 1943 р. командувачем угорської окупаційної армії генералом Г. Лакатошем наказу про заборону угорським гонведам здійснювати «негуманні» вчинки стосовно мирних жителів, вбивства невинних осіб і спалення сіл. Каральні акції могли проводити лише спеціальні німецькі підрозділи. Документ пропонував розрізняти мирне населення та партизан, відмовляючись вживати стосовно останніх термін «бандити», як це було заведено в німецькій відомчій термінології. У наказі зазначалося:

«Угорський дух лицарства та чесної боротьби, успадкований від наших пращурів, не визнає жорстокостей стосовно наших підкорених ворогів; і тому ми повинні приділяти особливу увагу тому, щоб, воюючи та завдаючи поразки ворогу, ми не здійснювали непотрібні вбивства, і ми маємо особливо унікати спалення цілих сіл як засобу репресій»⁷⁰.

Зі свого боку головнокомандувач УПА Д. Клячківський (Клим Савур) 28 жовтня 1943 р. підписав наказ № 17 командирам відділів УПА та комендантам повстанського запілля:

- «— припинити всі військові дії проти мадяр, румунів, словаків, латвійців та інших, які перебувають на нашій території і з примусу під німецьким терором виконують німецькі накази;
- якнайшвидше увійти на місцях у порозуміння зі згаданими чужонаціональними військовими частинами і домовитись із ними у справі взаємної недоторканості. Не винищуймо себе взаємно, коли перед нами ще великі завдання, революційно-визвольна протиімперіалістична боротьба за наші вільні держави;

⁶⁹ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. — С. 44–50.

⁷⁰ Цит. за: Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian relations, 1941–1944 / By Mario D. Fayo. — New Haven; London: Yale University Press, 1972. — Р. 157.

- згадані національні частини гостинно приймати на наших селах, навіть допомагати харчами;
- якщо знайдуть якісь непорозуміння або сутички поміж нашими загонами та чужонаціональними військовими частинами на наших землях — повідомити службовою дорогою про винуватців конфлікту, а тоді відповідні чинники припинять опір. Це саме відноситься і до грабунків нашого майна й тероризування українських громадян;
- всіх повноважних представників чужонаціональних військових частин, перебуваючих на нашій території, які хочуть домовитись з нами, — відсилати і зв'язувати з політичними керівниками найнижче у воєнному надрайоні. Всі такі переговори мусять бути негайно передані або усно, або письмово до політичного центру при Генеральній воєнній окрузі. Робити дуже конспіративно і уважно;
- щоб дружбу поневолених і покривджених імперіалізмами народів краще наладнати, треба широко пропагувати поміж усіма чужинцями наші кличі, ідеї боротьби за вільні національні держави на національних територіях. Треба, щоб нас і нашу політичну постановку всі свої і чужинці знали;
- виступати з самообороною перед чужонаціональними військовими частинами можемо тоді, коли вони після порозуміння з нами продовжують тероризувати і грабувати наші села. Наказ цей подати до відома всього війська і запілля, і згідно з ним поступати»⁷¹.

Таким чином, наказ зафіксував загальну стратегію головного командування УПА у ставленні до різних національних військових формувань, що воювали на стороні Третього рейха проти СРСР на Східному фронті, в тому числі й до угорців, чий війська були значним військово-політичним чинником на теренах дій УПА та функціонування повстанського запілля. Досягнутий договір між ГК УПА та командуванням угорських окупаційних військ на території Волині наприкінці жовтня 1943 р. мав нелокальний характер і поширювався на всю територію розташування угорських частин у Західній та Правобережній Україні, про що, зокрема, свідчить розширення територіаль-

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 20; ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 32, арк. 107; спр. 34, арк. 56.

них меж дії наказів командування УПА про припинення боїв проти угорських військ. Так, якщо наказ Петра Олійника (Енея) від 9 жовтня 1943 р. стосувався лише території II ВО «Богун» на лінії від Радивилова до Здолбунова із заходу на схід та до Острожця на півночі, то наказ головнокомандувача УПА Дмитра Клячківського від 28 жовтня 1943 р. спрямовувався до командирів усіх відділів і загонів УПА на території Волині та Південного Полісся і зафіксував загальноповстанський характер домовленості з угорським командуванням. Однак через таємність досягнутої угоди, глибоку конспіративність переговорів, обізнаність про них переважно вищого командного складу обох армій сторонам так і не вдалося уникнути конфліктів. Попри те, що українсько-угорські переговори стосувалися виключно військово-технічної, медичної та розвідувальної сфери, вони також містили і значний компонент політичного характеру. Зокрема, під час переговорів з угорцями представники українського визвольного руху намагалися залучити Угорщину до антибільшовицької боротьби в союзі з іншими поневоленими народами СРСР та поширити ідеї української національно-визвольної боротьби під проводом ОУН та УПА на міжнародній арені. Одним з основних політичних завдань керівництва українського визвольного руху в даний період було встановлення за посередництвом Угорщини зовнішніх контактів із західними союзниками.

Теоретична можливість українсько-угорських переговорів гарантувалася постановами III Надзвичайного великого збору ОУН, що відбувся 21–23 серпня 1943 р., де, зокрема, зазначалося:

«Ведучи боротьбу проти імперіалістичних гнобителів України, ми стоїмо за вилучення всіх другорядних фронтів. У наших зносинах з сусідніми народами розраховуємо на співпрацю з їхніми народними масами та з їхніми революційними неімперіалістичними елементами, поборюючи всіх попутників імперіалізмів»⁷².

Оскільки головними ворогами українського визвольного руху, згідно з концепцією двофронтної боротьби УПА, визна-

чалися насамперед СРСР та Німеччина як імперіалістичні держави, то цілком реальним стало вилучення антиугорського фронту та встановлення мирних контактів з угорськими військами з метою налагодження подальшої співпраці. Загалом курс на пошук контактів з Угорщиною цілком логічно вписувався в канву загальної політичної концепції ОУН(Б), спрямованої на створення спільного фронту поневолених та загрожених народів Європи та Азії під гаслами «*Свобода народам! Свобода людині!*»

За результатами проведення III Надзвичайного великого збору ОУН, в структурі Проводу організації була створена референтура зовнішніх зв'язків (Р-33) на чолі з колишнім «урядуючим» провідником ОУН(Б) М. Лебедем (Максимом Рубаном, Ігорем, Чортом, Скибою, Вільним), яка була покликана координувати діяльність українського націоналістичного підпілля з визвольною боротьбою інших поневолених народів, поширювати фронт спільної антибільшовицької боротьби та домогтись виходу українського визвольного руху зі стану міжнародної ізоляції⁷³.

Повертаючись до повстансько-угорських переговорів другої половини 1943 р., слід зазначити, що їх наступним етапом стали політичні переговори на вищому напівофіційному рівні між делегатами Проводу ОУН(Б) і військово-політичними колами Угорського королівства. У зв'язку з підготовкою зустрічі наприкінці листопада 1943 р. в будинку вчителя Й. Шевчука в с. Дермань на Рівненщині відбулися переговори між угорськими офіцерами генерального штабу (були присутні підполковник Єно Падані та майор Вецкенді) і представниками Проводу ОУН(Б) — політичним референтом крайового проводу ОУН на південних українських землях О. Логушем (Іванівом) та членом референтури зовнішніх зв'язків Є. Врецьоною (Волянським). Під час наради угорські парламентарі погодилися на те, щоб угорські війська не атакували повстанські загопи і допомагали УПА зброєю, а представники ОУН(Б) зобов'язалися не здійсню-

⁷³ Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. – Лохвиця Полтавської області, 2000. – С. 176.

⁷² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 318.

вати акцій проти угорських гонведів, надавати угорським військам продовольчу й — у разі потреби — військову допомогу. У мілітарній сфері обидві сторони домовилися надалі координувати свої зусилля у спільній боротьбі проти СРСР. Під час зустрічі було порушене питання про можливість укладення українсько-угорської політичної угоди на вищому напівофіційному рівні, у зв'язку з чим було прийняте рішення про наступну зустріч представників Проводу ОУН(Б) з офіційними особами угорського уряду⁷⁴.

За результатами переговорів Омелян Логуш разом з підполковником Єно Падані вилетів літаком до Львова, де зв'язався з керівником референтури зовнішніх зв'язків (Р-33) Проводу ОУН(Б) Миколою Лебедем, поінформувавши його про результати попередніх переговорів з угорцями. Керівник «дипломатичної референтури» Проводу ОУН(Б) доручив О. Логушу та Є. Врецьоні провести черговий раунд переговорів з угорськими військовими у Львові. Під час зустрічі представників ОУН з угорськими офіцерами генерального штабу розглядалися такі питання: 1) міжнародно-політична ситуація; 2) перспективи війни між СРСР та Німеччиною на Східному фронті; 3) українсько-угорські стосунки; 4) можливість польсько-українського примирення; 5) німецько-українські відносини; 6) становище ОУН(Б) та Угорщини в умовах швидкого просування Червоної Армії на Захід. Угорські офіцери запропонували оунівцям продовжити переговори для більш детального розгляду порушених питань з представниками не тільки військових, але і політичних кіл Угорщини у Будапешті⁷⁵.

Пропозиція угорської сторони була передана керівнику Р-33 М. Лебедю, який розпочав підготовку до поїздки делегації ОУН(Б) в столицю Угорщини. Її член І. Гриньох (Герасимівський) зазначав з цього приводу:

«Лебедь проінформував мене, що мадяри не хочуть обмежитися тільки місцевим “волинським” договором, але бажають укласти договір на найвищій площині, між найвищим політич-

ним керівництвом українського підпілля та мадярським урядом; розмови на найвищому щаблі мають відбутися в столиці Угорщини. Мадяри гарантують українській делегації її безпеку та дипломатичний статус; мадяри зобов'язуються дотримуватися суворої таємниці про свої розмови від свого союзника — Німеччини; мадяри зобов'язуються подбати про деталі переїзду української делегації до Будапешта та із Будапешта до Львова, очевидно, так само зберігаючи це в таємниці від німецьких окупаційних чинників; мадяри зобов'язуються всі вищеназвані умови виконувати незалежно від результату розмов. Угорська сторона пристає на це з умовою, що її повідомлять про правдиві імена і прізвища української делегації, бо з делегатами під вигаданими іменами вони розмови на найвищому рівні вести не можуть»⁷⁶.

Тема переговорів між УПА та угорською королівською армією в грудні 1943 р. стала предметом обговорення на засіданні Проводу ОУН(Б), яке відбулося у Львові за участю голови бюро Проводу ОУН Р. Шухевича (Тараса Чупринки, Тура), члена бюро Д. Маївського (Косаря, Тараса), М. Прокопа (Володимира), Д. Ребет (Одарки), В. Охримовича (Далекого, Чужого, Дальнього), М. Лебедя (Максима Рубана, Ігоря, Ярополка), шефа ГВШ УПА Д. Грицяя (Перебийноса, Дуба, Олега) та інспектора ГВШ і командира УНС О. Луцького (Андрієнка, Богуна, Беркута). За свідченнями останнього, які він дав на допиті НКДБ 6 серпня 1945 р., на засіданні Проводу із доповіддю про переговори між УПА та угорською армією виступив М. Лебедь, який поінформував присутніх про те, що вдалося встановити контакт із представниками угорського командування. Угорці, за словами Лебедя, готові вести переговори з ОУН на широкій політичній основі про спільну боротьбу з Червоною Армією, але побоюються німців, оскільки у всіх питаннях залежні від них. М. Лебедь вважав, що угорці вирішили стати до переговорів з ОУН з огляду на активну діяльність УПА, яка продемонструвала здатність вести успішну партизанську боротьбу в тилу Східного фронту. В результаті нарад було ухвалене рішення про

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 34, арк. 73, 74.

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75135фп, арк. 85 зв.

⁷⁶ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто; Львів, 2001. – С. 135.

відрядження делегації ОУН(Б) до Будапешта для ведення переговорів з угорськими військово-політичними колами⁷⁷.

Наприкінці листопада 1943 р. керівник Р-33 М. Лебедь визначив склад української делегації, яка мала вилетіти на переговори до Будапешта. Сюди увійшли колишній старшина батальйону «Нахтігаль», член УНДО Мирон Луцький, який був головою делегації, і члени референтури зовнішніх зв'язків — Євген Врецьона (Волянський) та Іван Гриньох (Герасимівський).

Призначення члена УНДО М. Луцького головою української делегації обумовлювалося намаганням Проводу ОУН надати будапештській місії більш представницького характеру. Певний вплив на це рішення також справив факт проведення переговорів між представниками УНДО (В. Мудрим, З. Пеленським, М. Луцьким і Погорецьким) та офіцерами угорського військового штабу у Львові восени 1943 р., під час яких обговорювалася можливість надання Угорщиною притулку українським біженцям у разі зайняття Західної України радянськими військами, а також формування українських військових частин для боротьби проти Червоної Армії на фронті. Після переговорів члена Проводу ОУН(Б) М. Степаняка з головою УНДО, колишнім віце-маршалком польського сейму В. Мудрим було узгоджене питання про відрядження до Будапешта об'єднаної української делегації в складі представників від ОУН та УНДО, щоб таким чином надати їй більш репрезентативного статусу на мирних переговорах з військово-політичними колами Угорщини⁷⁸. За даними Є. Врецьони, українська делегація, яка виїхала до Будапешта, була уповноважена представляти ті політичні сили, які готували перший великий збір підпільного українського уряду — Української Головної Визвольної Ради (УГВР)^{79*}.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67418, т. 1, арк. 282, 283.

⁷⁸ Там само, ф. 6, спр. 75135фп, арк. 85–86зв.

⁷⁹ Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби / Упор. О. Панченко. – Гадяч Полтавської області, 2006. – С. 134.

* Про створення та діяльність УГВР див.: Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 7. – С. 89–106.

Наприкінці листопада 1943 р* українська делегація, замаскована під угорських гонведів, відбула на військовому літакові з аеропорту Скнулів зі Львова до Будапешта. Учасник подорожі І. Гриньох згадував про приземлення української делегації в угорській столиці:

«Яким же було наше здивування, коли ми, наблизившись до головного будинку аеродрому, побачили перед будинком велику групу високих мадярських старшин і світських людей. Це були офіційні представники, що мали вітати українську делегацію. [...] Головне Командування Угорського війська в Україні повідомило Генеральний Штаб своєї армії в Будапешті та Військове міністерство про те, що приїздить українська делегація. Повідомлення було зашифроване. У ньому не було сказано про конспіративний характер приїзду. У Будапешті прийняли повідомлення про приїзд як щось звичайне, як це водилося між суверенними країнами»⁸⁰.

Єдиним із членів делегації, хто володів угорською мовою, був Євген Врецьона, який у 1938–1939 рр. був чотарем військового штабу Карпатської Січі в Карпатській Україні і під час безрезневих боїв 1939 р. з угорськими військами потрапив у полон до мадярів, де зазнав жорстоких катувань⁸¹.

Українська делегація мала дві інструкції від М. Лебеда, відповідно до яких повинна була вести переговори з угорськими представниками. Перша містила в собі максимальний варіант

* Точної дати поїздки делегації до Будапешта поки що не вдалося встановити. Один із членів будапештської місії, який залишив спогади, І. Гриньох не називає конкретної дати поїздки, зазначаючи лише, що вона відбулася в останніх числах грудня 1943 р. За свідченнями члена Проводу ОУН(Б) М. Степаняка, українська делегація вилетіла на угорському військовому літаку до столиці Угорщини наприкінці листопада 1943 р. Зіставлення цих даних з іншими синхронними подіями та фактами дає всі підстави датувати відліт українських представників до Будапешта останніми днями листопада 1943 р.

⁸⁰ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті. – С. 138, 139.

⁸¹ Волянський О. В обличчї мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі. Зб. – Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. – С. 116–120.

вимог. У ній, зокрема, передбачалося, що українська делегація буде виступати від імені найвищого керівництва українського народу, який перебуває в завершальній стадії свого остаточного формування, а не від імені однієї політичної сили. Делегати мали поінформувати угорців про те, що український визвольний рух спрямований як проти комуністичної Росії, так і проти гітлерівської Німеччини, і що українська сторона не бачить необхідності протистояти Угорщині. Також українські делегати мали повідомити угорських представників про те, що ОУН та УПА намагаються створити спільний фронт поневолених тоталітарними режимами народів і що українська сторона вважає безглуздом втягування Угорщини як суверенної держави у боротьбу проти українського народу. Також передбачалося, що всі спірні питання повинні бути вирішені в переговорах та під час підписання договору.

Українська сторона мала запропонувати угорському уряду негайно розірвати військовий союз та всі зв'язки з Німеччиною й оголосити війну обом тоталітарним державам у союзі з ОУН(Б) та УПА. Ймовірність останньої пропозиції на кінець 1943 р. виглядала доволі примарно. Однак, незважаючи на це, українська сторона повинна була висунути таку пропозицію і у разі відмови, згідно з інструкціями Лебеда, мала запропонувати так звану тимчасову практичну домовленість співпраці та співдії. Сенс останньої полягав у такому: всі спірні питання (міждержавних кордонів, гарантій прав національних меншин) будуть вирішені між урядами Угорщини та суверенної Української держави у мирному двосторонньому договорі після закінчення Другої світової війни; угорський уряд разом з вищим командуванням угорської армії мали видати наказ усім підпорядкованим мадярським військовим з'єднанням і частинам, які в цей час перебували на українській території як окупаційні, припинити будь-які каральні акції проти українського населення, репресивні заходи проти членів ОУН(Б) та військові дії проти відділів УПА. Аналогічні накази мали отримати від повстанського командування всі відділи УПА. Угорці повинні були потайки забезпечувати відділи УПА зброєю зі своїх чи німецьких складів, допомагати УПА найновішим технічним обладнан-

ням для зв'язку та вишколом техніків-радистів. За потреби угорські військові повинні були забезпечити офіцерів-інструкторів для повстанських старшинських і підстаршинських шкіл.

Припускаючи, що наступ більшовиків зупиниться в Карпатах і Червона Армія не увійде на територію Угорщини, українська сторона мала запропонувати угорцям передати територію Закарпаття з його українським населенням та містами Хуст, Ужгород, Кошице до рук українських повстанців для організації там запільної бази українського визвольного руху. На цій території повинна була забезпечуватися повна свобода дій для повстанських відділів з тим, щоб перевозити поранених бійців, влаштовувати військові шпитали, організувати вишкіл військових кадрів, заготовляти склади із запасами продовольства, одягу, зброї та амуніції. Угорський уряд мав зобов'язатись надати притулок усім українським емігрантам, які тікаючи від наступу більшовиків, опиняться на угорській території. При цьому українська сторона повинна була звернути увагу угорських представників на те, що українське політичне керівництво буде спрямовувати втікачів з України саме в Угорщину, застерігаючи їх від втечі в Німеччину*. Для цього планувалося запропону-

* При формулюванні вимог до угорських представників щодо можливості прийняття Угорщиною української еміграції в разі швидкого зайняття Червоною Армією західноукраїнських земель керівництво ОУН(Б), очевидно, виходило з досвіду підтримки угорським урядом у роки Другої світової війни польських, єврейських, французьких, британських, бельгійських, датських, російських, сербських та інших цивільних і військових втікачів на своїй території. На зламі 1943–1944 рр. Угорське королівство поряд з нейтральними країнами залишалося чи не єдиним острівцем відносно вільного життя різних груп емігрантів і втікачів від нацистського терору в Європі. Ця обставина була одним з головних протиріч та конфліктів у відносинах між Угорщиною та Третім рейхом протягом 1939–1944 рр. Німецьке керівництво неодноразово вимагало від угорського уряду негайної передачі до його рук небезпечних з точки зору нацизму груп втікачів. Особливо сильний тиск Німеччина здійснювала щодо видачі їй представників однієї з найбільших єврейських громад у Європі, яка зосереджувалася в Угорщині (бл. 800 000). Однак угорський уряд М. Каллаї, незважаючи на всі хитросплетіння та повороти власної зовнішньої політики в роки

вати угорцям створити в Будапешті окреме українське представництво без офіційного дипломатичного статусу. До штабу головного командування угорської армії мав призначатися зв'язковий старшина. У разі підписання угоди ці домовленості негайно набирали чинності. Обидві сторони мали зобов'язатися зберігати договір у суворій таємниці⁸².

Окрім цього, за свідченням М. Степаняка, члени об'єднаної української делегації отримали чіткі вказівки від керівника «Р-33» М. Лебеда на випадок можливої пропозиції угорських представників щодо забезпечення своїх посередницьких функцій у переговорах між ОУН(Б) та Німеччиною, які слід було категорично відхилити. Водночас різко заперечувалася можливість досягнення угоди щодо створення українських військових частин у складі угорської королівської армії, що могло скомпрометувати український визвольний рух на міжнародній арені та позбавити його самостійного власнопідметного характеру⁸³.

Отже, українська сторона ретельно підготувалася до переговорів на вищому державному рівні, передбачивши наперед два можливих варіанти ходу українсько-угорських переговорів.

Переговори в генеральному штабі угорської королівської армії довелося відкласти через те, що начальник штабу генерал-полковник Ф. Сомбатхеї був викликаний до штаб-квартири А. Гітлера. У середині грудня 1943 р. українська делегація, дочекавшись нарешті повернення Ф. Сомбатхеї до Будапешта, взяла участь у переговорах у приміщенні угорського генерального штабу, де, окрім мадярських вищих офіцерів, був присутній також радник Міністерства закордонних справ Угорщи-

Другої світової війни, намагався твердо захищати права різних груп емігрантів і категорично відмовлявся від реалізації нацистської політики геноциду щодо євреїв на території Угорщини. Про втікачів в Угорщині в роки Другої світової війни див. детальніше: *Karponczay K. Refugees in Hungary. Shelter from storm during World War II. Translated by Barcza-Bessenyei. – Toronto-Buffalo: Matthias Corvinus publishing, 1999. – 248 p.*

⁸² *Гриньох І.* Сорок років тому в Будапешті. – С. 140–141.

⁸³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75135-фп, арк. 89–90.

ни Дежу Шаї. Очевидно, що зі складу генерального штабу в переговорах з українськими представниками брала участь лише приближена до Ф. Сомбатхеї група офіцерів, які не були пов'язані з пронімецькими впливами, зокрема, серед них — начальник 2-го відділу генштабу Д. Кадар, який координував проведення таємних переговорів з різними партизанськими формаціями. Водночас можна припустити, що на форумі не були присутні угорські штабні офіцери пронімецького спрямування, які могли повідомити німецьку розвідку про закулісні переговори угорців з українськими партизанами.

І. Гриньох згадував з приводу привітання українських представників біля будівлі генерального штабу:

«Признаюся, що здивувало мене таке парадне привітання на порозі будинку Генерального Штабу. Здивувало тому, що, з одного боку, ми виконували таємну місію й отже боялися розконспірування. [...] Проте, відчув я в собі якесь внутрішнє задоволення. Це ж вітали мадярські достойники не нас — тих кількох осіб у ролі недосвідчених дипломатів, а наш народ, що в злиденних умовах бореться з найбільшими імперіями світу. Це вони, мадяри, відповідальні керівники суверенної держави, бачать у нас наших вояків, підпільників, революціонерів і віддають нам шану за них. Ми зростали в очах чужинців, нам було чим пишатися! Це ж було, як-не-як, досягнення нашої підпільної боротьби, досягнення хоч і недержавної нації, але яка, разом з тим, мислила та діяла по-державному»⁸⁴.

Всупереч угорським обіцянкам, мирні переговори між представниками ОУН(Б) та УНДО, з одного боку, та угорськими офіцерами генштабу на чолі з генерал-полковником Ф. Сомбатхеї — з іншого, мали переважно військовий характер, незважаючи на те, що на них також порушувалися питання політичного змісту. На спільну українсько-угорську зустріч не змогли з'явитися представники угорського уряду*, за винятком радни-

⁸⁴ *Гриньох І.* Сорок років тому в Будапешті. – С. 145.

* В той час коли в будівлі угорського генштабу відбувалися переговори між представниками українського визвольного руху та військовим керівництвом Угорщини, в Будапешті проходило засідання парламенту, де були присутні члени Ради Міністрів Угорщини.

ка Міністерства закордонних справ д-ра Дежу Шаї. За свідченням О. Луцького, відсутність офіційних політичних та урядових кіл Угорщини на переговорах з представниками української підпільної місії в Будапешті певною мірою розчарувала українських делегатів, які мали намір заключити з Угорщиною не тільки військову, а й політичну угоду. Підписання останньої мало не лише повернути «українське питання» на міжнародну арену та спричинити визнання підпільної Української держави з боку сусідньої Угорщини, а й наблизити керівні кола українського визвольного руху до Великої Британії, з представниками якої угорський уряд М. Каллаї підтримував таємні контакти. Провід ОУН(Б) розраховував на розрив союзницьких відносин між Угорщиною та Німеччиною в разі висадки англо-американських військ на Балканах та перехід першої до табору західних союзників⁸⁵. Однак на той момент угорське керівництво побоювалося військової інтервенції з боку Німеччини і тому намагалось діяти вкрай обережно в політичному плані та на міжнародній арені, дотримуючись тактики найменшого опору німецьким вимогам. Попри відсутність на українсько-угорському таємному форумі офіційних представників від угорського уряду, Ф. Сомбатхеї, за свідченням М. Степаняка, заявив, що регент М. Горті повністю в курсі переговорів з делегатами українського визвольного руху⁸⁶. Суворі субординація між регентом, як верховним головнокомандувачем угорських збройних сил, та начальником генштабу передбачала порядок звітування у всіх важливих військових справах, у тому числі й тих, що стосувалися переговорів з представниками рухів Опору.

Переговори в генеральному штабі угорської армії, які, за спогадами українських делегатів, проходили в цілком дружній та приязній атмосфері, відбувалися відповідно до інструкцій керівника «Р-33» Проводу ОУН(Б) М. Лебеда. Що ж до питання міждержавних кордонів, то українська сторона не наважилася порушити складну проблему в українсько-угорських стосунках — питання Карпатської України, вирішивши відкласти його

на післявоєнний період. Водночас українські представники, за свідченнями В. Чижевського (Демида), погодилися припинити в подальшому проведення будь-якої антиугорської діяльності на території Закарпаття, в чому угорська сторона була особливо зацікавлена^{87*}.

Слід зазначити, що уникнення відкритого обговорення на переговорах у Будапешті проблеми державної приналежності Закарпаття пояснювалося декількома причинами. *По-перше*, спрацювала формула, прийнята керівництвом ОУН та командуванням УПА про те, що питання державних кордонів майбутньої незалежної Української держави не може вирішуватися представниками українського визвольного руху на переговорах з керівними колами сусідніх держав і що воно належить виключно до компетенції вільного українського уряду самостійної України. *По-друге*, обидві сторони розуміли, що в даному питанні вони не зможуть дійти обопільної згоди і що суперечки на цьому ґрунті можуть тільки зірвати переговорний процес та скасувати всі попередні домовленості.

Внаслідок переговорів у Будапешті угорське вище командування погодилося видати наказ угорським окупаційним військам на території України із заборонаю здійснювати в подальшому будь-які військові операції проти загонів УПА та каральні акції проти українського мирного населення і членів націоналістичного підпілля на території західноукраїнських земель. У свою чергу, командування УПА повинно було видати аналогічні накази усім підпорядкованим йому повстанським силам про загальне припинення антиугорських акцій.

Питання постачання УПА угорської зброї викликало в учасників переговорів дискусію. Угорське командування загалом

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 33286-фп, т. 1, арк. 267.

* Даний пункт домовленості пояснює той факт, що після ліквідації угорською військовою контррозвідкою крайової організації ОУН на Закарпатті влітку 1942 р. та візиту делегації представників українського визвольного руху до Будапешта в грудні 1943 р. керівництво ОУН та командування УПА не намагалися поширити свій вплив на територію краю аж до моменту вигнання угорських військ Червоною Армією із Закарпаття в жовтні 1944 р.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67418, т. 2, арк. 122.

⁸⁶ Там само, ф. 6, спр. 75135-фп, арк. 86 зв.

погодилося передати зайву кількість зброї, боєприпасів та військової техніки українським повстанцям, однак наголосило на необхідності зробити це потай від німців. У результаті обговорення було вирішено, що угорці не передаватимуть самостійно зброю УПА, натомість повстанські відділи за попередньою домовленістю «опорожнятимуть» військові склади угорців під виглядом нападу. Стосовно угорських офіцерів-інструкторів для вишколу старшин і підстаршин УПА, то вони з угодою мали отримати статус «дезертирів» з угорської армії в УПА. Також було узгоджене й питання надання притулку втікачам-українцям в Угорщині. Угорські представники погодилися влаштувати в Будапешті неофіційне українське представництво⁸⁸. Проте зазначили, що остаточну відповідь на пропозицію української делегації зможуть дати лише через десять днів після попереднього узгодження даного питання з угорським урядом, про що представники українського підпілля мали дізнатися через штаб угорських військ у Львові^{89*}. Окрім цього, було також узгоджене питання про обмін зв'язковими старшинами між УПА та королівською угорською армією.

⁸⁸ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті. – С. 146–148.

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75135-фп, арк. 88.

* Угорський прем'єр М. Каллаї згадував щодо пропозиції українських повстанців прийняти українських втікачів на території Угорщини: «Я би дуже хотів пристати на цю пропозицію, однак, на жаль, було непрактично відповідати негайно. Успіх їхнього плану був дуже сумнівний, і здавалося, що коли вони почнуть це робити, наша участь у цьому стане очевидною. Тоді також, коли вони досягнуть Угорщини, німці захочуть "покласти на них руку", і це призведе до серйозного конфлікту. Якщо ми будемо опиратися, німці відразу отримають готовий привід для інтервенції. [...] Чи була б успішною чи неуспішною ця спроба, німці б сказали, що ми змовилися з ворогом. Це не означало, що ми відкидаємо притулок для партизан, але ми маємо відкласти наше остаточне рішення і небезпеку та відповідальність, які з цього випливають, до того часу, коли ситуація стане такою, що ми не зможемо далі відкладати з цим. Наше військове керівництво стояло на тому, що запит партизан про надання їм притулку може бути взятий серйозно до уваги лише тоді, коли партизани досягнуть угорських кордонів і це стане політичною, а не

Під час переговорів українські представники намагалися переконати угорські військові кола в необхідності підготовки оборони Дунайського басейну силами угорських збройних сил незалежно від планів німецького генштабу. При цьому делегати ОУН(Б) керувалися стратегічними розрахунками на можливу висадку західних союзників на Балканському півострові, що спричинило б встановлення західного впливу в країнах Південно-Східної Європи і завадило утвердженню радянського диктату в регіоні. За даними Є. Врецьони, українська делегація отримала запевнення від представників угорського генштабу в тому, що угорська армія готова прийняти дану концепцію української сторони, але лише у разі висадки військ альянтів на Балканах. Попри намагання українських представників довести угорським військовим колам, що вони діють виключно з власної ініціативи, в Будапешті склалося враження, що ці українські пропозиції зроблені з ініціативи західних союзників⁹⁰.

За свідченнями М. Степаняка, під час переговорів у Будапешті українська делегація висловила думку про те, що Німеччина вже програла війну на Сході і зазнає поразки у світовій війні взагалі. У зв'язку з цим на українські землі мала прийти Червона Армія, яка, просуваючись далі на Захід, розпочне більшовізацію країн Центрально-Східної Європи. Українські представники наголошували на існуванні спільної радянської загрози для українського та угорського народів. Це, у свою чергу, породжувало спільні інтереси двох сторін у протистоянні комуністичній експансії. Члени української місії заявили, що український народ рішуче налаштований на боротьбу з більшовиками і що в цій боротьбі він готовий до активної співпраці та союзництва зі всіма народами, які визнають право українців на створення власної незалежної держави в її етнографічних межах⁹¹.

військовою проблемою». Див.: Kállay N. Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war. With a foreword of C. A. Macartney. – New York: Columbia University Press, 1954. – P. 308, 309.

⁹⁰ Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби / Упор. О. Панченко. – Гадяч, 2006. – С. 134–135.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75135-фп, арк. 87.

Угорські представники погодилися з оцінкою українською стороною становища на Східному фронті та наявністю загрози більшовизації Центрально-Східної Європи. Водночас вони підтримали висловлену українськими делегатами думку про те, що більшовики є спільним ворогом для обох народів. У зв'язку з цим, угорці виявили зацікавленість у створенні на кордоні з Угорщиною Української самостійної держави, яка мала стати своєрідним буфером від більшовицької загрози. Вони також підкреслили, що угорське командування планує обороняти кордони Угорщини власними силами і не бажає відсилати угорські війська на окуповані німцями східні території. Однак в існуючих зовнішньополітичних умовах воно змушене спрямовувати угорські війська далеко від кордонів Угорщини з огляду на сильний німецький тиск. Окрім цього, мадярські представники висловили сподівання, що взаєморозуміння та співпраця між Угорщиною та українським народом в майбутньому відіграють велику роль у спільній боротьбі проти більшовизму. При цьому українська сторона зазначила, що українці планують вести антибільшовицьку боротьбу самостійно, незалежно від інших держав, однак українські повстанські сили потребують зброї та інших військово-технічних засобів у зв'язку з необхідністю кількісного розширення УПА до «бажаних розмірів»⁹².

Під час переговорів із генерал-полковником Ф. Сомбатхеї українські делегати представили карту українських етнічних земель, на яких повинна була сформуватися Українська Самостійна Соборна Держава. Ця карта збереглася в угорських архівах у фондах генштабу угорської армії. Вона була підготовлена французькою мовою з відповідним коментарем до неї і відповідала стану на 1937 р. При цьому етнічна територія українського Закарпаття була віднесена до Української держави як її невід'ємна складова⁹³. Цим самим українські делегати намагалися у завуальованій формі представити свої інтереси щодо цієї території.

⁹² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75135-фп, арк. 87–87 зв.

⁹³ Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Память століть. – К., 1997. – № 1. – С. 138, 139.

У ході українсько-угорської зустрічі в Будапешті обговорювалося також питання українсько-польських міжнаціональних відносин. Угорські військові представники, негативно оцінюючи українсько-польський міжетнічний конфлікт на території Західної України як чинник, який сильно послаблював два потужних антикомуністичних рухи Опору в Східній Європі — польську АК та УПА, запропонували своє посередництво у проведенні переговорів між делегатами ОУН(Б) та польського націоналістичного підпілля. Зокрема угорці підкреслили, що надають великого значення подібному договору і впевнені, що їхнє посередництво в українсько-польських переговорах забезпечить позитивні результати. Представники ОУН(Б) відповіли, що подібні переговори вже ведуться, однак через великі територіальні претензії поляків домовитися з ними надзвичайно важко. Зі свого боку угорські делегати запропонували допомогу в налагодженні зв'язків Проводу ОУН(Б) з представниками польського еміграційного уряду в Лондоні для досягнення взаємної згоди. Однак оунівські представники відхилили посередництво угорців, посилаючись на те, що керівництво ОУН(Б) очікує завершення чергового раунду українсько-польських переговорів⁹⁴.

Наприкінці українсько-угорських переговорів у Будапешті, коли були узгоджені всі пункти угоди й аудієнція добігала кінця, українські делегати наважилися висловити неоднозначну пропозицію. Вони запропонували угорським керівним колам офіційно розірвати союз із гітлерівською Німеччиною та вивести угорські окупаційні війська з території України.

Член української делегації І. Гриньох писав у своїх спогадах:

«Для старшин, присутніх під час переговорів, це була справжня несподіванка. Наступила мовчанка. І ми, а ще більше мадярські старшини, дивилися на генерала Сомбатаї (має бути Сомбатхеї. — О. П.). Від нього очікували відповіді. Обличчя генерала показало сліди неспокою. Внутрішньо він стримував свою знервованість. Здавалося, він бореться сам із собою і шукає, як сформулювати своє рішення. І врешті він сказав рішучим тоном і

⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75135-фп, арк. 83–83 зв.

тремтячим голосом: “Ні, волю, щоб мене повісив Сталін, аніж щоб розстріляв Гітлер”»⁹⁵.

Начальник генштабу Ф. Сомбатхеї та частина угорського військового командування, які розраховували на можливість розриву союзу з Німеччиною, через невдачі угорської дипломатії в переговорах із західними альянтами, втрату надій на можливу висадку англо-американських військ на Балканах та швидке наближення радянських військ до угорських кордонів на зламі 1943–1944 рр. були змушені надалі слідувати політиці вичікування, яка заперечувала ідею відкритого виступу проти Третього рейха. Сам Ф. Сомбатхеї вважав, що конфронтація з Німеччиною є небезпечною для країни у тих геополітичних умовах. Головною ідеєю фікс угорської правлячої еліти було збереження існуючого режиму в Угорщині перед обличчям двох потенційних загроз: німецької окупації з насадженням влади ультраправих та встановлення радянської влади. Ці побоювання провокували рефлекс самозбереження, який робив угорське політичне та військове керівництво нездатним до будь-яких активних дій у цій безнадійній ситуації.

Незважаючи на свій конспіративний характер, українська підпільна місія до столиці Угорщини не залишилася поза увагою західних дипломатів. Зокрема, про переговори між представниками українського збройного резистансу та угорським генштабом у Будапешті дізналися представники американського дипломатичного корпусу. Колишній посол США в Будапешті Джон Монтгомері згадував, що керівники українських повстанців були запрошені до Будапешта, де внаслідок переговорів з представниками угорського командування була досягнута таємна домовленість про ненапад, відмову від практики захоплення в полон вояків обох армій та обмін військовополоненими⁹⁶.

Це підтверджує у спогадах також угорський прем'єр М. Каллаї, відзначаючи, що наприкінці 1943 р. угорці запросили керівників українських, польських та російських некомуністичних партизан до Будапешта, де були проведені переговори з

⁹⁵ *Гриньох І.* Сорок років тому в Будапешті. – С. 148.

⁹⁶ *Montgomery J.F.* Hungary the unwilling satellite. – New York, 1993. – P. 164.

начальником угорського генерального штабу Ф. Сомбатхеї та вищими офіцерами, обговорені умови домовленостей, принципи стосунків між партизанами й угорськими окупаційними військами в німецькому тилу⁹⁷.

Мирні переговори між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини в Будапешті середини грудня 1943 р. логічно вписуються в транснаціональну модель теорії міжнародних відносин (прихильники Дж. Розенау, К. Кайзер, Дж. Най, Р. Коохейн, Е. Морзе), згідно з якою держави можуть вступати у взаємодію з недержавними суб'єктами міжнародних відносин. Вони стали проявом нової тенденції у світовій політиці, коли на арену міжнародного життя поступово вийшли недержавні учасники (гравці) міжнародних відносин. Український визвольний рух за класифікацією П. Віллетса став «нелегітимним актором» світової політики⁹⁸.

Попри всі досягнуті в ході українсько-угорських переговорів у Будапешті усні домовленості, головною причиною того, що вони не завершилися підписанням якоїсь конкретної письмової угоди і були тимчасово призупинені, на думку угорських дослідників, були занадто сміливі й амбітні вимоги української сторони, а саме: наполягання на швидкому розриві угорсько-німецьких союзних відносин та заява про територіальну претензію щодо Карпатської України, на що угорські урядові кола за тих обставин не могли піти⁹⁹.

Головним завданням Угорщини на переломному етапі Другої Світової війни було збереження своєї державної незалежності та територіальної цілісності. Якщо вимога розірвати сто-

⁹⁷ *Kállay N.* Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war... – P. 307–308.

⁹⁸ *Мальський М.З., Мацяк М.М.* Теорія міжнародних відносин: Підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – С. 101–106.

⁹⁹ *Ravasz István.* Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX. Század Első Felében // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Мат. міжн. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України, 2006. – Old. 217.

сунки з Третім рейхом залежала від успішності переговорів Угорщини із західними державами та надання їй гарантії у забезпеченні військової підтримки з боку США та Великої Британії, то на територіальні поступки вона не могла піти за будь-яких обставин. Угорський уряд на зламі 1943–1944 рр. шукав вихід зі складної геополітичної ситуації, застосовуючи при цьому різноманітні зовнішньополітичні комбінації, спрямовані на збереження цілісності і недоторканості державних кордонів Угорщини та її правлячого режиму в майбутньому повоєнному світі. При цьому її керівники намагалися не повторити сумного досвіду Першої світової війни, коли Угорщина, як складова частина Австро-Угорської дуалістичної імперії, опинилася в таборі переможених країн і змушена була поступитися своїми територіями на користь держав-переможниць та новоутворених країн.

Опосередкованим свідченням проведення переговорів командуванням УПА з представниками угорського військового керівництва стало твердження самого головнокомандувача УПА, генерал-хорунжого Тараса Чупринки (Р. Шухевича) у статті «До генези Української Головної Визвольної Ради», надрукованій у 1948 р., де, зокрема, зазначалося:

«Бойові й політичні успіхи УПА зацікавили українською проблемою сусідів України та інші чужонаціональні політичні кола. З Головним Командуванням УПА зв'язувалися представники урядів інших держав, бажаючи провести переговори з офіційним представництвом українського народу з метою врегулювати цілий ряд політичних справ, актуальних тепер чи в майбутньому. Тому, що такого загальнонаціонального представництва українського народу в цей час не було, взимку 1943–1944 рр. ці переговори проводило Головне Командування УПА. До участі в цих переговорах Головне Командування запросило також представників інших українських політичних самостійницьких угруповань»¹⁰⁰.

Щодо характеру та мети переговорів представників українського визвольного руху з військово-політичними колами

країн — союзників Третього рейха (Угорщини та Румунії) в 1943–1944 рр. І. Гриньох зазначав:

«Справа не в тому, що і Угорщина, і Румунія були сателітами Німеччини, справа в тому, що обидві держави втримували свої залоги на Україні, і ці залоги треба було неутримувати, щоб концентрувати свою боротьбу на фронтах проти найбільших ворогів — гітлерівської Німеччини і більшовицької Москви. Справа також у тому, що Угорщина, Румунія і Польща — сусіди України. Треба було почати впорядковувати сусідські відносини»¹⁰¹.

Наприкінці грудня 1943 р. після повернення української делегації до Львова на територію Волині була направлена угорська військова місія на чолі з полковником угорського генерального штабу, колишнім начальником відділу 1-Б 8-го угорського окупаційного корпусу Ференцом Мартоном у складі молодшого лейтенанта Ю. Штама (перекладача, закарпатця за походженням) і сержанта Сабо (радиста). Вона мала на меті встановити тісні контакти з командуванням УПА, познайомитися з українським національно-визвольним рухом у регіоні, дізнатися про організаційно-штатну структуру та засади формування УПА. Загалом місія повинна була посприяти українсько-угорському військово-порозумінню та виробленню спільної стратегії й тактики антибільшовицької боротьби. Зі свого боку ГК УПА призначило Р. Волошина (Горбенка) та О. Логуша (Іваніва) на посади головних інформаторів угорської військової місії, а Андрія Дольницького — головним зв'язковим і опікуном угорських делегатів. Для охорони угорської делегації командуванням УПА був організований спеціальний відділ курінного Кропиви (Василя Процюка), складений план поїздок та інспекцій заплля УПА. Під час візиту угорських військових представників відділи УПА перебували в постійній бойовій готовності, здійснювали посилену військову розвідку в терені. Безупинно працювало забезпечення. Крім кількох втаємничених, про прибуття угорської місії на територію Во-

¹⁰⁰ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки». Документи і матеріали. – Торонто; Львів, 2007. – С. 339.

¹⁰¹ Гриньох І. Українська Головна Визвольна Рада. У 30 річницю її створення // Сучасність. – Мюнхен, 1974. – Ч. 7–8. – С. 77.

лині в с. Будераж майже ніхто не знав. Заздалегідь були вжиті всі необхідні заходи конспірації. Всі стратегічно важливі господарські та військові об'єкти на території запілля УПА були замасковані від угорських представників.

Угорська делегація була доставлена кінним роєм Байди у супроводі В. Коренюка (Палія, Модеста) із залізничної станції Мирогоща у с. Будераж Мізоцького району, де для угорських гостей був влаштований спеціальний концерт із привітанням. Тут угорські військові провели огляд сотні УПА. Звідси в супроводі В. Коренюка (Модеста), Д. Казвана (Черника) та П. Олійника (Енея) угорські представники виїхали у с. Батьківці, де оглянули кінну сотню полковника О. Даниленка (Данька). Після цього угорська делегація виїхала в с. Теремно, де сфотографувала місце колишнього бою між відділом УПА та загоном радянських партизан. Звідси угорські офіцери в супроводі старшин УПА виїхали до с. Вовковий Козинського району, де була здійснена інспекція куреня Юрка (командир Я. Яковлів) та сотні чехів при УПА. Після наради з повстанськими старшинами і святкового концерту, влаштованого місцевим населенням для гостей, угорська делегація оглянула майстерні та промислові об'єкти повстанського запілля. Наприкінці в с. Глибока Долина був проведений огляд артилерійського відділу УПА Берези¹⁰².

2 січня 1944 р. угорська делегація на чолі з Ференцем Мартоном прибула в супроводі перекладача і трьох старшин ГК УПА до штабу 4-ї ВО «Тютюнник» групи УПА-Північ, який розташовувався в с. Топча Корецького району на Рівненщині. З цього приводу в оселі одного з місцевих мешканців був влаштований привітальний банкет. Згодом відбулися переговори, на яких з української сторони були присутні представники штабу 4-ї ВО «Тютюнник» — командир групи Федір Воробець (Верещака, Шигуніч Денис, Олекса Глід), шеф військового штабу Петро Гудзоватий (Очеретенко), політичний вихователь Євген Молчан (Орел), командир з'єднання «Хмельницький» Яків Яковлів (Кватиренко), шеф військового штабу з'єднання Андрій Ба-

лицький (Вітер) та політичний референт Хитрий. Ф. Мартон у привітальному слові високо оцінив «доблесну повстанську армію, яка несе визволення людству», і передав її командирам 1000 індивідуальних перев'язочних пакетів, зброю та боєприпаси. У відповідь Ф. Воробець (Верещака) вказав на необхідність тісної співпраці між обома арміями для проведення спільних бойових операцій проти більшовиків. З січня 1944 р. угорська делегація з дозволу командування УПА оглянула особовий склад з'єднання «Хмельницький» в с. Мала Совпа Корецького району на Рівненщині. При від'їзді полковник Ф. Мартон пообіцяв подарувати повстанцям радіостанцію¹⁰³.

Головний опікун місії А. Дольницький (Кисіль) розповідав:

«Мартон отримав хорошу інформацію про наш рух від Волошина та Логуша. Ми відвідували бойові відділи УПА всіх родів зброї, робили їхній перегляд і полк[овник] Мартон розмовляв зі старшинами відділів. Відбулися подібні інспекції нашого підпільного та господарського апарату. Мені здавалося, що вже на початку перебування при УПА полк[овник] Мартон був переконаний, що має справу не зі стихійним місцевим бунтом, а з добре організованою й дисциплінованою підпільною армією, що розпоряджається свідомими та бойовими кадрами і спирається на справжній адміністративний апарат. Він теж помітив, що УПА має повну підтримку населення. Мені було приємно помічати, як полк[овник] Мартон відкривав щораз нові прикмети нашої організації й, здавалося, набирав до УПА щораз більшого респекту в час нашої поїздки. Він був здивований артилерійським полком к[оманди]ра Берези. Особливо він захопився кінним ескадроном полк[овника] Олександра Даниленка (Данька). [...] Був полк[овник] Мартон присутній і на нічних вправах, прийняв звіт від узбецького відділу, що перейшов від німців до УПА в повному озброєнні та амуніції. Коли при відвідинх одного польового шпиталю він довідався, що лікар робить операцію без наркозу, він негайно склав з лікарями список необхідних медикаментів та інструментів і того самого дня передав це замовлення по радіо до штабу угорської армії. За

¹⁰² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 48, арк. 96.

¹⁰³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 168–169; ф. 5, спр. 67430, т. 3, арк. 102–103, 109–110, 118.

декілька днів 12 саней, навантажені скринями медикаментів, прибули з Мирогощі до шпиталю. Познайомили ми полк[овника] Мартона і з нашою промисловістю»¹⁰⁴.

Згодом угорська місія вирушила з території ВО «Богун» на північ до ВО «Заграва», де в той час розташовувався ГВШ УПА. 6 січня 1944 р. полковник Ф. Мартон зустрівся з командиром групи УПА-Північ Дмитром Клячківським, начальником штабу полковником Л. Ступницьким (Гончаренком) та іншими повстанськими старшинами в с. Комарове Колківського району на Волині¹⁰⁵. У цей час був урегульований конфлікт між відступаючими під Коростенем угорськими частинами та загonom УПА, який мадяри прийняли за радянських партизан¹⁰⁶. За спогадами Ю. Ступницького, під час переговорів сторони підтвердили попередню домовленість про взаємний ненапад, пропуск частин обох армій через контрольовану ними територію. Угорці зобов'язалися передати відділам УПА певну кількість зброї та амуніції¹⁰⁷. За свідченнями М. Степаняка, Р. Волошин (Горбенко) під час переговорів з полковником Ф. Мартоном представив йому план розгортання боротьби УПА в радянському тилу, що надзвичайно зацікавило угорських військових¹⁰⁸. З боку угорців особою, відповідальною за координацію з УПА антибільшовицької боротьби, став підполковник Й. Падані. Під час перебування угорської делегації на території заплля ВО «Заграва» капітан Андрій Дольницький був

¹⁰⁴ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА та угорською армією. – С. 51–56.

¹⁰⁵ Там само. – С. 58; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. док. и мат. Т. 4. 1943 / Высшая орден Октябрьской революции Краснознаменная школа КГБ СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Гл. ред. В. П. Пирожков. – М., 1988. – С. 359.

¹⁰⁶ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА та угорською армією. – С. 58.

¹⁰⁷ Ступницький Ю. Спогади про пережите. Літопис Української Повстанської армії. Бібліотека. Т. 1. – Львів; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2004. – С. 66.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75135-фп, т. 1, арк. 88 зв.

призначений на посаду зв'язкового старшини УПА при штабі угорської армії^{109*}.

За даними члена КВШ УПА-Північ В. Левковича (Вороного), полковник Ф. Мартон виступав на повстанському Святвечорі 6 січня 1944 р., а згодом через наближення фронту разом із групою угорських офіцерів відлетів літаком в Угорщину¹¹⁰. Після проведення переговорів один з відділів УПА, що супроводжував мадярську делегацію до станції Олика, отримав від угорців чотири ящики гранат і кілька ящиків амуніції¹¹¹. За деякий час полковник Ф. Мартон був призначений головним зв'язковим офіцером від угорської окупаційної армії при крайовому командуванні УПА-Північ.

Таким чином, поїздка угорської військової місії на територію Рівненщини наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. та обмін зв'язковими старшинами завершили переговорний процес між командуванням УПА та угорської армії і заклали надійні підвалини для подальшої військової співпраці між двома сторонами на антибільшовицькій основі.

Досить дискусійними і недостатньо вивченими залишаються справжні стратегічні мотиви угорського командування в про-

¹⁰⁹ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА та угорською армією. – С. 58–59.

* Слід зазначити, що інституція зв'язкового офіцера від партизанської формації при штабі угорської королівської армії не була чимось особливим в угорській військовій практиці в 1943–1944 рр. Зокрема, в Будапешті в 1943 р. перебував зв'язковий офіцер від сербських четників Драже Михайловича на прізвище Боснякович, який підтримував контакти з угорськими військовими колами, забезпечував радіозв'язок та обмін розвідувальною інформацією між угорською армією та сербськими партизанами, поставку угорської зброї та медикаментів четникам, перекидання сербських емігрантів з Угорщини на югославську територію. Див.: Macartney C.A. October fifteenth. A history of modern Hungary. 1929–1945. Р. II. – Edinburg: University Press, 1957. – Р. 180.

¹¹⁰ Левкович-«Вороний» В. Сторінки з пережитого комбатантом УПА. – С. 28.

¹¹¹ Ступницький Ю. Спогади про пережите. Літопис Української Повстанської армії. – С. 66.

веденні переговорів з представниками ОУН(Б) та УПА. На думку польського дослідника Г. Мотики, в разі виходу Угорщини із Другої світової війни угорці сподівалися заручитися підтримкою українського підпілля і забезпечити з його допомогою успішний перехід угорських військ на територію батьківщини¹¹².

Однак пояснення польського автора є досить спрощеним підходом до інтерпретації дій угорського військового керівництва. На нашу думку, слід враховувати більш ширший геополітичний контекст переговорів між УПА та угорською королівською армією на завершальному етапі Другої світової війни. Усвідомлюючи загрозу поширення комуністичної експансії на Захід, угорські військові кола, пов'язані з прозахідним курсом політики уряду М. Каллаї, в 1943 р. намагалися скоординувати діяльність антикомуністичних рухів Опору в Східній Європі для спільного протистояння більшовизму. З цієї метою командування угорських окупаційних частин на Східному фронті в 1943–1944 рр. ініціювало переговорний процес не тільки з представниками УПА, а і з командуванням польської АК.

Відповідно до тактичної схеми, прийнятої угорським командуванням та підтриманої урядом М. Каллаї в 1943 р., угорські окупаційні війська, які перебували на радянській території, задля збереження власної боєздатності та сил повинні були уникати сутичок з некомуністичними партизанськими формуваннями поляків, українців та росіян, укладаючи з ними договори про ненапад, домовляючись про обмін військовополоненими та постачаючи їм медикаменти¹¹³.

Феномен замирення угорських окупаційних військ з небажаними рухами Опору був безпосередньо пов'язаний із небажанням угорської військово-політичної еліти розпорозувати військовий потенціал країни у війні на Східному фронті та водночас із фатальною неможливістю вирішення питання з репатріації угорських експедиційних сил з радянської території в Угорщину, з огляду на непоступливу позицію Німеччини. За

¹¹² Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960...* – S. 273.

¹¹³ Kállay N. *Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war.* – P. 307, 308.

цих умов тактика максимально можливого уникання конфліктів з місцевими партизанськими формуваннями для збереження власних сил залишалася єдиною рятівною лінією поведінки угорських окупаційних військ.

Про результати українсько-угорських домовленостей та їхнє втілення на практиці свідчив після війни М. Лебедь, який курував переговорний процес із угорцями:

«Від того часу мадяри поводяться лояльно в цілому терені. Перепускаючи відділи УПА через вузлові лінії, що стережуть, подають денні гасла, повідомляють про небезпеку з боку німців, перестають грабувати, знають та респектують нашу боротьбу за самостійність. Такий стан тривав до кінця німецької окупації»¹¹⁴.

Подібну оптимістичну оцінку стану відносин між угорськими окупаційними військами та УПА після замирення на вищому штабному рівні давав також А. Дольницький:

«Відносини між угорцями та повстанцями надалі склалися добре. Майже на всій території, де стояли угорські частини, українське населення не знало клопотів. Не було більше боїв між УПА та угорцями. Щоправда було кілька дрібних сутичок та непорозумінь, але вони були швидко полагожені зв'язковими старшинами»¹¹⁵.

Однак наведені вище свідчення діячів ОУН(Б) більш схильні до ідеалізації повстансько-угорських стосунків, аніж претендують на адекватне відбиття об'єктивних реалій. Відносини між УПА та угорською окупаційною армією в 1943–1944 рр. мали багатогранний і вкрай неоднозначний характер. Існували як випадки взаємного ненападу та співпраці, так і факти збройних сутичок, боїв, зіткнень, пограбування угорськими військами українського населення та роззброєння повстанськими за-

¹¹⁴ Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 77, 78.

¹¹⁵ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією. – С. 51.

гонами угорських вояків. Усе залежало від низки об'єктивних та суб'єктивних чинників, головним серед яких була світова війна, в якій Угорщина брала участь на боці Третього рейха.

Наведемо кілька прикладів збройних сутичок між відділами УПА та боївками ОУН(Б), з одного боку, та угорськими військами — з іншого, в жовтні–грудні 1943 р. Так, 10 жовтня 1943 р. відділ УПА роззброїв невелику групу угорських гонведів, яка прибула у с. Башківці на Кременеччині для стягнення продовольчого контингенту¹¹⁶. 1 листопада 1943 р. боївка СБ Радивилівського району разом із сільською самообороною Почаївського району захопили в полон 10 мадярів, які виїхали на господарську операцію. Після роззброєння серед полонених угорців була проведена пропагандистська кампанія, в ході якої роз'яснювалося, що УПА не має ворожих намірів стосовно угорців і що повстанці будуть виступати проти останніх лише в тому разі, якщо гонведи вдаватимуться до грабіжницьких акцій в українських селах¹¹⁷.

На початку листопада 1943 р. місцева боївка ОУН(Б) під керівництвом Ф. Бондарчука (Сірого) стала до бою поблизу с. Полиці Володимирецького району з групою німців та угорців (10 ос.), які поверталися з реквізованим майном. У результаті короткочасного бою група грабіжників була знищена. 2 листопада 1943 р. курінь УПА Негуса під командуванням С. Олеськіва оточив угорські війська в с. Сторожів Корецького району. Попри те, що бій тривав цілу ніч, повстанці так і не змогли вибити угорців з укріпленої позиції. Тоді ж курінь УПА кількістю 400 ос. здійснив напад на німецькі й угорські війська в с. Осова Дубровицького району¹¹⁸. 17 листопада 1943 р. гонведи за наказом німців розгромили шоферську школу УПА в Радивилівському районі¹¹⁹. 23 листопада 1943 р. районна боївка СБ об-

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 138.

¹¹⁷ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 32, арк. 67.

¹¹⁸ Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 169, 188, 228.

¹¹⁹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 47.

стріляла угорську групу (4 ос.) в с. Бочаниця під час здійснення нею грабіжницької акції, внаслідок чого двоє мадярів втекли, а двох було роззброєно¹²⁰. Того ж дня під час приїзду угорської частини у м. Бережниця повстанська розвідка натрапила на угорську і вирішила законспіровано відступити, так і не ставши до бою¹²¹.

У листопаді 1943 р. відділ УПА роззброїв колону угорських військ на шляху між селами Підзамче — Будки Радивилівського району на Рівненщині, відпустивши всіх гонведів на волю. Аналогічні акції були проведені повстанцями проти чоти маляр (50 ос.) поблизу с. Святе Здолбунівського району, а також сотнею УПА Сокола (командир Ф. Остапчук) проти угорської охоронної застави на залізничному мості біля с. Замчисько Дубенського району. Восени 1943 р. відділ УПА Калини (командир Т. Ткачук) провів бій з угорцями поблизу с. Війниця Млинівського району¹²².

Під час проведення 9 грудня 1943 р. реквізиційної акції німців разом з мадярами (100 ос.) в с. Півче Мізоцького району дійшло до зіткнень із повстанським загonom В'юна та відділом азербайджанців у складі УПА, що перебували в околиці і стали на захист населення. Внаслідок несподіваного нападу повстанців війська окупантів змушені були відступити¹²³. На початку грудня 1943 р. під час рейду куреня Благого з південної Кременеччини на схід у с. Нова Гута повстанці були обстріляні угорсько-німецькою залізничною охороною¹²⁴.

¹²⁰ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 22.

¹²¹ Там само, спр. 29, арк. 92.

¹²² Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 178, 191, 219.

¹²³ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 481; ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 75, арк. 10.

¹²⁴ «З хроніки подій на українських землях» (кінець 1943 і початок 1944 рр.). Збірка. Ч. 4 //Архів ЦДВР, ф. 7, т. 5, арк. 2.

12 грудня 1943 р. у передмісті Тупинки відбувся бій між відділом УПА та німецькими й угорськими військами, які приїхали грабувати населення. В результаті бою було вбито шістьох німців і роззброєно кількох мадяр¹²⁵. У цей же день відбулася реквізиційна акція німецьких та угорських військ у с. Уїздці Здолбунівського району. При цьому останні відмовилися взяти участь у грабежі українського населення¹²⁶. У ніч з 19 на 20 грудня 1943 р. на Жолудському переїзді між станціями Рафалівка та Антонівка Володимирецького району угорська застава зробила засідку на відділи повстанців Хортів–Корбана, в результаті чого були поранені троє стрільців¹²⁷. 24 грудня 1943 р. відділ УПА здійснив обстріл німецьких військ, які збирали продовольчий контингент у с. Мізочок. На допомогу німцям прибули дві машини мадярів, які відкрили вогонь по повстанцях. Внаслідок цього відділ УПА був змушений відступити¹²⁸. Подібна сутичка відбулася також 23 грудня 1943 р. в с. Богушівка Млинівського району¹²⁹.

Вночі 24 грудня 1943 р. курені УПА Кори (командир М. Мельник) та Ярка (Д. Каленюка) і відділ під командуванням Овдія здійснили напад на угорську частину (чисельністю близько 2000 ос.) в с. Великі Цепцевичі Володимирецького району, в ході якого повстанці зазнали значних втрат. З боку УПА загинуло 12 стрільців разом із сотенним, кілька бійців було поранено. Крім того, повстанці втратили танк. Через невдало проведену акцію повстанці змушені були відступити, а угорські війська спалили декілька садіб у селі та розпочали репресії проти мирних жителів. Це, у свою чергу, спричинило поширен-

¹²⁵ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 303.

¹²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 75, арк. 10.

¹²⁷ Літопис УПА. Т. 11. Нова серія. Мережа ОУН(Б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Документи / Упоряд. В. Ковальчук. – К.; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2007. – С. 403.

¹²⁸ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 120.

¹²⁹ Там само, арк. 124.

ня серед українського місцевого населення нарікань на УПА «за зачепку мадярів»¹³⁰.

24 грудня 1943 р. під час проведення грабіжницької акції в с. Мощаниці на Острозчині угорці несподівано побачили українських повстанців, які хотіли їх роззброїти, і втекли, забравши з собою частину награваного майна. Того ж дня в с. Уїздці п'ятеро стрільців УПА роззброїли вісьмох мадяр. У відповідь до села прибула угорська чота чисельністю 50 ос., яка, погрожуючи спаленням села, поставила повстанцям ультиматум: віддати всю захоплену ними зброю до 28 грудня 1943 р. При цьому угорський командир у розмові з селянами висловив співчуття до України, зазначивши, що «*цілком розуміє становище українців, але такими вчинками, як цей, вони самі собі роблять шкоду*». Після цього випадку угорці також ускладнили перехід через залізницю відділів та загонів УПА¹³¹.

30 грудня 1943 р. у с. Мощаниці Острозького району на Рівненщині відбувся бій між мадярським підрозділом та відділом УПА, який виступив на захист українського населення. Під натиском угорських танкеток і гармат повстанці змушені були відступити, втративши трьох стрільців убитими і шістьох пораненими. У мадярів був убитий один полковник та ще четверо офіцерів і понад 20 вояків. Незважаючи на втрати, угорцям вдалося спалити в селі 20 господарств та забрати багато цивільних людей¹³².

31 грудня 1943 р. угорські війська, повертаючись назад після пограбування разом із поляками сіл Велика Яблунька та Собятин у Маневецькому районі на Волині, зітнулися з відділом УПА, який став на захист українського населення. Однак через невдало сплановану засідку повстанців угорські вояки змогли безперешкодно відступити¹³³. У грудні 1943 р. місцева боївка ОУН(Б) під командуванням М. Павлюка (Тихого) здійснила за-

¹³⁰ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 29, арк. 73.

¹³¹ Там само, спр. 33, арк. 120, 176.

¹³² Там само, арк. 127.

¹³³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 357, арк. 68.

сідку поблизу с. Новоселівка Млинівського району на автоколоні з угорською чотою (25 ос.). Без жодного опору угорські гонведи здалися в полон, віддавши підпільникам всю зброю. Всі мадяри були відпущені на волю. У грудні 1943 р. у с. Угорське Шумського району Тернопільської області відділ УПА Лисого розгромив сотню угорців¹³⁴. У січні 1944 р. угорські фронтові війська разом з німецькими звели бій із сотнею УПА Великана (командир Михайло Кондрась) в с. Сураж Шумського району на Тернопільщині, внаслідок чого повстанці були змушені відступити¹³⁵.

Відносини між УПА та угорськими військами на Волині стали предметом пильної уваги з боку окремих районних керівників ОУН(Б). Так, у листі керівника розвідувально-інформаційної мережі ОУН(Б) одного з районів Софії до «друга Проміня» від 1 січня 1944 р. рекомендувалося звітувати про стосунки між українцями та мадярами кожні 10 днів¹³⁶.

Підсумовуючи, можна зазначити, що відносини між УПА та угорськими окупаційними військами в 1943 р. на території Волині та Південного Полісся стали важливим початковим етапом взаємин між двома сторонами. Досягши свого кульмінаційного моменту влітку 1943 р., збройне протистояння між УПА та угорськими військами на початку осені 1943 р. стало поступово спадати, а відносини між двома сторонами поетапно еволюціонували в мирні переговори про ненапад. Переговорними практиками з УПА було охоплено як командування окремих частин та з'єднань угорських окупаційних військ, так і вище військово-керівництво Угорщини. Попри наявність чітко окресленої тенденції до переговорів, процес замирення між повстанськими силами й угорськими гонведами на низовому рівні затягся до кінця 1943 – початку 1944 рр.

Внаслідок переговорів на вищому напівофіційному рівні між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини в Будапешті в середині

грудня 1943 р. була досягнута таємна «джентльменська» угода про ненапад, нейтралітет та військову співпрацю на антибільшовицькій основі. Українсько-угорські мирні переговори не завершилися підписанням якогось конкретного документа: всі пункти домовленостей були узгоджені усно. Під час зустрічі в Будапешті були визначені перспективи майбутньої співпраці між двома вільними державами, угорські військово-політичні кола визнали необхідність створення незалежної Української держави на кордоні з Угорщиною. Однак визнання Угорщиною незалежної України відкладалося до виникнення сприятливих для цього міжнародно-політичних умов. У ході переговорів були зроблені помітні кроки для дружнього зближення між угорським та українським народами. Угорські керівні кола визнали ОУН(Б) за головну силу й лідера українських національно-визвольних змагань — рух, здатний виражати інтереси українського народу та репрезентувати його на міжнародній арені, а УПА — як військово-формування українського визвольного руху. Водночас слід відзначити непересічну відвагу та надзвичайну амбітність української делегації, яка змогла прямо й відверто запропонувати вищому військово-командуванню Угорщини відійти від союзу з Німеччиною та виступити проти неї та СРСР на боці сформованого антибільшовицького блоку поневолених народів (АБН). У ході та підсумку переговорів вони ні на крок не відступили від ідеї соборності Української держави, залишивши, зокрема, справу Закарпаття на майбутнє українсько-угорських переговорів, загалом визнаючи цей регіон невід'ємною складовою Української держави.

Разом з переговорами, важливою складовою відносин між УПА та угорськими окупаційними військами у досліджуваний період було збройне протистояння. Своєрідним барометром повстансько-угорських взаємин на локальному рівні було ставлення угорських військ до українського мирного населення. Виступи українських повстанців на захист цивільного населення, як і сам чинник військової конфронтації, змушували угорське командування йти на замирення з УПА та зважати на інтереси українського визвольного руху у волинсько-поліському регіоні.

¹³⁴ Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. – С. 204, 392.

¹³⁵ Там само. – С. 394, 395.

¹³⁶ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 227.

Пагіря А. Противостояние и переговоры между УПА и венгерскими оккупационными войсками на Волыни и южном Полесье.

В статье на основе малоизвестных документов органов государственной безопасности УССР анализируются военно-политические отношения командирами УПА и венгерских оккупационных войск на территории Волыни и южного Полесья в 1943 г.

Ключевые слова: УПА, венгерские оккупационные войска, Волынь, Полесье.

Pahyrya A. The encounter and negotiation of UPA and Hungarian occupation troops in Volyn and Southern Polissya.

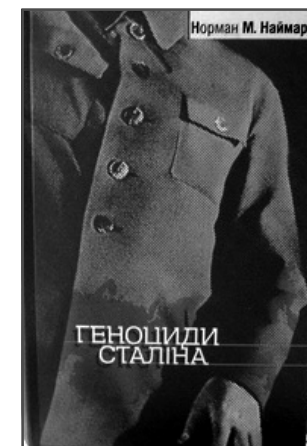
Based on the documents of state security of the UKSSR the author studies military and political relationships of the commanders of UPA and Hungarian occupation troops in Volyn and Southern Polissya in 1943.

Key words: UPA, Hungarian occupation troops, Volyn, Polissya.

РЕЦЕНЗІЇ

Норман М. Наймарк.

Геноциди Сталіна. Пер. з англ.
В. Старка. – Київ: Видавничий дім
«Кієво-Могилянська академія»,
2011. – 135 с.

**Про книгу Нормана Наймарка,
дослідження геноциду та інше**

Книжка професора Нормана Наймарка вийшла в США минулого року¹. Ось чому її появу українською мовою цього року можна вважати майже блискавичною реакцією українських видавців на цю значущу публікацію. Сам Наймарк у передмові до київського видання пише: *«Питання геноциду, звісно, важливе для українців, і я сподіваюсь, що ця книжка допоможе їм краще усвідомити його динаміку»*. Ті, хто читав згадану книгу, мають усі підстави стверджувати, що сподівання Наймарка є

¹ Див.: *Norman M. Naimark. Stalin's Genocides.* – Princeton; NJ: Princeton University Press, 2010. – 163 p.

виправданими. Це ґрунтовна, фахова праця, яка, щоправда, за формою і змістом більше схожа, як точно зазначив професор Олександр Мотиль, на есей та на аргументацію в полеміці, ніж на оригінальне наукове дослідження². До речі, сам Наймарк під час презентації видання в Києво-Могилянській академії в травні 2011 р. погоджувався з такою оцінкою і зізнавався, що прагнув, насамперед, «кодифікувати» і співвіднести сутності положень сучасного наукового «геноцидного» дискурсу.

Це не принижує ваги рецензованої праці, яка містить твердження, що, вочевидь, підкріплюють деякі ніби «канонічні» постулати. Наприклад, Наймарк обстоює тезу про те, що не слід аж так брати на віру версію про СРСР як свого роду імперію, адже якщо, наприклад, від розкуркулення постраждали більш-менш однаково і росіяни, і представники інших національностей, то Голодомор і спеціальні «національні операції» були спрямовані проти українців, поляків, кримських татар, інших неросіян. Все це, зокрема, засвідчує особливу жорстокість і деструктивність політики СРСР щодо представників неросійських національностей.

Тепер щодо назви книги. У ній ідеться не про один геноцид, здійснений сталінською/комуністичною системою. Ми знаходимо тут жахливу панораму подій, пов'язаних із «розкуркуленням», голодом початку 1930-х рр., вже згаданими безжальними кампаніями проти неросійських народів, які почалися 1934 р. й закінчилися лише під час війни СРСР із нацистською Німеччиною, масовими антилюдяними акціями в період «єжовщини» 1937–1938 рр., репресіями, що тривали аж до середини 1941 р.

Проте для мене в книзі ключовими видалися проблеми, пов'язані з Голодомором в Україні початку 1930-х рр. Наймарк констатує, що завдяки опублікованим у Росії та Україні джерелам ми знаємо набагато більше

«про безпосередні причини та наслідки голоду, ніж про мотиви Сталіна — вони залишаються, на жаль, невловимими».

² Див.: Holodomor Studies, 2 – № 2 (Summer–Autumn 2010). – Р. 265.

Зупинюся на цьому моменті докладніше.

22 квітня 1935 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У С. Коціора та другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева надійшов лист від Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР. У листі було зафіксовано офіційні, а тому, за радянською традицією, далеко не повні відомості, відповідно до яких Україна на початку 1934 р. втратила 4 млн 179 тис. сільського населення³.

Власне, і нові архівні відкриття за останні 10–15 років, і нові дискусії, породжені згаданими відкриттями, а також певними політичними імпульсами, стосуються наведених цифр. А вони підтверджують — саме Україна зазнала найбільших втрат від голоду початку 1930-х рр., який охопив багато народів тодішнього Радянського Союзу (за офіційним визнанням сучасних російських керівників, в СРСР померло 7 млн людей). Проблема полягає в поясненні, чому так сталося і чи стояла за цим якась спеціальна антиукраїнська політика?

Спочатку про нові архівні відкриття. Цікаво, що вони не були детерміновані винятково політичною кон'юктурою, але вона їм значно сприяла. Ні в часи президентства Л. Кравчука (1991–1994 рр.), ні в часи Л. Кучми (1994–2004 рр.) не було оприлюднено стільки недоступних раніше документів, як у період перебування при владі В. Ющенка (2005–2010 рр.). Втім, традиція дослідження трагедії голоду в Україні почала складатися і закріплюватися до запровадження інституту президентства, ще в період існування Компартії України. У 1990 р. вийшов друком збірник документів «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів»⁴. У другій його частині вперше були надруковані унікальні і принципово важливі партійні документи, що стосувалися Голодомору.

Проте саме в період президентства В. Ющенка ця проблема (ціною вдалих і не дуже вдалих зусиль) була виведена на дер-

³ Див.: Лозицький В. Смертний вирок народу. Сталінізм і трагедія українського селянства // День. – 2008. – 25 жовтня.

⁴ Див.: «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів». – К.: Політвидав України, 1990.

жавний і міжнародний рівень. Про Голодомор почало дискутувати ширше коло дослідників різних країн (і не лише дослідників), адже без всебічного розуміння цієї трагедії неможливе розуміння багатьох подій ХХ ст.

В Україні до дослідження Голодомору В. Ющенко залучив створений у травні 2006 р. Український інститут національної пам'яті (УІНП), а також Службу безпеки України. Влітку 2006 р. була розсекречена низка джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України). Вони стосувалися голоду 1932–1933 рр., і доступ до них тривалий час був неможливим. Частина цих документів і матеріалів наведена в науково-документальній книзі «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД», що видавалася двічі⁵.

2008 р. процес розсекречення в ГДА СБ України було продовжено. Цього разу він охопив джерела, що переважно відбивають діяльність іноземних дипломатичних представництв в УСРР. Йдеться про інформації, оцінки Голодомору польськими, німецькими, італійськими, турецькими, японськими дипломатами. Ці матеріали різними каналами потрапляли до чекістів, які пильно стежили за іноземними дипломатичними представництвами. Ці документальні свідчення з наявними публікаціями документів іноземних дипломатів про голод початку 1930-х рр. у СРСР і УСРР⁶ є унікальним і важливим джере-

⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД «Стилос», 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

⁶ Див. наприклад: *Graziosi A.* (ред.). «Lettres de Char'kov'. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1–2 (1989); *Id.* (ред.). *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–1933.* – Torino, 1991; *Luciuk L.Y., Kordan B.S.* (ред.). *The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933.* – Kingston; Ontario; New York, 1988; *Zlepko D.* (ред.). *Der ukrainische Hunger-Holocaust.* – Sonnenbühl: Verlag Helmut Wild, 1988; Україна. Голод 1932–1933 років: за повідом-

лом для подальших досліджень і, здається, ще ніколи не використовувались науковцями.

Вони були надруковані в межах спільної польсько-української видавничої серії під назвою «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»⁷. Крім документів спецслужби почали активно публікуватись джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), практично всіх обласних архівів України.

Разом із цим, тривало оприлюднення так званих людських документів і матеріалів — записів або інтерв'ю сучасників і свідків Голодомору, які розповідали про те, що бачили чи переживали⁸. Колись це був «компрокат», а нині — ще одне важливе джерело для вивчення подій 1932–1933 рр.

леннями британських дипломатів // *Всесвіт.* – 1989. – № 11. – С. 153–162; Упокорення голодом. 36. док. – К.: Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 47–101; *Isaijw W.W.* *Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933.* *Western Archives, Testimonies and New Research.* – Toronto, 2003; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки. – Харків: Фоліо, 2007; *Кудряченко А.І.* *Голодомор в Україні 1932–1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками документів політичного архіву МЗС Німеччини // Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи.* – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 20–27; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. – К.: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2008, та ін.

⁷ Див.: Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7: Голодомор в Україні, 1932–1933. – Варшава; К.: Ін-т нац. пам'яті, 2008; *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933.* *Warsaw; Kiev: In-t Pam'ięci Narodowej,* 2009.

⁸ Див., наприклад: *Борисенко В.* *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках.* – К.: ВД «Стилос», 2007.

Якщо сказати коротко, розсекречені та надруковані архівні джерела, інші оприлюднені матеріали дозволили, насамперед, відбити українську специфіку голоду, особливості упокорення сталінською державою саме України. Ця специфіка полягала, зокрема, і у більш жорсткому контролі режиму за ситуацією в УСРР, і в більш жорсткій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадної хлібозаготівлі була пов'язана зі зміною акцентів у національній політиці. У зв'язку із цим, німецький дослідник професор Гергард Зімон написав:

«Поруч із “війною” проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості»⁹.

При цьому недовіра Сталіна поширювалася не лише на селян, а й на всю партійну організацію України. Це вельми виразно показує оприлюднений лише в 2000 р. лист Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Відома нині (але до кінця 1980-х рр. — таємна) партійно-державна постанова від 14 грудня 1932 р. вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, а й «правильного проведення українізації» (*de facto*), припинення «українізації» в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Вся провина за голод покладалася на латентних «петлюрівців» і «українських націоналістів», яких почали шукати й активно нищити в усіх сферах суспільства. Виявилось, що українці ніби самі собі організували голод і самі себе з'їли. Неслушність і абсурдність таких оцінок стають ще більш очевидними після публікацій останніх років.

Французький дослідник професор Ніколя Верт у 2009 р. написав, що раніше, готуючи статтю для «Чорної книги комунізму», він підкреслював, що українське селянство було головною жертвою голоду 1932–1933 рр. Після нових публікацій він дійшов висновку, що, по суті, це був останній епізод зіткнення між більшовицькою державою і селянством, розпочатого в 1918–1922 рр. Нові свідчення та нові аргументи, за словами

⁹ *Gerhard Simon. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord — Tatsachen und Kontroversen. // Europäische Rundschau, 2008 — Nummer 1 — S. 89.*

Верта, переконали його в тому, що український випадок «виразно особливий, і на запитання «Чи був Голодомор геноцидом?» єдино можливою відповіддю є «так»¹⁰.

Отже, не даремно в 1983 р. британський журналіст Малколм Маггерідж, який писав для *Manchester Guardian* і їздив «голодними» регіонами СРСР, на запитання «*Де Ви бачили найгірший голод?*» відповів: «*Безсумнівно, в Україні*»¹¹. І додавав: «*[...] Це був один з найбільших злочинів наших часів, не менший, ніж єврейська катастрофа, чи вірменська масакра*»¹².

Наймарк також не має щодо цього сумнівів. Недарма він так багато уваги приділяє тексту фахівця, який ще в 1953 р. у праці «Радянський геноцид в Україні» характеризував Голодомор як «класичний приклад радянського геноциду, найдовшого і широкомасштабного експерименту з русифікації, а саме — знищення української нації»¹³. Йдеться про батька поняття «геноцид» — польського правника Рафаеля Лемкіна та його текст «Радянський геноцид в Україні». Цей текст Лемкіна, що зберігається у відділі рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки, в 2009 р. зусиллями професора Романа Сербина був виданий в Україні англійською та іншими мовами. Лемкін зосередив увагу на чотирьох формах нищення української нації: а) нищення української інтелігенції, б) нищення українських церков, в) нищення незалежних селян, зберігачів української культури, мови тощо, г) перемішування населення, щоб розрідити українську етнічну групу. Саме ці особливості сталінської політики щодо української нації надавали українському геноцидові своєрідну характеристику.

Професор Наймарк у своїй книзі ігнорує цей комплекс положень Лемкіна, натомість обстоює думку про те, що походження терміна «геноцид» із праць Лемкіна та роботи над «Конвен-

¹⁰ *Ніколя Верт. Жнива геноциду // Критика. — 2009. — № 3–4. — С. 7.*

¹¹ *Малколм Маггерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Голод в Україні. Вибрані статті. — Луцьк: ВМА «Терен», 2006. — С. 145.*

¹² Там само. — С. 149.

¹³ *Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). — К.: Майстерня книги, 2009. — С. 62.*

цією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 р. не усуває можливості застосовувати цей термін для ідентифікації політичних та соціальних груп як жертв геноциду. Лемкін від початку мав це на увазі у своїх працях 1930-х рр. У первісних проектах зазначеної конвенції ООН також є згадки про політичні й соціальні групи як центральні у визначенні геноциду.

На думку Наймарка, Голодомор в Україні слід вважати актом геноциду. Існує достатня — а може й вирішальна — сума доказів, які вказують на те, що Сталін та його оточення знали, що масовий голод у СРСР у 1932–1933 рр. завдав особливо дошкульного удару Україні, і були готові спостерігати, як гинуть мільйони українських селян. Вони не доклали жодних зусиль, щоб надати допомогу, не дали змоги селянам самостійно шукати їжу в містах чи деінде в СРСР і відмовлялися послабити умови хлібозаготівлі, аж поки не стало надто пізно. Наймарк підкреслює:

«Ворожість Сталіна до українців та їхніх спроб зберегти особливу форму самоврядування, а також роздратування опором проти колективізації з боку українських селян ще більше загострювали голодомор».

Наймарк дійшов висновку, що провина Сталіна в масовому вбивстві подібна до вини Гітлера. Важко собі уявити акти геноциду 1930-х рр. без Сталіна — так само, як неможливо в історії уявити Голокост без Гітлера:

«З низки причин Голокост слід визнати найстрашнішим випадком геноциду нашої доби. Тим не менш, не можна ігнорувати паралелі між Сталінім і Гітлером, нацизмом і сталінізмом — їх просто надто багато. Обидва були диктаторами. Обидва вбили величезну кількість людей на європейському континенті. Обидва вигублювали людей в ім'я трансформативного бачення утопії. Обидва руйнували свої країни й суспільства і винищили в них та за їхніми межами колосальну кількість людей. Обидва — врешті — були народовбивцями».

Звернімо особливу увагу на це твердження. Воно, як видається, здатне (навіть всупереч його авторові) підкріпити твердження про унікальність Голокосту. Якщо нацизм можна

зіставляти з нацизмом, а СРСР — із гітлерівською Німеччиною, то чому тоді не можна зіставляти Голодомор і Голокост?

Наймарк вважає за потрібне приділяти окрему увагу українсько-російським взаєминам не лише в минулому, а й нині. На його думку,

«росіяни та українці не мають слухних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна».

Разом з тим, сам Наймарк підкреслює, що по війні СРСР справив потужний політичний вплив на формулювання конвенції про геноцид. Внаслідок лобіювання, переважно з боку СРСР, «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», прийнята ООН у грудні 1948 р., обмежила визначення геноциду расовими, релігійними, національними та етнічними групами. Виключення соціальних та політичних груп із формулювання цієї дефініції ускладнило визнання Голодомору в Україні геноцидом. Наймарк переконаний: виключення соціальних і політичних груп не заслуговує на беззаперечне визнання. Проте Норман Наймарк ігнорував той факт, що давня поведінка сталінських дипломатів стала своєрідною матрицею для нинішніх російських дипломатів.

Як відомо, теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин у 2004–2010 рр. Часом вони набували такої політично карикатурної форми, як ноти міністерств закордонних справ про минуле. Російська дипломатія загалом успішно організувала протидію спробам України добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. У 2008 р. міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров у листі до колег з інших країн (крім України), закликаючи не підтримувати ініціативи Києва щодо комеморації жертв Голодомору, стверджував:

«Мета українського керівництва є очевидною: притягнути Російську Федерацію до відповідальності за голод та розпалити ворожнечу між братськими народами України та Росії»¹⁴.

¹⁴ Цит. за: *Онишків Ю.* Палки в колеса. Росія на усіх фронтах блокує визнання Голодомору геноцидом // Главред. – 2008. – № 46. – С. 24.

І тут саме час сказати ще раз про українське керівництво. Дехто переконаний, що проблему дослідження голоду ініціювали якісь «українські націоналісти» під політичним «омофором» 3-го Президента України Віктора Ющенка. Як я вже казав, це неправда. Як неправда і те, що існувало «державне замовлення» на тему Голодомору і спеціальне «нагнітання» антиросійських настроїв і стереотипів. Насправді цього не було в чистому вигляді. Понад те, (невдалі) спроби В. Ющенка провести закон про відповідальність за заперечення Голодомору поглибили амбівалентне ставлення суспільства та серйозних дослідників до проблеми голоду 1932–1933 рр. З іншого боку, роздратування російських політиків і деяких російських дослідників спробами вказати на українську специфіку голоду сприяло нагнітання антиукраїнських настроїв у Росії.

І не лише в Росії. Деякі західні дослідники заговорили навіть про «змагання жертв», про те, що Україна прагнула «затінити» Голодомором Голокост etc. Вони дають суперечливі оцінки, «захищають» Росію. На думку Наймарка, першим важливим кроком до поліпшення відносин між Україною й Росією має стати сприяння — як у Москві, так і в Києві — інтенсивним дослідженням та відкритим обговоренням голоду 1932–1933 рр., щоб таким чином

«покласти кінець непорозумінням щодо цих подій і створити належний контекст для прощення. Росіяни та українці не мають слушних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна».

Так вважає професор Наймарк. А як вважають росіяни?

У січні 2007 р. керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов надіслав лист у зв'язку з підготовкою збірника документів «Голод в СРСР. 1932–1933 гг.», зазначивши, що в роботі, крім російських, візьмуть участь архівні органи Республіки Білорусь і Казахстану. У доданій до листа пояснювальній записці містилася наперед визначена «концепція теми збірника»: голод був викликаний потребами форсованої індустріалізації.

Серед рекомендацій, як саме добирати документи для публікації, була така:

«Враховуючи “український фактор”, належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівлі 1932 р., здійснюваної одними й тими ж методами в кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга). [...] Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб було видно трагедію всього радянського селянства».

Тобто збірника ще немає, документи ще не підібрані, але вже «осмислені» — жодних українських акцентів.

Це є добрий приклад для західних дослідників — не треба аж так захищати Росію. Вона захищає себе в різний спосіб, а дехто з російських дослідників повчає українських. Навіть такий авторитетний вчений, як Віктор Кондрашин, писав про те, що в Україні часів В. Ющенка

«через політичну кон'юнктуру з'явилася теорія, що розділила трагедію всього радянського селянства в 1932–1933 рр. на “геноцид голодомором в Україні” і голод у решті регіонів колишнього СРСР, в тому числі в Росії»¹⁵.

Зрозуміло, Кондрашин за те, щоб не роз'єднувати, а «об'єднувати Росію і Україну [...]»¹⁶.

Проте виникає запитання, до якого саме об'єднання заклик і як можна єднатися на підставі наперед визначеної схеми, що нівелює специфіку трагедії голоду в різних регіонах СРСР? Надруковані останніми роками в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це не означає принижувати чи ігнорувати тодішню ситуацію в інших регіонах СРСР.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не склались у цілісну картину. Наприклад, відсутні серйозні компаративні студії, що дозволяють детально порівняти ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. «За кадром» по суті залишається і описання перспективи виконавців,

¹⁵ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 6.

¹⁶ Там же.

участь самих українців у «буксирних», «рейдових» бригадах, «штурмових декадах», які відбирали у людей хліб, а також у партійно-державних і каральних органах. Тим часом, розуміння цього є засадничим для критики «віктимного» дискурсу, що зображує українців лише у вигляді жертв. Разом з тим, відомо, що в багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цілком очевидно, що інтеграція Голодомору в європейську і світову культуру пам'яті неможлива без порівняння його із втратами інших народів сталінського СРСР, а також з Голокостом. Лише так можна знайти відповідь на запитання, чи не «затіняє» Україна «своїм» Голодомором.

Відповідь на це запитання дає своєю книжкою і Наймарк. Він переконаний:

«[...] Якщо відверто розібратися з геноцидною політикою голоду в Україні, це дасть чимало вагомих соціальних, політичних та психологічних переваг[...]».

Це правда. І у зв'язку із цим, хотів би щиро побажати авторові більше уваги звертати на публікації українських дослідників. Це таки має значення, якими б авторитетними чи ерудованими в питаннях нашої історії не були його західні колеги.

Поза сумнівом, у цієї книжки будуть не лише прибічники, а й критики. І це нормально. Значить, буде полеміка, буде рух до осмислення складних питань історії минулого століття.

*Юрій ШАПОВАЛ,
професор, доктор історичних наук*

IN MEMORIAM

ТРОНЬКО ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ

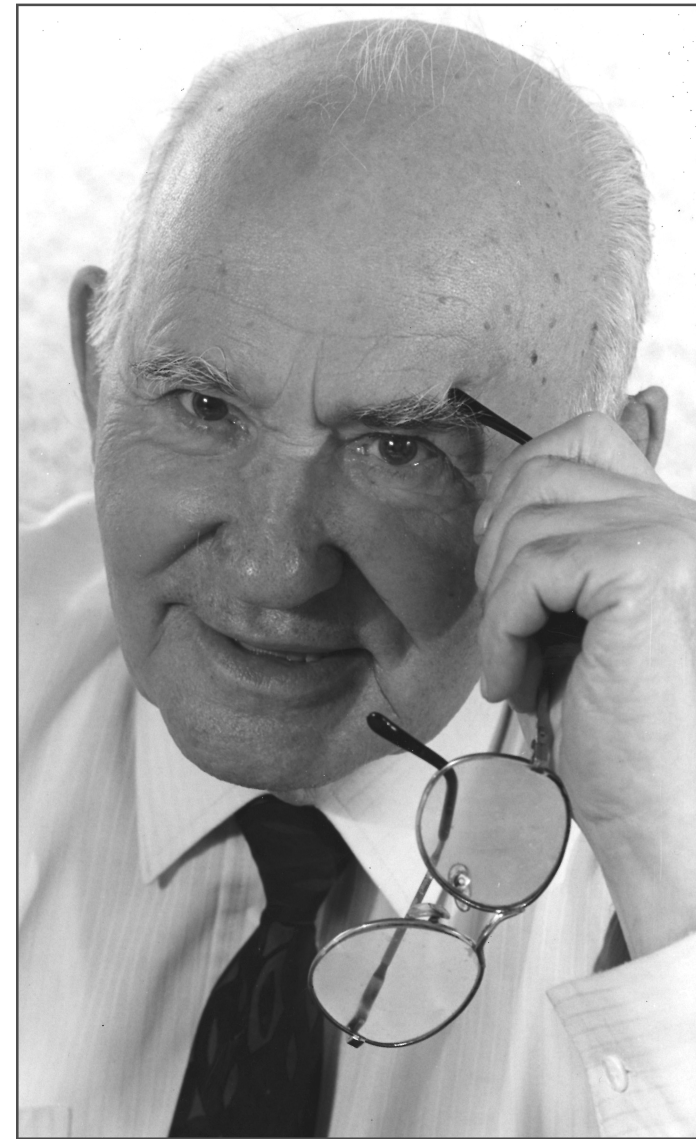
(12.07.1915 — 12.09.2011)

12 вересня на 97 році життя відійшов у вічність славний син українського народу, великий патріот, Герой України, державний і громадський діяч, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії СРСР, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олесея Гончара, голова Національної спілки краєзнавців України, член редколегії журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» Петро Тимофійович Тронько. У потойбічність вирушив видатний український вчений, досвідчений організатор краєзнавчого руху, подвижник збереження історико-культурної спадщини України, який до останніх днів служив українському народові і зробив значний внесок у розбудову нашої держави.

Петро Тимофійович Тронько народився 12 липня 1915 р. у селянській родині у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Трудову діяльність розпочав у 1932 р. робітником шахти у м. Дзержинську. Після закінчення учительських курсів працював учителем суспільствознавства та української мови у сільській школі Богодухівського району, директором дитячого будинку м. Лебедина. З 1937 р. Петро Тимофійович — на комсомольській роботі: був секретарем Сумського, першим секретарем Станіславського обкомів ЛКСМУ. Від перших днів Великої Вітчизняної війни перебував у діючій армії, брав участь в обороні Києва і Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону, Донбасу. Про героїзм і ратну звитягу воїна промовляли бойові нагороди: ордени Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ступеня, Б. Хмельницького II та III ступеня, медалі «За бойові заслуги», «За оборону Києва», «За оборону Сталінграда», «За визволення Києва», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та ін.

У жовтні 1943 р. за рішенням політичного керівництва країни П. Т. Тронько був відкликаний з діючої армії й затверджений першим секретарем Київського обласного і міського комітетів ЛКСМУ. До нескореного Києва П. Т. Тронько у складі делегації командування Червоної армії, урядовців та митців, очолюваної маршалом Г. К. Жуковим та М. С. Хрущовим, в'їхав вранці 6 листопада 1943 р. Його головним завданням було залучення молоді до відбудови зруйнованого міста.

Талант науковця розкрився під час навчання в Київському державному університеті, по закінченні якого він був зарахований до аспірантури Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). Вже у 1951 р. відбувся захист дисертації «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загартників у роки Великої Вітчизняної війни». Однак, у той час були затребувані його організаторські здібності — його обрали секретарем Київського обкому КП України, у 1960–1961 рр. — завідувачем відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України.

Петро Тимофійович ТРОНЬКО
(12.07.1915—12.09.2011)

Впродовж 17 років (1961–1978) П. Т. Тронько працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР, займався питаннями культури, освіти, охорони здоров'я. Відома діяльність вченого і як депутата Верховної Ради України дев'яти скликань.

Роботу в державних органах П. Т. Тронько вдало поєднував з науковою діяльністю. Попри велику завантаженість Петро Тимофійович не полишав наукових досліджень. 1968 р. він захистив докторську дисертацію «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни».

Головне дітище П. Т. Тронька — унікальне 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР». Колосальна, безпрецедентна за масштабами робота, в якій брали участь понад 100 тис. осіб, була здійснена у рекордний термін — за неповні 12 років. У 1976 р. це фундаментальне видання і його керівник удостоєні Державної премії СРСР у галузі науки і техніки.

У 1978 р. П. Т. Тронька обрали академіком і віце-президентом Академії наук України. З 1979 р. він керував відділом історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії АН УРСР. Під керівництвом ученого розпочалася робота з підготовки «Зводу пам'яток історії і культури України», за його ініціативою і безпосередньою участю розгорталася робота із спорудження музеїв народної архітектури і побуту в Києві, українського козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі, музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та ін. Перу дослідника належить понад 600 наукових праць, зокрема 17 монографій.

Із здобуттям Україною незалежності Петро Тимофійович зосередився на науковій, науково-просвітницькій та науково-організаційній діяльності, а також захисті і відтворенні пам'яток історії і культури. Очолюючи головну редколегію багатомної серії книг «Реабілітовані історією», проводив велику координаційну роботу, завдяки якій було повернуто добре ім'я сотням тисяч жертв тоталітаризму. Як голова Національної спілки краєзнавців багато зробив для формування краєзнавства як масового руху. Як голова Всеукраїнського фонду ім. О. Гончара вніс вирішальний вклад у справу відтворення

визначних архітектурних пам'яток — Михайлівського та Успенського соборів.

Багатогранна праця П. Т. Тронька відзначена численними державними нагородами: орденами Леніна, Жовтневої революції, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, «За заслуги» III ступеня, Князя Ярослава Мудрого V ступеня.

Усе життя Петра Тимофійовича було сповнене працею, беззавітним служінням людям, він мав незаперечний авторитет серед краєзнавців, колег, науковців та громадськості. Будучи надзвичайно вимогливим, принциповим у професійній діяльності, він відрізнявся величезною людяністю, інтелігентністю та доброзичливістю. Громадська повага до академіка П. Т. Тронька конституювалася у почесному громадянстві міст Києва, Харкова, Богодухова, Канева, Лебедина, Кам'янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького.

Колеги-науковці обрали П. Тронька почесним професором Дніпропетровської національної гірничої академії, Кам'янець-Подільського національного університету, Міжнародної Академії управління персоналом (МАУП), Полтавського, Чернігівського й Кіровоградського педагогічних університетів, почесним доктором Київського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького і Хмельницького національних університетів, а також Хмельницького університету управління та права й Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

У прощанні та громадській панахиді брали участь Прем'єр-міністр України М. Азаров, Голова Верховної Ради, академік НАН України В. Литвин, перший віце-прем'єр-міністр А. Клюєв, голова Комуністичної партії, народний депутат України П. Симоненко, перший заступник Голови Верховної Ради, народний депутат України А. Мартинюк, Міністр освіти і науки, молоді та спорту Д. Табачник, президент Національної академії наук України, академік НАН України Б. Патон, академік-секретар Відділення історії, філософії і права, академік НАН України О. Онищенко, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. Смолій, ди-

ректор Інституту національної пам'яті В. Солдатенко, співробітники Інституту історії України НАН України, ректори провідних ВНЗ України, зокрема Харківського національного університету ім. В. Каразіна, член-кореспондент НАН України В. Бакіров, Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка О. Завальнюк, народні депутати та ін. Сотні громадян — музейників, митців, вчителів, архівістів, краєзнавців — прийшли попрощатися з цією видатною особистістю.

Щире співчуття рідним видатного вченого висловив Президент України В. Янукович: **«Це непоправна втрата для усіх нас. Петро Тимофійович пройшов непротий, але яскравий життєвий шлях, цілком присвятивши себе самовідданому служінню Українському народу».**

Поховали П. Тронька на Байковому кладовищі.

Редколегія журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ щиро співчуває рідним та близьким Петра Тимофійовича. Світла пам'ять про видатного вченого та прекрасну людину назавжди збережеться у серцях тих, хто його знав.

Від редколегії

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Вимоги щодо оформлення статей журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»

Статті у журналі публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7-05/1 (Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1). Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Microsoft Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці кожної сторінки в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню «Вставка» автоматично в кінці сторінки. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Редколегія

Науковий і документальний журнал

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 1 (36)

Головний редактор: **О. Рубльов**
Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**
Мовний редактор: **В. Григор'єв**
Технічний редактор: **І. Ставнюк**
Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України:
Д. Бойко, Я. Зарецька
Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 27.09.2011 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 23,38 Умов. фарб.-від. 25,30 Умов.-вид. арк. 25,80
Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;
тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;
01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці
Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та
Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37.
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.
<http://khpg.org>; <http://library.khpg.org>; <http://archive.khpg.org>